

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

НАУКОВИЙ ВІСНИК

ЛЬВІВСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Серія психологічна

Випуск 2

ЛЬВІВ
2013

УДК 159.9(05)
ББК 88я5

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.
Серія психологічна: збірник наукових праць / головний редактор М. М. Цимбалюк. –
Львів: ЛьвДУВС, 2013. – Вип. 2. – 344 с.

Виходить двічі на рік.

Засновник – Львівський державний університет внутрішніх справ.

Включено до переліку наукових фахових видань України (постанова Президії ВАК України від 9 квітня 2008 р. № 1-05/4 з перереєстрацією постановою Президії ВАК України від 14 жовтня 2009 р. № 1-05/4).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

М. М. Цимбалюк, доктор юридичних наук, професор (*головний редактор*);
В. П. Москалець, доктор психологічних наук, професор (*заступник головного редактора*); **М. П. Козирев**, кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*).

Члени редколегії:

Н. І. Жигайло, доктор психологічних наук, професор; **З. С. Карпенко**, доктор психологічних наук, професор; **В. В. Рибалка**, доктор психологічних наук, професор; **З. Я. Ковальчук**, кандидат психологічних наук, доцент; **С. С. Макаренко**, кандидат психологічних наук, доцент; **Ю. Ц. Жидецький**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Н. І. Мачинська**, кандидат педагогічних наук, доцент; **Л. Й. Гуменюк**, кандидат соціологічних наук; **О. Б. Басюк**, кандидат психологічних наук; **І. В. Зубрицька-Макота**, кандидат психологічних наук; **Н. А. Карпенко**, кандидат психологічних наук; **О. А. Куций**, кандидат психологічних наук; **І. М. Савка**, кандидат психологічних наук; **І. Ю. Сковронська**, кандидат філологічних наук, доцент.

Рекомендовано до друку Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ (протокол № 3 від 30 жовтня 2013 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 12094-965 Р.

Адреса редакції: Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
Тел.: 233-61-95.

У публікаціях висвітлюються результати психологічних досліджень, здійснених фахівцями у теоретичних і практичних напрямках.

У статтях висловлено позицію авторів, яку не завжди підтримує редакційна колегія. За достовірність фактів, статистичних даних, точність викладеного матеріалу відповідають автори і рецензенти.

Під час передруку матеріалів посилання на Науковий вісник обов'язкове. Рукописи не повертаються.

Розділ I

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9.746.3.031.2 (477)

**Л. М. Андрушко,
В. П. Ясінський**

ВПЛИВ БІЛОГО КОЛЬОРУ НА ПСИХІКУ ТА ФІЗІОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ ЛЮДИНИ

Досліджено вплив білого кольору на психіку та фізіологічні функції людини. З'ясовано, що колір не тільки надає важливу інформацію про предмет, але й має здатність обумовлювати думки та почуття. Акцентовано, що психологічний аспект сприйняття білого кольору пов'язаний з емоційним, соціально-культурним та естетичним.

Ключові слова: *білий колір, символіка кольору, психологічний вплив, емоції, фізіологія людини.*

Постановка проблеми. Кольоросприйняття людини – надзвичайно складний психофізіологічний процес, який пройшов тривалий еволюційний шлях. Найбільшого вдосконалення зазнали рецепторні і центральні ділянки зорового аналізатора. Процес їх диференціації продовжується. Людина недалекого (в еволюційному сенсі) майбутнього сприйматиме набагато більше зорової інформації, ніж сьогодні. На вдосконалення кольоросприйняття впливає розвиток суспільства, культури мистецтва та науково-технічний прогрес. Кольоросприйняття сучасної людини – це складний процес, збагачений образами, асоціаціями і уявленнями, пов'язаними з кольором. Воно однакове для всіх (за винятком кольороаномалів) і не залежить від соціального статусу, вікових чи статевих особливостей та рівня інтелектуального розвитку. Водночас фізіологічний вплив кожного кольору на організм конкретного індивіда, узалежнюючись від наведених факторів, залежить і від етнічних, історичних, обрядових, символічно-знакових і культурних традицій. Кольоросприйняття і насамперед сприйняття білого кольору впливає на фізіологічні і психічні функції організму.

Стан дослідження. Спроби психологів, медиків, педагогів, етнографів пояснити результат впливу кольору на психіку людини представлені

значною кількістю теоретичних та емпіричних досліджень. В XVII столітті Ісаак Ньютон стверджував, що колір – це субстанція, що змінюється подібно звуку, тому існують такі кольори, які ми, люди, сприйняти нездатні, – як існують звуки, доступні тварині, але не чутні людині, так людина не здатна сприймати ультра- та інфразвукові коливання. Г. Гете вперше спробував охарактеризувати чуттєво-емоційний вплив не лише окремих кольорів, але й їхніх різноманітних сполучень. У дослідників кольору згодом це отримало назву «психофізіологічної теорії колірної гармонії Гете». У XX ст. столітті наука про колір розвивалася: диференціація колірних систем, залежно від практичного застосування; дослідження механізмів зору людини та зв'язків кольорів із психікою; створення теорій колориту [1; 2; 13]. Сучасні вчені доводять, що наша колірна чутливість розвивається і з часом ми зможемо бачити такі кольори, які абсолютно недоступні зараз [1; 12].

Психосемантика кольору сьогодні переживає етап свого становлення як самостійного розділу психології сприйняття кольору і важливими у цьому напрямі є праці П. Яньшина [12; 13]. Вплив кольору на людину та його використання в медичній практиці досліджує М. Дерібере [4].

Метою наукового пошуку є вивчення впливу білого кольору на психіку та фізіологію людини, оскільки практична потреба в психології сприйняття кольору існує в прикладних галузях психології – психології реклами, психології мистецтва, медичній психології, ергономіці і т.д.

Виклад основних положень. Специфічність кольору як об'єкта наукового вивчення у тому, що визнання за ним об'єктивного значення вимагає одночасного віднесення його до феноменів об'єктивної дійсності поряд з іншими проявами, що закономірно змінюють фізичний і психологічний стан людини.

Під кольором розуміють суб'єктивну характеристику відбитого від предмета світла, тобто електромагнітні хвилі певної довжини. Наприклад, хвилі довжиною 500–555 н.м. сприймаються людиною як зелений колір. Хвилі довжиною 625–740 н.м. – як червоний, 380–440 н.м. – як фіолетовий. Біле світло – це суміш хвиль різної довжини зорового спектру (від 380 до 740 н.м.). З фізичного погляду всі об'єкти ахроматичні – не кольорові. Якщо на об'єкт падає біле світло (сонячне наприклад), тоді ця поверхня, згідно з власною структурою поглинає певні світлові хвилі (кольори), відбиваючи інші. Відбитий колір стає власним або локальним кольором об'єкта. Об'єкт, що відбиває всі промені світла, здається білим. Об'єкт, який поглинає всі промені білого світла і не відбиває жодних, здається чорним.

Колір має хвилову енергетичну природу. А це означає, що ми відчуваємо його, і найчастіше це відбувається несвідомо. Трапляються випадки, коли сліпі люди, відчуття яких надзвичайно загострені, щоб компенсувати відсутність зору, здатні розрізняти кольори через дотик. Це доводить, що на наш мозок щодня впливають енергії різних кольорів, які ми бачимо і відчуваємо, – колір стін нашої кімнати може вплинути на настрій, апетит, концентрацію і натхнення, колір сорочки та костюму співрозмовника – на наше до нього ставлення тощо. Так само кольорова гама інтер'єру дому чи робочого кабінету і ті кольори, які ми обираємо для свого одягу, впливають на інших. Не заперечуючи роль предметних зв'язків кольору в становленні його значень, слід визнати, що провідним фактором у формуванні кольорових значень є зовсім не вони, а об'єктивний характер кольорової дії на людину, про це свідчать дані психофізіологічних і психологічних досліджень.

У книзі «Магія кольору» Л. Бондс описує декілька дуже цікавих технік допомоги собі завдяки кольору [2]. Розрізняють три види впливу кольору на людину: фізичний, оптичний та емоційний.

При фізичному впливі йдеться про вплив кольору на фізіологію людини. Об'єктивна дія кольору підтверджена експериментальним шляхом і залежить від кількості та якості кольору, періоду дії, особливостей нервової системи, віку, статі та інших факторів. Найбільш показовою безпосередньою фізіологічною дією на організм людини є явища, пов'язані з дією червоного та синього кольорів. Особливо за максимальної їх насиченості. Кабінет відомого вченого, психіатра В. Бехтерева обладнаний світлофільтрами, які забезпечують червоне або синє освітлення кабінету. У першому випадку кольорове оточення сприяло розмовам з пацієнтами, що страждали від депресій. В іншому – допомагало хворим у стані психо-емоційного збудження.

Розглядаючи оптичні явища кольору, всі барви можна умовно поділити на дві групи: червоний і синій, оскільки здебільшого кольори за оптичними характеристиками будуть наближені до якоїсь із цих груп. Світлі кольори, наприклад білий або жовтий, створюють ефект іррадації, вони наче поширюються на розташовані біля них більш темні кольори і зменшують пофарбовані в ці кольори поверхні. Наприклад, якщо через щілину стіни з дощочок проникає промінь світла, то щілина здається ширшою, ніж насправді. Коли сонце світить крізь гілки дерев, ці гілки здаються більш тонкими, ніж у реальності.

Психологічний вплив кольору наочно демонструється почуттями, переживаннями, які відчуває людина під впливом того чи іншого кольору. Цей вплив дуже тісно пов'язаний з оптичними особливостями

кольору [11, с. 315]. Часто білий колір сприймається як «некольоровий». Він наче символ світу, де зникають усі фарби, матеріальні властивості. Тому і діє білий колір на нашу психіку як мовчання. Але це мовчання не мертве, а, навпаки, повне можливостей.

Характер і виразність кольору змінюється залежно від різноманітних асоціацій, які він викликає. Кожен із нас намагається пояснити емоційну характеристику того чи іншого кольору характером певних предметів, які мають відповідний колір. Це дуже індивідуальна особливість кожної людини, яка залежить від набутого нею досвіду. Встановити тут будь-які правила дуже складно, але з певною вірогідністю можна припустити, що колір потужно впливає на формування психофізіологічного стану організму людини. Цей вплив реалізується найперше діяльністю вегетативної нервової системи (ВНС), її симпатичним та парасимпатичним відділами.

Особливі заслуги у вивченні впливу кольору на ВНС належать школі професора С. Кравкова [5, с. 24]. Головним висновком численних експериментів, присвячених зв'язку кольорового зору з іншими органами чуття, було виявлення взаємозв'язку між кольоровим зором, ВНС, і гіпоталамусом, який, як відомо, виконує інтеграційну роль у діяльності фізіологічних і психічних функцій організму. Вважається, що ядра передньої гіпоталамічної ділянки тісно пов'язані з нейрогіпофізом, стосуються інтеграції парасимпатичного відділу ВНС, а ядра задньої гіпоталамічної ділянки – інтеграції симпатичного відділу ВНС. Зорові провідні шляхи анатомічно тісно пов'язані зі всіма цими структурами [5, с. 25–26].

Результати експериментальних робіт школи С. Кравкова засвідчили, що дія кольорового світла призводить до певних змін у тонусі ВНС. Своєю чергою, зміни в тонусі ВНС впливають на кольоровий зір [5, с. 154]. Характер взаємозв'язку білого і чорного кольорів із функціонуванням ВНС аналогічний: білий стимулює ерготропну систему організму, а чорний – трофотропну; активація парасимпатичного відділу збільшує потребу в білому кольорі, а симпатичного – в чорному. Після активного, напруженого, насиченого подіями дня (білий) настає ніч (чорний), коли людина може розслабитися і відпочити. Якщо зранку похмура погода і в природі переважають свинцево-сині відтінки, то налаштуватися на активну роботу буває складно, людина може зануритися в пасивний, дрімотний, а то і депресивний стан і знаходитися в ньому впродовж тривалого часу. І, навпаки, яскравий, сонячний ранок сприяє швидкому переходу від сну до бадьорості, досягненню необхідного рівня активності. Аналогічна ситуація з приходом весни, коли різко зростає сонячна інсоляція, що приводить до суттєвої активації

всіх фізіологічних і психічних функцій організму. Кванти світла (білий колір) діють через певні рецептори на гіпоталамусі запускають так званий «біологічний годинник», який регулює циркадні, місячні, сезонні та інші ритми організму.

Те, що колір впливає на діяльність центральної нервової системи в світлі викладених експериментальних даних, не викликає сумнів. Однак, на відміну від вегетативної нервової системи, на яку, безумовно, впливає колір, взаємозв'язок між кольором і центральною нервовою системою людини є складнішим. Якщо для ВНС колір – це насамперед кванти енергії, що потрапляють в організм із зовнішнього світу, то для ЦНС колір, якщо можна так висловитися, – і квант інформації про навколишній світ [5, с. 156].

Колір, як енергія, необхідний для підтримання тону центральної нервової системи. Відомі випадки так званого «кольорового голодування», коли за кольорової бідності навколишнього пейзажу розвивалися симптоми астенизації. У дітей, що тривалий час проживали в умовах «кольорового голодування», спостерігаються навіть затримки інтелектуального розвитку [5, с. 170]. Загальновідомі випадки фізіологічного і психічного зниження після тривалих полярних ночей.

Енергетичний вплив кольору на центральну нервову систему вивчений ще недостатньо. Одним із небагатьох, достатньо широко освітлених аспектів цієї проблеми є кольорові переваги. Здавалося б, перевага в кольорі безпосередньо стосується енергетичного впливу кольору на ЦНС. Однак, не виключаючи інші фактори, що впливають на надання кольорової переваги людині, не можна не відзначити, що на них суттєво впливають енергетичні характеристики кольору.

За даними аналізу надання переваг у кольорі психічно здорових досліджуваних, проведеного А. Рум'янцевою, їх колірні симпатії визначалися як мінімум двома факторами: емоційною оцінкою кольору як певної цілісності та усвідомленою або неусвідомленою емоційною оцінкою колірних асоціацій [10, с. 68].

Крім того, ці фактори пов'язані з енергетичним та інформаційними аспектами впливу кольору [10, с. 67–69].

З'ясувалося, що колірні симпатії дітей зумовлені найперше енергетичними характеристиками кольору. У дорослих вони не меншою мірою залежать і від інформаційного складника впливу кольору, що, своєю чергою, визначається суспільно-культурним досвідом, традиціями колірної символіки, модою і т. д. Надання переваг певним кольорам у дітей менш індивідуальні, ніж у дорослих, тому виявлення однієї спільної тенденції для останніх доволі проблематично.

З огляду на ці дані, вибір кольору дорослими можна розглядати як відображення потреби в стабільному, врівноваженому стані, збереженні досягнутого і навіть релаксації над потребою в активності, рості та розвитку, яка домінує у дітей.

Л. Миронова правильно підкреслює, що проблема колірної гармонії належить до найбільш складних проблем естетики, оскільки ставлення людини до кольору формується під впливом багатьох різноманітних факторів [7, с. 170–174]. Л. Миронова, аналізуючи відмінності в наданні переваг щодо кольору залежно від віку і рівня освіченості, вважає, що прості, чисті, яскраві кольори діють на людину як сильні, активні подразники. Вони задовольняють потреби людей зі здоровою, невтомленою нервовою системою – це діти, підлітки, молодь, люди фізичної праці, відкриті, прості і прямі натури. Складні, мало насичені, розбавлені відтінки діють швидше заспокійливо, ніж збудливо, викликають більш складні почуття, відображають потреби суб'єктів достатньо високого культурного рівня і обираються, як правило, людьми середнього та похилого віку, інтелектуальної праці, особами з втомленою і тонко організованою нервовою системою [7, с. 263].

Один із засновників експериментальної психології В. Вундт в «Основах фізіологічної психології» описує органічний взаємозв'язок відчуттів і почуттів [3].

Філогенетично відчуття і почуття нерозривно пов'язані між собою. Вплив подразника викликає не тільки почуття (сенсорний компонент), але і почуття щодо цього відчуття. Можна сказати, відчуття «пристрасне». Другим суттєвим фактором є достатньо жорстка ступінь «закріпленості» за певним кольором певних емоцій. Психічно здорова людина – і доросла, і дитина – з 3–4-х років, коли можуть фіксувати свої враження, розуміють емоційний зміст основних кольорів і можуть їх диференціювати за емоційною шкалою [3, с. 45–48].

Колір здатний викликати певний емоційний і душевний стан. Проте в різних народів один і той же колір викликає різні емоційні враження. У Європі траур чорного кольору а в Китаї та Японії – білий.

Л. Шварц виявила помітну зміну колірної чутливості залежно від емоційного стану людини [11, с. 318]. Позитивні емоції, наприклад, радість, пов'язані з підвищенням чутливості до червоного і жовтого і з пониженням – до синього та зеленого. За переживання негативних емоцій спостерігається протилежне: чутливість до синього та зеленого збільшувалася, а до жовтого і червоного – знижувалася. Цікаво, що вказані зміни кольорової чутливості простежувалися не тільки за актуального переживання емоцій, але і при спогадах про приємні або

неприсмні події. Отож, експериментальні дослідження Л. Шварц підтверджують положення Вундта про органічний зв'язок відчуттів та емоцій [11, с. 314–320].

В. Петренко і В. Кучеренко вивчали можливість діагностування емоційних станів досліджуваних методом надання кольорових переваг (тест Люшера) [8, с. 70–82].

З метою верифікації результатів емоційні стани зумовлювалися у досліджуваних за допомогою гіпнотичного впливу. Знаходячись у такому стані «радості», досліджувані найчастіш надавали перевагу червоному і жовтому, не сприймали коричневий і чорний. Навіювання «почуття провини» викликало надання переваги сірому і синьому кольору, а червоний і жовтий, навпаки, відійшли в кінець кольорового ряду.

Дія кольору і специфіка його внутрішнього значення не залежить від ставлення людини до нього. Колір може подобатися чи не подобатися, але характер його впливу на психіку залишається незмінним, не залежним від стану організму на момент впливу. Отже, символічне значення кольору, його «психологічний код» дійсно об'єктивні і не залежать від місця того чи іншого кольору в ряді індивідуальних уподобань. Важливе значення для характеристики людини та її психологічного стану має вибір нею того чи іншого улюбленого кольору [3, с. 467].

Психологи у таких випадках використовують колірний тест, складений швейцарським психотерапевтом М. Люшером наприкінці 40-х рр. XX ст [6].

М. Люшер розробив основи функціональної психології кольоросприйняття. Його колірний тест спрямований на вивчення ситуативного емоційного стану особистості та її адаптації до різних соціально-психологічних ситуацій. Ця методика майже 70 років успішно використовується багатьма педагогами, психіатрами та психологами у всіх країнах світу для дослідження особливостей психології різних професійних і етнічних груп. В основі тесту лежать фундаментальні закономірні зв'язки між різноякісними колірними енергіями та певними психічними процесами, станами та явищами. Згідно з теорією М. Люшера: білий – зосередження всіх кольорів, доведення їх до абсолюту-сяйва. Білий – мовчазний, але це мовчання наповнене величезними можливостями. Білий – колір добра і всього позитивного. День, простір і світло, чистота, відкритість і чесність. Білий, як гасло: «Наші наміри чисті, нам нема чого ховати». Білий також трактують як колір творчості [6, с. 157]. Ідеї виникають з білого аркушу паперу, з білого полотна чи з білого екрана монітора. І на білому тлі в голові можуть виникнути найяскравіші думки. Поверхні з білим фарбуван-

ням часто слугують своєрідними «еталонами»: вони відразу впізнаються і саме зіставлення з ними, поряд з адаптацією ока, дозволяє несвідомо проводити виправлення на освітлення. У впізнанні кольорів об'єктів за відсутності «еталонних» білих поверхонь вирішальну роль виконують так звані колірно-тональні співвідношення, що дає зіставлення об'єктів, які розрізняються за світлістю.

Білий – колір чистоти, він наче повідомляє людям: «Незважаючи на оточення, мої думки, мій одяг і моє тіло – в ідеальному порядку». Білий голуб – символізує світ і Святий дух, а білий прапор – добровільну здачу, перемир'я. Білий – це божественний колір, колір очищення від гріхів, хрещення і свят Різдва, Великодня і Піднесення. Білий – і сьогодні є символом світла, чистоти та істини. Білий – це колір радості і свята. Вираз «біла ворона» відомий всім. Цікавим є трактування виразу «білий слон». Цей вислів прийшов до нас із древнього Сіаму. Щоб позбутися від неугодного придворного, король Сіаму дарував йому великого білого слона. Вартість прокорму тварини швидко розоряла придворного, а позбутися від царського подарунку було неможливо. З тих пір велике, значне, але марне придбання називають «білим слоном». «Показати біле перо» – означає виявити боягузтво. Вираз виник з півнячих боїв. Було помічено, що півні з червоним і чорним фарбуванням виривають пера з хвостів більш боягузливих білих півнів. Цікаво, що слово «кандидат» походить від латинського «сліпуче білий».

В архітектурі білий колір окреслює конструктивні деталі, стає тлом для темних деталей, розширює простір, межі. З епохи Відродження і досі він є найбільш поширеним та актуальним в Європі. Пам'ятаючи про традиції, як не згадати гоголівські «Вечори на хуторі біля Диканьки», де основний колір – це білий у ночі. На Україні раніш вважали, якщо хата побілена, то господар достойний і поважний. В архітектурі Японії білий колір постає в новій якості – вирішує не тільки архітектурну, але і філософську функцію. У японському житловому інтер'єрі носієм білого кольору є найчастіше папір, що використовується і для внутрішньої ширми-екрана, і для заповнення зовнішніх віконних прорізів. Папір не тільки забезпечує яскравість і білизну відбитого світлового потоку, але і пропускає його через себе, розчиняє його. Білий колір, пом'якшуючи протиставлення світла і тіні, входить в ту філософську гру, що характерна для японської архітектури. У сучасній архітектурі функції білого кольору змінюються і розширюються. У Корбюз'є білий колір – це основа для виявлення гри насичених і відкритих кольорів, їх активності. У 60-і рр. ХХ ст. білий колір широко використовувався як колір-компаньйон для підкреслення тонової

м'якості і вишуканості природних оздоблювальних матеріалів, для виявлення складності колірних і текстурних переходів деревини, краси природного каменю, кераміки і т. д. Ліліан Бондс застерігає, що стіни дитячої кімнати не повинні бути білими, краще пофарбувати їх у пастельні, спокійні, теплі відтінки [2, с. 132].

Сьогодні білий колір – загально визнаний символ легкості, чистоти та світла. Білі предмети візуально здаються легшими. Але якщо використовувати цей колір у великій кількості, то ви створите почуття холоду, стерильності та розчарування. Вплив білого кольору на тіло виявляється у тому, що він пом'якшує та зволожує шкіру. Це з давнини помітили жінки, що носили білий одяг. А також білий впливає на емоційний стан людини, він може підняти тонус у похмурий день, також допомагає подолати скованість.

Людина може чимало з допомогою білого. Найпростіше – це використовувати потрібний колір у своєму одязі або інтер'єрі. Наприклад, в одязі використання кольору може бути видно або не видно іншим [1, с. 30–45]. Білий колір ототожнюється з любов'ю до Бога. В геральдиці білий має символічне значення чистоти, незайманості, мудрості, безтурботності.

Прихильники білого кольору легко впадають в екстаз, у них сильно розвинута уява, віра, релігійність. Вони надають перевагу спокою і світлу. Їх характеризує полярність – віддалення і наближення, співчуття і відчуженість. Особи, що надають перевагу білому, – мрійливі, як правило, володіють парапсихологічними здібностями. Вони поєднують у собі силу з обережністю. Білий колір прийшов у наше життя владно і наполегливо, проникаючи у побут, прикрашаючи життя своєю легкістю та чистотою [12; 13].

Висновок. Досліджуючи вплив білого кольору на фізіологічні і психічні функції, слід зазначити, що цей вплив доволі суттєвий і реалізується так:

- вплив на біологічні функції людини шляхом регулювання біоритмів;
- вплив кольору на тіло людини;
- вплив на психоемоційний стан;
- фізичний і оптичний вплив;
- вплив на вегетативну і центральну нервову системи;
- символіка кольору;
- гармонізація функцій організму.

Білий колір – це суміш електромагнітних хвиль зорового спектру, саме тому білий колір має такий могутній вплив на психіку людини її емоції та відчуття.

Перспективи подальших наукових розробок цієї проблеми вбачаємо у дослідженні впливу інших спектральних кольорів кольорової шкали (червоного, синього, зеленого, жовтого) на психіку та фізіологію людини.

1. Айсмен Л. Дао цвета / Л. Айсмен. – М.: Эксмо, 2005. – 173 с.
2. Бондс Л. Магия цвета. Цветотерапия на каждый день / Л. Бондс; пер. с англ. Н. Мухина. – СПб.: Питер. 1997. – 384 с.
3. Вундт В. Основы физиологической психологии / В. Вундт. – М., 1880. – 589 с.
4. Дерибере М. Цвет в жизни и деятельности человека / М. Дерибере. – М.: Знание, 1965. – 343с.
5. Кравков С. В. Цветовое зрение / С. В. Кравков. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – 186 с.
6. Люшер М. Сигналы личности / М. Люшер. – Воронеж: МОДЭК, 1993. – 160 с.
7. Миронова Л. Н. Цветоведение / Л. Н. Миронова. – М-н: Высш. шк., 1984. – 286 с.
8. Петренко В. Ф. Введения в экспериментальную психосемантику. Дослідження форм репрезентації в повсякденній свідомості / В. Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1983. – 175 с.
9. Петренко В. Ф. Взаимосвязь эмоций и цвета / В. Ф. Петренко, В. В. Кучеренко // Вестник МГУ. – 1988. – Серия 14. «Психология». – № 3. – С. 70–82.
10. Рум'янцева А. Н. Экспериментальная проверка методики исследования индивидуального предпочтения цвета / А. Н. Рум'янцева // Вестник МГУ. – М., 1986. – Серия 14. «Психология». – № 1. – С. 67–69.
11. Шварц Л. А. Изменения цветоощущения в эмоциональных состояниях / Л. А. Шварц // Проблемы физиологической оптики. – М., 1948. – Т. 6. – С. 314–320.
12. Яньшина П. В. Эмоциональный цвет. Эмоциональный компонент в психологической структуре цвета / П. В. Яньшина. – Самара: СамГПУ, 1996. – 218 с.
13. Яньшина П. В. Введение в психосемантику цвета. – изд. 2-е / П. В. Яньшина. – Самара: СамГПУ, 2001. – 277 с.

Андрушко Л. Н., Ясинский В. П. Влияние белого цвета на психику и физиологические функции человека

Рассматривается влияние белого цвета на психику и физиологические функции человека. Цвет не только предоставляет важную информацию о предмете, но и способствует предопределению вызывать мысли и чувства. Психологический аспект восприятия белого цвета связан с эмоциональным, социально-культурным и эстетическим.

Ключевые слова: *белый цвет, символика цвета, психологическое влияние, эмоции, физиология человека.*

Andrushko L. M., Yasinsky V. P. Influence of white colour on psyche and physiological functions of a person

Influence of white colour on psychological and physiological functions of a person is determined and analysed in this paper. A particular colour gives not only important information about an object but also has ability to cause ideas and feelings. The psychological aspect of perception of white colour is related to emotional, sociocultural and aesthetic background.

Key words: *white colour, symbolic of colour, psychological influence, emotions, physiology of a person.*

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

УДК 159.922.2:34.08

Н. І. Баранюк

**ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОМПОНЕНТІВ
ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ, НЕОБХІДНИХ
ДЛЯ ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ ОРГАНІЗАЦІЇ**

Здійснено теоретичний аналіз підходів до розуміння поняття «організаційна культура». Окреслено специфіку понять «організація», «культура», «управління», «мотивація», «персонал» у контексті розвитку організаційної культури. Визначено ключові напрями формування і розвитку організаційної культури як фактора впливу на ефективність діяльності організації.

Ключові слова: *організація, культура, управління, мотивація, персонал, цілі, організаційна культура.*

Постановка проблеми. Успішне функціонування організації залежить від якісно нового стилю мислення, який відповідає вимогам сучасності. Оскільки наука має тенденцію до вдосконалення, то організація має ефективно впроваджувати нові концепції та психологічні парадигми, які більшою мірою ґрунтуються на людському капіталі та трудовому потенціалі. В нашому випадку механізмом організаційного зростання є вдосконалення організаційної культури в організації. Щоб організаційна культура якісно функціонувала, слід спиратися на ґрунтовні дослідження багатьох учених. Адже організаційна культура, незалежно від форм і сфери прояву, є комплексним поняттям, яке еволюціонувало залежно від змін у зовнішньому середовищі.

Стан дослідження. Аналіз психолого-управлінської літератури свідчить, що проблема організаційної відображена в роботах західних учених, присвячених дослідженню змісту та структури організаційної

культури, її ролі в діяльності корпоративних об'єднань, підприємств та організацій (С. Девіс, А. Петтігрю, Т. Пітерс, В. Сате, Г. Сміт, В. Співак, Р. Уотерман, П. Харріс, Е. Шейн та ін.). Деякі соціально-психологічні чинники формування організаційної культури з'ясували західні вчені: Д. Болінже, Дж. Дістефано, Г. Лейн, У. Оучі, Дж. Хофштеде та ін.

Окремі аспекти організаційної культури, зокрема, вивчалися російськими (С. Ліпатов, В. Томілов, С. Рошин, В. Снетков, Т. Ю. Базаров, Л. Кроль і О. Пуртова та ін.) та українськими (В. Лозниця, Л. Орбан-Лембрик, І. Савка, Ж. Серкіс, О. Францев та ін.) ученими.

На основі аналізу літератури виокремлено основні підходи до вивчення організаційної культури: *символічний* (Н. Леметр, С. Мішон, Е. Шейн, П. Штерн, О. Францев), *когнітивний* (К. Камерон, Р. Квін, Р. Куїні, У. Оучі, Т. Паркінсон, Дж. Рорбах), *систематичний* (Р. Морано, В. Сате, Ж. Серкіс, В. Снетков, В. Співак, П. Харіс). Водночас **метою** статті є визначення ключових напрямів формування і розвитку організаційної культури як фактора впливу на ефективність діяльності організації.

Виклад основних положень. Прагнення до організаційного зростання має ґрунтуватися на формуванні та вдосконаленні відповідної організаційної культури. Нині ключовими цінностями, на які спирається організаційна культура, є орієнтація на сучасні нововведення і гнучкість організації, різносторонність комунікацій та надання вагомості творчому пошуку. Вказані цінності мають формуватися та регулюватися під динамічним впливом зовнішніх і внутрішніх факторів, які задають вектор змін організаційної культури [3].

А. Брукінг відносить організаційну культуру до частини інтелектуального капіталу, названої ним інфраструктурним капіталом, позаяк вона формує середовище, в якому працюють і спілкуються працівники організації [10, с. 19–22]. Більш широко трактування цього поняття здійснює Е. Шейн, який характеризує організаційну культуру як набір прийомів і правил вирішення проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працюючих, правил, що виправдали себе в минулому і підтвердили свою актуальність тепер. Ці правила і прийоми є відправним моментом у виборі співробітниками прийнятного способу дії, аналізу і ухвалення рішень. Окреслені підходи чітко визначають, що організаційну культуру формують загальноприйняті цінності в організації, вона впливає на взаємодію, поведінку та ефективність діяльності працівників, що повністю реагує на зовнішні фактори [13].

Створення такого образу в організації можливо через якісну модель механізму функціонування організаційної культури, який залежить від інтелектуальних здібностей та досвіду працівників організації.

Функціонування окресленого механізму виявляє ефективну продуктивність працівників, відстежується налагоджений зв'язок між організацією та її партнерами, споживачами та економікою країни. Організація, яка турбується про власних працівників, внутрішні умови діяльності, орієнтується на постійні нововведення, заохочує творчі підходи, підвищення кваліфікації, має всі шанси бути сильним конкурентом на ринку. Необхідною умовою, на наш погляд, має стати відстежування та впровадження нових концепцій організаційної культури, тобто організація має змінювати деякі механізми функціонування задля підтримання високих лідируючих позицій на ринку. Як зазначає Я. Я. Слабко, визначені впровадження мають здійснюватись на основі такого процесу, як оцінка існуючого рівня організаційної культури; діагностика та впровадження нової системи цінностей; створення відповідної системи мотивації; постійний моніторинг організаційної культури залежно від змін зовнішнього середовища та стадії життєвого циклу підприємства. Реалізація таких упроваджень дозволяє вдосконалити ефективність управлінської діяльності та створює соціально-економічне підґрунтя для налагодження партнерських зв'язків [9, с. 127–131].

Є чимало факторів, що впливають на організацію, за які безпосередню відповідальність несе вище керівництво. Вони охоплюють важливі питання, які повинно вирішувати керівництво, щоб зберегти нормальний внутрішній і зовнішній стан в організації. Це економічні, політичні, технологічні і міжнародні, фактори конкуренції і соціальної поведінки. Крім цих, існують і нетрадиційні фактори, які мають вирішальне значення для успішної діяльності організації в довгостроковій перспективі. До них належить культура корпорації і її образ.

На організаційну культуру впливають внутрішні і зовнішні фактори [5, с. 96–99].

Внутрішні фактори – це ситуаційні фактори в середині організації. Оскільки вони становлять створені людьми системи, то внутрішні зміни цілком контролюються керівництвом. Основні зміни в організації, які потребують уваги керівництва, – це цілі, задачі, структура, технологія і люди, що впливають на культуру організації. Однією із найбільш важливих характеристик організації є її взаємозв'язок із зовнішнім середовищем.

До зовнішніх факторів входять економічні умови, споживачів профспілки, урядові акти, законодавство, конкуруючі організації, система цінностей у суспільстві, суспільні погляди, техніка і технологія і інші складові. Ці взаємозалежні фактори впливають на усе, що відбувається в середині організації, зокрема на її організаційну культуру. Важливою сферою формування організаційної культури є кадрова сис-

тема. Процес розпочинається з підбору людей, їхньої ретельної оцінки з обліком насамперед їхньої відповідності організації і її культурі. Іншим інструментом у сфері кадрової роботи є спосіб розвитку персоналу і його соціалізація. Організації, які активно використовують кадрові системи для створення відповідної організаційної культури, багато уваги і засобів приділяють підготовці і розвитку персоналу. Основна спрямованість цього процесу – залучення людей до домінуючих цінностей організації. Нарешті, управління преміюванням є потенційним інструментом створення і розвитку організаційної культури. За рахунок цього здійснюється просування і заохочення тих, хто найбільшою мірою відповідає цінностям цієї організації [14].

Будь-який організований процес здійснюється і регулюється людьми. Його ефективність значною мірою залежить від того, як працівники ставляться до виконання своїх функцій, і реалізації мети, задля якої цей процес здійснюється, якою мірою вони мотивовані до роботи, тому мотивація – це процес спонукання кожного співробітника і всіх членів його колективу до активної діяльності для задоволення своїх потреб і для досягнення цілей організації. Мотивація є частиною організаційною культурі, що спрямована на підвищення продуктивності праці [4, с. 154–159].

Основні завдання мотивації:

- формування в кожного співробітника розуміння сутності і значення мотивації в процесі праці;
 - навчання персоналу і керівного складу психологічним основам професійного спілкування;
 - формування в кожного керівника демократичних підходів до керування персоналом із використанням сучасних методів мотивації.
- Однак, для рішення цих завдань необхідний аналіз таких явищ:
- процесу мотивації в організаціях;
 - індивідуальної і групової мотивації, якщо така є в залежності між ними;
 - змін, що відбуваються в мотивації діяльності людини під час переходу до ринкових відносин.

Отже, реалії життя вимагають здійснення змін у організаційній культурі. Воно ґрунтується на світогляді і політиці керівництва, а також на їхній твердій волі дійсно реалізувати задумане. За наявності твердої волі до реалізації намічених змін можна і потрібно розпочинати процес, але не завжди легко знайти правильне рішення, тому що наслідки можуть бути важко передбачувані [8, с. 34–39].

Основою управління процесом зміни в організаційній культурі є відповідне знання керівництвом того, що можуть і хочуть співробітни-

ки. Це повинно досягатися регулярними бесідами з питань виконання службових обов'язків. Мета, суть і політика змін повинні бути добре продумані і доведені до всіх учасників. Основними характеристиками планування зміни в організаційній культурі організації є: комплексна постановка цілей; стиснутий період часу й обмежений обсяг; одноразовий характер; різні функції, відповідальність і компетентність.

Ціль змін – пошук, визначення, інтерпретація, формулювання реально здійснених і ухвалених рішень. За наявності цілей їх можна використовувати як орієнтири для складання планів [6].

План поділяється на фази, етапи і контрольні віхи. Для кожного розділу плану розробляються дії за часом, засоби досягнення цілей і терміни виконання. Дії керівництва на цьому етапі можна порівняти з качкою на воді: спокій на поверхні і невидима робота під водою.

Організація процесу зміни організаційної культури повинна проходити у встановлених межах, визначених стратегічною метою. Хто і що повинен робити, хто несе яку відповідальність, який бюджет, які інші засоби і т. д. Для управління змінами у кожному напрямі необхідно призначити керівника, що за своїми знаннями, здібностями, досвідом й авторитетом може забезпечити досягнення поставлених цілей у зазначений термін, і за допомогою виокремлених засобів.

Для координації дій і контролю за здійсненням змін у організаційній культурі організації необхідно створити визначену структуру. Організаційну структуру процесу змін повинні становити комісія з керування, проектні групи і робітники.

Організаційна структура, створена з метою реалізації змін у організаційній культурі, не є основною частиною організаційної структури підприємства. Залучені до цього співробітники вирішують завдання або весь свій робочий час, або його частину. Для роботи комісії з керування, робочих і проектних груп необхідні окремі плани. У робочій групі повинний бути детально розроблений план на виконавчому рівні, проектна група складає щотижневі плани на рівні управління, комісія з керування працює за місячними планами на рівні всього підприємства [11].

Важливим завданням під час здійснення змін є підбір складу проектної і робочої груп. Необхідно створити команду, що складається з фахівців різних відділів і секторів, що хочуть і можуть творчо працювати у стиснутих тимчасових рамках. Призначення цих фахівців повинне здійснюватися після бесіди з їхніми керівниками.

Робота проектної групи над здійсненням змін обумовить опір середовища працівників, у яких можуть бути заперечення щодо виконаних змін. Можливими причинами опору можуть бути: протилежність інтересів; нетерпимість щодо змін; відсутність необхідної довіри.

Фундаментом проведених змін повинна бути причетність вищого керівництва. Саме позиція дирекції може визначити успіх чи невдачу в проведених змінах. Усі їхні зусилля потрібні для того, щоб забезпечити єдність дій у досягненні поставленої мети після подолання кризового стану. Робота над здійсненням змін у культурі організації означає: творчий підхід, ретельну підготовку, правильне планування, вибір правильного шляху, сумлінну роботу і т. д. Це означає, що за умови ретельної підготовки ризик і спротив зводяться до мінімуму. Від дирекції потрібно, що вона буде твердо відстоювати ухвалені рішення, успішно долати опір і керувати процесом змін. Якщо керівництво організації раптом знайде, що реалізація проекту наштовкується на сильний опір чи суперечить власним планам, то воно може припинити роботу над проектом [12].

Зрозуміло, що співробітники відділів, яких стосується процес змін, бувають стурбовані і чинять опір у тому випадку, коли зміни виявляються не на їх користь чи коли вони в гіршому випадку втрачають свої робочі місця. Доти, поки зміни не пов'язані зі скороченням чисельності працюючих чи можуть бути здійснені при природному відтоку робочої сили, проект є вдалим рішенням. Щоправда, важливою умовою завжди є регулярне спілкування дирекції зі співробітниками і їхньою інформацією про хід змін. Якщо заздалегідь можна передбачати, що бажані необхідні чи реформи призведуть до звільнення значної кількості співробітників, то краще попередньо здійснити дослідження на предмет доцільності змін.

На початку чи під час роботи з упровадження змін, що стосуються організаційної культури, необхідно здійснити порівняння з іншими організаціями, що вже здійснювали подібні зміни. Відтак не потрібно буде заново винаходити велосипед.

Ці рекомендації з планування зміни культури організації сприяють упровадженню нових технологічних процесів, стимулюють людей удосконалювати свою позицію, підвищувати творчість, робити більш якісну продукцію і одержання більш високих результатів.

Для успішної реалізації змін в організаційній культурі необхідно:

- створення визначеного центрального керівництва з достатніми повноваженнями на ухвалення рішень, здатного діяти енергійно і цілеспрямовано;
- визначення і чітке формулювання цілей, виокремлення розходжень між старим і новим, опис змін;
- своєчасне навчання осіб, виділених для роботи над проектом змін, бажано провести навчання ще до початку реалізації проекту;
- виокремлення необхідних людських і фінансових засобів для здійснення планованих змін (краще фахівців);

- необхідно подбати про те, щоб здійснені зміни відповідали інтересам більшості;
- забезпечення наявності в проекті таких аспектів, що зацікавили б усю організацію;
- тримати колектив у курсі справ щодо реалізації проекту шляхом доволі докладної інформації (періодичні повідомлення, наочна агітація, зв'язок із громадськістю, засоби масової інформації);
- забезпечення наявності консультативної й інформаційної мережі з чіткими розмежуваннями і здатністю вирішувати конфліктні ситуації (не залишати без уваги найменші сигнали);
- постійний контроль за вузькими місцями в проекті і швидке реагування на складнощі;
- постійна корекція реалізації проекту (планування, узгодження, інформація і навчання);
- корекція тимчасового графіка; проекти, розраховані на тривалий період часу, часто застарівають;
- постійний контроль за отриманими результатами, систематична оцінка реалізації змін у культурі підприємства [1; 2; 6].

Тому вплив організаційної культури на організаційну ефективність визначається насамперед її відповідністю до загальної стратегії організації. Виокремлюються чотири основні підходи до урегулювання проблеми несумісності стратегії й культури в організації: 1) ігнорується культура, що перешкоджає ефективній реалізації обраної стратегії; 2) система керування підлаштовується під існуючу в організації культуру; 3) здійснюються спроби змінити культуру так, щоб вона підходила для обраної стратегії; 4) змінюється стратегія з метою її підлаштування під існуючу організаційну культуру.

Є різні моделі впливу організаційної культури на організаційну ефективність: модель Сате, модель Пітерса й Уотермена, модель Паркона, системи Квіна й Рорбаха [7, с. 23–27].

В. Сате виокремив сім процесів, за допомогою яких організаційна культура впливає на організаційну діяльність:

- 1) кооперація між індивідами й частинами організації;
- 2) ухвалення рішень;
- 3) контроль;
- 4) комунікації;
- 5) лояльність організації;
- 6) сприйняття організаційного середовища;
- 7) виправдання свого поведіння.

Вплив організаційної культури на ухвалення рішень здійснюється через спільні вірування й цінності, що формують у членів організації стійкий набір базових переваг. Оскільки організаційна культура може сприяти

зведенню до мінімуму розбіжностей, то процес ухвалення рішень стає більш ефективним.

Сутність процесу контролю полягає в стимулюванні дій у напрямі досягнення поставлених цілей. У природі керування є три механізми контролю: ринок, адміністрування, клановість. Звичайно, в організаціях присутні всі три механізми відразу, але в різному ступені.

Вплив організаційної культури на комунікації відбувається у двох напрямках: 1) відсутність необхідності здійснювати комунікацію в справах, з яких є поділювані припущення; 2) спільні припущення забезпечують спрямованість і надають допомогу в інтерпретації одержуваних повідомлень. Так, якщо в компанії працівник не вважається додатком до машини, то й звістка про майбутню автоматизацію або роботизацію не викличе в нього шок. Зміст культури впливає також на зміст комунікації.

Організаційна культура допомагає людям в організації діяти осмислено, забезпечуючи виправдання їхньої поведінки. Оскільки люди використовують культуру для виправдання поведінки, то можна змінювати культуру через зміни в поведженні. Однак для успіху цього процесу необхідно забезпечити, щоб люди не могли виправдувати своє нове поведження старою організаційною культурою.

Щодо моделі Пітерса й Уотермена, то до основних методів впливу на організаційну ефективність належать такі ціннісні орієнтації працівників: плекання віри в успіх справи; обґрунтування того, що споживач диктує організації умови роботи, а не навпаки; заохочення автономії й винахідливості членів організації; формування погляду на людей і їхню компетентність як головне джерело продуктивності й ефективності роботи; плекання віри в ефективність простих структур (груп) керування з нечисленним штатом; обґрунтування вигідності оптимального сполучення жорсткості й гнучкості в керуванні через розуміння й віру персоналу в цінності організації.

Модель Паркона, передбачає, що на рівень організаційної ефективності впливають такі функції соціальної системи: адаптивність до постійно мінливих умов зовнішнього середовища; цілеспрямованість членів організації; інтеграція підрозділів; легітимність (визнання людьми цінностей організації).

Отже, проаналізувавши моделі впливу організаційної культури на організаційну ефективність, важливо зрозуміти, що процес зміни організаційної культури вимагає ретельної підготовки. Усі задумані зміни рекомендується розпочати зі складання плану. Необхідно, щоб виконавці вірили в успіх справи і мали необхідні знання. Зміни організаційної структури і методів управління завжди стосуються умови життя і діяльності людей. Зміни завжди породжують почуття непевності. Від здібностей керівників і всього колективу, що повинні

виявити гнучкість і винахідливість, залежить, наскільки безболісно будуть сприйняті і пережиті ці зміни.

Висновок. Формування організаційної культури в організації нині виконує неабияку роль, адже організаційна культура – це механізм забезпечення успіху в діяльності та виявлення основних сильних і слабких сторін в організації. Здійснений аналіз дає нам можливість зрозуміти поточний та бажаний профіль організації, відстежуючи основні тенденції та характеристики діяльності, відображає перспективи розвитку та механізм досягнення бажаного стану організації. Оскільки механізм підвищення ефективності діяльності, безперечно, впливає на соціально-економічний стан розвитку країни, ми пропонуємо, аби керівники організацій акцентували саме на вдосконаленні організаційної культури, зважаючи на постійну тенденцію змін зовнішнього середовища.

Перспективними напрямками наукових досліджень є вивчення впливу організаційної культури на організаційну ефективність не лише на рівні теоретичного аналізу, але і на рівні практичного дослідження.

1. Инструменты развития бизнеса: тренинг и консалтинг / составители Л. Кроль, Е. Пуртова. – М.: Класс, 2001. – 464 с. – (Психология и бизнес).

2. Камерон К. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон, Р. Куинн; пер. с англ. под ред. И. В. Андреевой. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.: ил. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).

3. Капитонов Э. А. Корпоративная культура и PR / Э. А. Капитонов, А. Э. Капитонов. – М.: МарТ, 2003. – 416 с.

4. Ліфінцев Д. С. Вплив корпоративної культури на мотивацію персоналу / Д. С. Ліфінцев // Актуальні проблеми економіки. – 2006. – № 2. – С. 154–159.

5. Матукова Г. І. Розвиток корпоративної культури організацій: сучасний стан й актуальні проблеми / Г. І. Матукова // Держава та регіони. – 2008. – № 1. – С. 96–99.

6. Палеха Ю. І. Ключі до успіху, або Організаційна та управлінська культури / Ю. І. Палеха. – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем., менеджм. і бізнесу, 2000. – 211 с.

7. Савчук Л. М. Теоретичні аспекти впливу корпоративної культури на ефективність організації / Л. М. Савчук, О. О. Савчук // Проблеми науки. – 2011. – № 9. – С. 23–27.

8. Синецька О. І. Формування ціннісних мотиваційних механізмів як елемент управління людськими ресурсами підприємства / О. І. Синецька // Економіка. Фінанси. Право. – 2007. – № 1. – С. 34–39.

9. Слабко Я. Я. Процес формування та розвитку організаційної культури промислового підприємства: соціологічний аспект / Я. Я. Слабко // Грані: Соціологія. – 2009. – № 6 (68). – С. 127–131.

10. Слабко Я. Я. Управління організаційною культурою підприємства: інноваційний аспект / Я. Я. Слабко // Інвестиції: практика та досвід. – 2009. – № 7. – С. 19–22.

11. Томпсон А. А. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии: учебник для вузов / А. А. Томпсон, А. Дж. Стрикленд;

пер. с англ.; под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. – 576 с.

12. Управление персоналом: учебник для вузов / под ред. Т. Ю. Базарова, Б. Л. Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М: ЮНИТИ, 2002. – 560 с.

13. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Шейн; пер. с англ.; под ред. В. А. Спивака. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с: ил. – (Серия «Теория и практика менеджмента»).

14. Шершньова З. Є. Стратегічне управління: підручник. – 2-ге вид., перероб. і доп. / З. Є. Шершньова. – К.: КНЕУ, 2004. – 699 с.

Баранюк Н. И. Теоретический анализ компонентов организационной культуры, необходимых для эффективного развития организации

Осуществлен теоретический анализ подходов к пониманию понятия «организационная культура». Определено специфику понятий «организация», «культура», «управление», «мотивация», «персонал» в контексте развития организационной культуры. Определены ключевые направления формирования и развития организационной культуры как фактора влияния на эффективность деятельности организации.

Ключевые слова: организация, культура, управление, мотивация, персонал, цели, организационная культура.

Baranyuk N. I. Theoretical analysis of the components of organizational culture needed for effective development of an organization

Theoretical analysis of approaches to understanding the concept of «organizational culture» is carried out. The specifics of the concepts «organization», «culture», «management», «motivation», «staff» in the context of organizational culture is outlined. The key trends of shaping and development of organizational culture as a factor of influence on the efficiency of the organization activity are determined.

Key words: organization, culture, management, motivation, personnel, objectives, organizational culture.

Стаття надійшла 28 жовтня 2013 р.

УДК 159.9

О. В. Венцик

**КРЕАТИВНІСТЬ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА
ХАРАКТЕРИСТИКА ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ**

Відображено психологічний аналіз проблеми творчості, творчого мислення, креативності. Проаналізовано зміст і особливості фрустрації як ситуації та стану. Акцентовано на дослідженні зв'язку між креативністю та фрустрованістю. Стаття має теоретико-емпіричний характер.

Ключові слова: творчість, творче мислення, креативність, креативна особистість, фрустрованість, фрустрація.

Постановка проблеми. Ми живемо в непростий і нелегкий час, коли ламаються старі стереотипи, і люди, які звикли жити за певними правилами, нормами, опиняються у безвихідній ситуації. Тому на перший план виходить необхідність появи нової особистості, що швидко може зорієнтуватися в ситуації, яка постійно змінюється, вимагаючи все нових знань, вмінь та навіть, особистісних рис.

Тут йдеться не про адаптацію як пристосувальництво, а про адаптацію як творче перетворення існуючих норм і правил, вміння знайти творчий підхід до будь-якої справи, проявити ініціативу, активність у здійсненні своїх планів, уміння творчо мислити; самостійно вирішувати проблеми, що виникають; творчо працювати; прагнення поповнювати знання; формувати та розвивати комунікативні навички. В цьому разі креативність (творче мислення) певним вмінням, що допомагає долати кризові ситуації. Відсутність такого вміння може призводити до загострення кризи, під час якої зростає негативне емоційне тло, в результаті цього виникають різні негативні емоційні стани, зокрема фрустрація. Фрустрація розглядається як явище негативне для людини, адже цей стан може виявляється у відчуттях напруження, тривожності, відчаю, у появі агресивності, зниженні складності поведінки і рівня регуляції діяльності, за певних умов фрустрація також визначається як перешкода в діяльності. Саме тому є всі підстави вважати креативність (творче мислення) одним із факторів, що знижує виникнення таких станів.

Стан дослідження. Дослідження проблеми творчості, творчого мислення, креативності знайшло відображення у працях багатьох дослідників. Зокрема, цю проблему аналізували Дж. Гілфорд, К. Роджерс, Р. Стернберг, Е. Торренс, Е. Фромм, Д. Богоявленська, С. Меднік, В. Моляко. Вивченням фрустрації та фрустраційних реакцій займалися Дж. Доллард, С. Розенцвейг, Р. Сієрс, Г. Сельє, С. Уайльд, С. Уотерхауз, Н. Левітов, А. Плотічер, Р. Стагнер, Т. Шибутані. Але проблема вивчення креативності та фрустрованості досі залишається актуальною і потребує детальнішого вивчення.

Тому **метою** статті є дослідження креативності і фрустрованості як особистісних характеристик, а також виявлення зв'язку між креативністю і фрустрованістю у досліджуваних осіб.

Виклад основних положень. Вивчення проблеми творчості в наш час набуває комплексного характеру, є предметом аналізу різних соціальних дисциплін, і важливою галуззю досліджень, вплив на яку мають різні наукові дисципліни – філософія, соціологія і психологія. Проблема творчості та формування творчого потенціалу – це одна з найбільш актуальних сучасних проблем для психології особистості та її розвитку.

Сучасна теорія творчості перебуває на етапі становлення, характеризується багатоаспектністю і є сукупністю різних теорій, концепцій, теоретичних знань, тому проблема творчості, зокрема феномен креативності, на сьогодні залишаються недостатньо вивченою.

Творчість – це природна функція мозку, яка проявляється і реалізується в діяльності в міру наявності спеціальних здібностей до тієї чи іншої конкретної діяльності. Творчість не можна зводити лише до праці митця, оскільки вона може проявлятися і у викладанні, і в торгівлі, і в продукуванні, і в будь-якій діяльності, а результати цієї діяльності – не лише конкретні продукти або ідеї, але й самі дії [12].

В. О. Моляко пов'язує творчість передусім зі створенням того, чого ніколи раніше не було, з винайденням «того чи іншого продукту (матеріального чи духовного), який характеризується оригінальністю», тим, чим «суттєво за формою і змістом відрізняється від інших продуктів такого ж призначення». Але головним, на наше тверде переконання, є те, що В. О. Моляко вважає творчість процесом, який «переживається як суб'єктивно нове. Якщо з філософської, соціально-економічної точки зору має сенс вважати творчістю тільки те, що пов'язане із створенням ніколи раніше не бувшого нового продукту, то з психологічної сторони важливо саме те, що мова може йти про новизну» [7, с. 8].

Дж. Гілфорд вказав на принципову різницю двох типів мислинних операцій. Мислення, спрямоване на знаходження єдино правильного вирішення задачі, було назване конвергентним. Тип мислення, яке іде в різноманітних напрямках, шукає рішення різноманітними шляхами, названий дивергентним.

Щодо визначення поняття «креативності» існує безліч різних тлумачень. Зокрема, креативність – це здатність людини породжувати незвичайні ідеї, знаходити оригінальні рішення, відхилятися від традиційних схем мислення [5, ст. 157].

Р. Стернберг і Д. Лаверт під креативністю розуміли здатність йти на розумний ризик, переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність до невизначеності, готовність протистояти думці оточуючих, а креативною вважали таку особистість, яка займається невідомими, непопулярними ідеями, правильно оцінює потенціал їх розвитку і можливий попит. За Р. Стернбергом творчі прояви детермінуються шістьма основними факторами: інтелектом як здібністю; знаннями; стилем мислення; індивідуальними рисами; мотивацією; зовнішнім середовищем [3, с. 198–199].

Психологічна енциклопедія термін креативність трактує як рівень творчої обдарованості, здібностей до творчості, які проявляються у мисленні, спілкуванні, окремих видах діяльності і становлять відносно стійку характеристику особистості [9, с. 181].

Українська Енциклопедія освіти пояснює креативність як «творчий дух, творчий потенціал індивіда, його творчі здібності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах діяльності, а й у мисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми» [4, ст. 432].

Особливо креативність необхідна в сучасних умовах, коли відбуваються швидкі та глобальні зміни у всіх сферах нашого життя. Тому особистість, яка володіє здатністю справлятися з новизною та імпровізувати, іншими словами креативна особистість, високо цінується в сучасному суспільстві.

Креативні особистості, за дослідженнями Д. Б. Богоявленської, виявляють помірковане ставлення до оточуючих, бажання до неформальних стосунків у спілкуванні; такі індивіди здатні співпереживати та співчувати іншим людям, вони прагнуть бути в центрі уваги колективу [1].

І. В. Львова, дотримуючись підходу Д. Б. Богоявленської, виокремлює чотири групи особистісних якостей креативного суб'єкта, які складають творчий потенціал особистості: світоглядні якості: активна життєва позиція, гармонійність, гуманність, прагнення до процесу творчості; ціннісні якості: доброзичливість, тактовність, толерантність; інтелектуальні якості: допитливість, спостережливість, гнучкість розуму, варіативність мислення, незалежність і самостійність думки, оригінальність мислення; вольові якості: цілеспрямованість, наполегливість, витримка, впевненість у собі. Вони, вважає І. В. Львова, виявляються на тлі особливо тонких, чутливих, рухливих та яскравих проявів емоційної сфери людини [6, с. 45–46].

Досліджуючи проблему креативності та фрустрованості, важливим є визначення понять фрустрації та фрустрованості. Фрустрація в психології – це багаторівневий термін, який має різні ракурси використання: стан, в якому знаходиться людина (персоніфікований аспект); психологічне явище (феноменологічний аспект); чинник (детермінанта особистісних змін); подія (діяльнісний підхід) і т.п. Отже, поняття фрустрованості також досить складне та багатогранне. Ми визначаємо фрустрованість як особистісну якість, яка може породжуватися попередніми обставинами життєдіяльності. Це схильність людини до фрустрації, тобто стану пригніченості, відчаю з елементами тривоги, який розвивається в результаті якихось реальних або уявних життєвих невдач, неможливості досягнення поставленої мети чи труднощів пристосування до нового середовища з блокуванням цілеспрямованої поведінки. Фрустрованість – це ступінь підвищеної чутливості до дії травмуючих факторів, на відміну від толерантності до фрустрації, яка визначається як стійкість до несприятливих факторів, або послаблення реагування в результаті

зниження чутливості до їх дії. Отже, фрустраційна толерантність є лише ступенем реагування на несприятливі обставини ситуації, а фрустрованість передбачає наявність травми, внаслідок життєвих невдач, яка потенціюється дією несприятливих зовнішніх факторів [8].

Фрустрація певних значимих для людини біологічних чи соціальних зумовлених потреб спричинює надмірну зосередженість особистості на задоволенні саме цієї потреби (за С. Розенцвейгом), що «зміщує» цілі життєдіяльності людини і позбавляє їх осмисленості, дезорганізуючи таким чином всю систему її цінностей, змінюючи вектор діяльності і розвитку [14].

Негативними емоційними проявами фрустрації є [2]: апатія, безнадія, відчай, ворожість, гнів, самозвинувачення та ін. До поведінкових наслідків – агресія, регресивна поведінка, фіксація, деструкція, стереотипія та ін. До того ж, психічний стан фрустрації не тільки дезорганізує поведінку людини та викликає негативні емоційні реакції під час його переживання.

Безумовно, креативи можуть бути схильні до фрустраційних станів, але ступень цієї схильності яскраво відрізняє їх від інших творчих особистостей. Креативна особистість є більш стійкою та гнучкою.

Метою проведеного емпіричного дослідження було дослідити рівень фрустрованості, стресовості, креативності, домінантності півкулі головного мозку, типологію особистості (рівень екстраверсії) та рівень творчого потенціалу.

Базою проведення дослідження слугував Львівський державний університет внутрішніх справ. Відповідно до плану дослідження загальний об'єм вибірки становив 80 осіб.

У процесі дослідження використано такий методичний інструментарій: методика вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (адаптована в НІ ім. В. М. Бехтерева) [10]; тест Е. Торренса. «Діагностика креативності» (адаптований О. Є. Тунік) [13]; методика діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман; В. В. Бойко) [11]; методика визначення стресостійкості і адаптації (Т. Холмс, Р. Праге) [11]; методика «Ваш творчий потенціал» [11]; методика вивчення домінуючої півкулі головного мозку (модифікована М. Аннет); методика вивчення типології особистості (К. Г. Юнг) [11]. А також методи математичної статистики (використано програму SPSS Statistics 17.0): метод кореляції за критерієм Пірсона, факторний аналіз.

У досліджуваній групі отримано такі результати:

– за методикою вивчення домінуючої півкулі головного мозку (модифікована М. Аннет) виявлено 3 особи з правопівкульним мисленням (4%) та 77 осіб з лівопівкульним мисленням (96%);

– за методикою діагностики рівня соціальної фрустрованості (Л. І. Вассерман; В. В. Бойко) виявлено 1 особу (1%) з дуже високим рівнем фрустрованості, 2 особи (3%) з підвищеним рівнем фрустрованості, 13 осіб (16%) з помірним рівнем фрустрованості, 19 осіб (24%) з невизначеним рівнем фрустрованості, 38 осіб (47%) зі знизеним рівнем фрустрованості та 7 осіб (9%) з дуже низьким рівнем фрустрованості;

– за методикою «Ваш творчий потенціал» виявлено у 2 осіб (3%) значний рівень творчого потенціалу, у 78 осіб (97%) середній рівень творчого потенціалу;

– за методикою вивчення типології особистості (К. Г. Юнга) серед досліджуваних виявлено 7 осіб (9%) інтровертів, 33 особи (41%) амбровертів та 40 осіб (50%) екстравертів;

– згідно з результатами тесту Е. Торренса «Діагностика креативності» (адаптований О. С. Тунік), частотний розподіл вказує на те, що за шкалою «Швидкісність» досліджувані показали досить високий результат; за шкалою «Оригінальність» – дуже низький; за шкалою «Розробленість» – низький; за шкалою «Назва» – дуже низький результат; за шкалою «Опір замкнутості» – середній результат;

– за методикою вивчення фрустраційних реакцій С. Розенцвейга у досліджуваних осіб домінує імпульсивна реакція з фіксацією на перешкоді.

Отримані дані статистично оброблені. Згідно з отриманими результатами кореляційного аналізу за критерієм Пірсона впливає таке:

– екстрапульсивна реакція з фіксацією на перешкоді прямо пов'язана з шкалою «Розробленість» ($r = 0,208$, $p \leq 0,05$) та стресованістю ($r = 0,426$, $p \leq 0,01$). Особа, яка акцентує свою увагу на подіях, які класифікує як перешкоди для досягнення поставлених цілей, більш схильна до стресів, а отже, відсоток виникнення фрустрованості як стану є досить високим;

– інтропульсивна реакція з фіксацією на перешкоді прямо пов'язана з типологією особистості ($r = 0,336$, $p \leq 0,01$) та обернено пов'язана з шкалою «Оригінальність» ($r = -0,332$, $p \leq 0,01$), стресованістю ($r = -0,282$, $p \leq 0,01$) та шкалою «Розробленість» ($r = -0,210$, $p \leq 0,05$). Можемо припустити, що людина, яка проявляє оригінальність, бачить кілька варіантів виходу із ситуацій, які виявляються як перепони, труднощі. Чим частіше вона проявляє інтропульсивну реакцію, тим нижчий в неї ступінь опірності стресу, тобто стресованість;

– екстрапульсивна реакція з фіксацією на самозахисті прямо пов'язана із домінуючою лівою півкулею головного мозку ($r = 0,193$, $p \leq 0,05$);

– імпульсивна реакція з фіксацією на самозахисті прямо пов'язана з рівнем фрустрованості ($r = 0,195$, $p \leq 0,05$) (чим більше до-

сліджувана особа винить себе, докоряє собі, тим вищий буде в неї рівень фрустрованості, і навпаки);

– рівень фрустрованості прямо корелює з стресованістю ($r = 0,205$, $p \leq 0,05$) та обернено пов'язаний з рівнем творчості ($r = -0,346$, $p \leq 0,01$) (можемо припустити, що більш творчі особи менш фруструються (менш схильні до фрустрації), оскільки вони проявляють гнучкість, лабільність, нестандартно мислять, винахідливі та ініціативні; також рівень творчості прямо пов'язаний з типологією особистості ($r = 0,375$, $p \leq 0,01$);

– шкала «Оригінальність» ($r = 0,394$, $p \leq 0,01$), «Розробленість» ($r = 0,201$, $p \leq 0,05$) та «Швидкісність» ($r = 0,367$, $p \leq 0,01$) прямо пов'язані зі стресованістю (можемо припустити, що помірна стресованість сприяє підвищенню результатів за шкалами креативності. Інколи стреси виступають стимулом для творчості);

– домінуюча ліва півкуля головного мозку прямо пов'язана зі шкалою «Назва» ($r = 0,403$, $p \leq 0,01$) та шкалою «Розробленість» ($r = 0,279$, $p \leq 0,01$) тесту креативності (до процесів мислення лівої півкулі належать такі функції, як послідовне сприйняття та переробка інформації, аналітична, вербальна, локальна, лінійна, алгебраїчна, логічна, раціональна тощо. Саме цим зумовлена пряма кореляція між домінуючою лівою півкулею головного мозку та назвою і розробленістю тесту креативності.).

На основі отриманих даних було здійснено факторний аналіз і створена 7-факторна модель, що описує 59,71% розподілу емпіричних даних дослідження.

Перший фактор має факторне навантаження 3,023 та пояснює 13,1% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює рівень стресованості (факторне навантаження (далі ф.н.) 0,642), шкалу «Оригінальність» (ф.н. 0,642), шкалу «Швидкісність» (ф.н. 0,531), шкалу «Розробленість» (ф.н. 0,530), шкалу «Назва» (ф.н. 0,523), екстрапунітивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,470), домінування лівої півкулі головного мозку (ф.н. 0,348). Людина з такими характеристиками, як стресованість (в цьому факторі стрес можна розглядати як еустрес – позитивний стрес, а не дистрес), здатність створювати незвичні ідеї, мислити не шаблонно (оригінальність швидкісність), – здатна до швидкого переключення, вона не фіксує свою увагу на перешкодах, а йде шляхом творчого розвитку власної особистості. Цей фактор відображає найкращі передумови розвитку креативної особистості. Тому його можна назвати «Умови найкращого прояву (розвитку) креативності».

Другий фактор має факторне навантаження 2,402 та пояснює 10,4% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює імпуль-

тивну реакцію з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,520), інтропунітивну реакцію з фіксацією на самозахисті (ф.н. 0,473), інтропунітивну реакцію з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. 0,389). Протилежні значення мають: екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті (ф.н. -0,758), екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,558). У цьому факторі найчастіше проявляється імпульсивна та інтропунітивна реакції, тобто фіксація на внутрішньому світі людини (докори, самозвинувачення, почуття провини, самоосуд) або не помічання, заперечення фруструючих ситуацій. Інтропунітивна та імпульсивна реакції не сприяють прояву креативності, але й не заважають її прояву. Тому його можна назвати фактором «Нейтральним».

Третій фактор має факторне навантаження 2,106 та пояснює 9,2% розподілу емпіричних даних дослідження. До нього належать: імпульсивна реакція з фіксацією на самозахисті (ф.н. 0,611), інтропунітивна реакція з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,486), екстрапунітивна реакція з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,255). Протилежні значення мають: імпульсивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,342), екстрапунітивна реакція з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,304), «Розробленість» (ф.н. -0,234). Характеристики, які охоплює цей фактор, заважають розвитку креативності і в цьому факторі отримали протилежні значення, тому його можна назвати фактором «Заважаючий розвитку креативності».

Четвертий фактор має факторне навантаження 1,862 та пояснює 8,1% розподілу емпіричних даних дослідження. До нього належать рівень творчості (ф.н. 0,687), типологія особистості (ф.н. 0,539), шкала «Опір замкнутості» (ф.н. 0,404). Протилежні значення мають: рівень фрустрованості (ф.н. -0,505), імпульсивна реакція з фіксацією на перешкоді (ф.н. -0,375). Людина з такими характеристиками швидко отримує інформацію, легко йде на контакт (екстраверт), постійно намагається шукати щось нове – це виступає її потребою. В певному середовищі може прагнути задоволення її потреби кимось. Така людина потребує допомоги, поради, користується здобутою інформацією ззовні, але сама нічого не створює. Цей фактор можна назвати «Орієнтація на здобуття інформації ззовні».

П'ятий фактор має факторне навантаження 1,567 та пояснює 6,8% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює змінні шкали «Назва» (ф.н. 0,574), «Розробленість» (ф.н. 0,417), «Опір замкнутості» (ф.н. 0,260). Протилежні значення мають змінні: інтропунітивної реакції з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. -0,326), рівня стресованості (ф.н. -0,281). У людини з такими характеристиками добре розвинена креативність, але така особистість погано переключать-

ся з однієї діяльності на інші. Вона довго розроблятиме виниклі ідеї, обдумуватиме їхні наповнення. Такий працівник занурений у свій внутрішній світ. Фактор можна назвати «Інтровертовано заглиблений».

Шостий фактор має факторне навантаження 1,464 та пояснює 6,4% розподілу емпіричних даних дослідження. До нього належать змінні шкали «Опір замкнутості» (ф.н. 0,463), імпульсивної реакції з фіксацією на задоволенні потреби (ф.н. 0,339). Протилежні значення мають змінні: екстрапульсивної реакції з фіксацією перешкоді (ф.н. -0,364), рівня стресованості (ф.н. -0,228), рівня творчості (ф.н. -0,218). Особа з такими характеристиками не здатна проявляти творчість, хоч і залишається відкритою новим знанням. Такий фактор можна назвати «Статусний».

Сьомий фактор має факторне навантаження 1,309 та пояснює 5,7% розподілу емпіричних даних дослідження. Він охоплює змінні екстрапульсивної реакції з фіксацією перешкоді (ф.н. 0,510), інтропульсивної реакції з фіксацією на перешкоді (ф.н. 0,331), рівня творчості (ф.н. 0,241). Протилежні значення мають змінні: імпульсивної реакції з фіксацією на самозахисті (факторне навантаження -0,347), шкали «Опір замкнутості» (факторне навантаження -0,335). Особа з такими характеристиками здатна до творчості, але проявляти креативність йому заважає фіксація на перешкодах, проблемах. Він не може створювати щось оригінальне, бути лабільною. Цей фактор можна назвати «Зациклено пасивний».

Саме на основі цього фактору можемо підтвердити те, що фрустрація з фіксацією на перешкодах знижує прояв креативності.

Висновки. У результаті теоретико-емпіричного дослідження ми зробили такі висновки:

1) креативність – це здатність генерувати незвичайні ідеї, відхилятися від традиційної (шаблонної) схеми мислення, швидко розв'язувати проблемні ситуації. Це здатність йти на розумний ризик, готовність переборювати перешкоди, внутрішню мотивацію, толерантність до невизначеності, готовність протистояти думці оточуючих. Основними параметрами креативності є: оригінальність, проблемність, продуктивність, гнучкість (або сприйнятливність), творчість тощо.

Креативна особистість виявляє помірковане ставлення до оточуючих, бажання до неформальних стосунків у спілкуванні; така людина здатна співпереживати та співчувати іншим людям, має внутрішні передумови, які забезпечують її творчу активність. Це особистість, якій притаманна яскрава саморегуляція сприйняття, спрямованість на вирішення проблеми будь якої складності, високий рівень

зосередженості та наявність полярних точок зору на одну і ту ж проблему, гнучкість, оригінальність.

2) фрустрація – це стан людини, що виражається в характерних особливостях переживань та поведінки й зумовлюється об'єктивно нездоланими (або такими, що розуміються так суб'єктивно) труднощами, які виникають на шляху досягнення мети. Фрустрованість – це схильність людини до фрустрації, тобто стану пригніченості, відчаю з елементами тривоги, який розвивається в результаті якихось реальних, або уявних життєвих невдач, неможливості досягнення поставленої мети, чи труднощів пристосування до нового середовища з блокуванням цілеспрямованої поведінки;

3) у процесі дослідження були виявлені кореляційні зв'язки між шкалами методик на визначення творчого потенціалу, рівня фрустрованості, стресованості, креативності, з'ясовано типологію особистості (рівень екстравертованості), домінування півкулі головного мозку, реакцію і тип реакції на фруструючі ситуації. Здійснено опис результатів відповідно до проведеного дослідження. Створено 7-факторну модель, що описує 59,71% розподілу емпіричних даних дослідження: «Умови найкращого прояву (розвитку) креативності», «Нейтральний», «Заважаючий розвитку креативності», «Орієнтація на здобуття інформації ззовні», «Інтровертовано заглиблений», «Статусний», «Зациклено пасивний».

Отже, згідно з створеною моделлю, можемо зробити такі висновки: для того, щоб розвивати власну креативність і знизити рівень фрустрованості, необхідно постійно залишатися відкритим новій інформації, бути гнучким, лабільним, не закриватися «в собі», не сприймати перешкоди та проблеми як неподоланні бар'єри, не обмежуватись наявними знаннями, відкривати нові горизонти пізнання власної діяльності, відкривати для себе щось нове та цікаве, не мислити стереотипно.

1. Богоявленская Д. Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. Б. Богоявленская. – Ростов-на-Дону, 1993. – 173 с.

2. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 200 с.

3. Дружинин В. Н. Психология общин способностей / В. Н. Дружинин. – СПб.: Питер, 2008. – 358 с.

4. Енциклопедія освіти; за ред. В. Кременя. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

5. Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 448с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

6. Львова И. В. Психологические факторы развития креативности личности: автореф. дис. на стиск. уч. степени канд. психол. наук / И. В. Львова. – Новосибирск, 2005. – 23 с.

7. Моляко В. О. Стратегії творчої діяльності: школа // В. О. Моляко. – К., 2008. – 702 с.

8. Остополець І. Ю. Діагностика і психокорекція професійних фрустрацій вчителя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / І. Ю. Остополець; Центр. ін-т післядиплом. пед. освіти. – К., 2003. – 20 с.: табл. – укр.

9. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).

10. Райгородский Д. Я. (редактор-составитель). Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2001. – 672 с.

11. Розов В. І. Адаптивні антистресові психотехнології / В. І. Розов. – К.: КОНДОР, 2005. – 278 с.

12. Роменець В. А. Психологія творчості / В. А. Роменець. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.

13. Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса. Адаптированный вариант Е. Е. Туник. – СПб.: Речь, 2006. – 176 с.

14. Фрустрация: Понятие и диагностика / сост. Л. И. Дементий. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2004. – 68 с.

15. Guilford J. P. Creativity / J. P. Guilford // American Psychologist. – 1990. V. 5. – P. 444–454.

Венчик О. В. Креативность как процессуальная характеристика творческого мышления

Статья посвящена психологическому анализу проблемы творчества, творческого мышления, креативности. Проанализировано содержание и особенности фрустрации как ситуации и состояния. Акцентировано внимание на исследовании связи между креативностью и фрустрированностью. Статья носит теоретико-эмпирический характер.

Ключевые слова: *творчество, творческое мышление, креативность, креативная личность, фрустрированность, фрустрация.*

Ventsyk O. V. Creativity as a procedural characteristics of creative thinking

The article is devoted to the psychological analysis of the problem of productivity, creative thinking and creativity. The article analyzes the content and the features of frustration as a situation and a condition. Attention is focused on the study of the relationship between creativity and frustration. The article is of theoretical and empirical character.

Key words: *creativity, creative thinking, creative personality, frustration.*

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ АНДРОГІННОСТІ ЯК МОДЕЛІ ГЕНДЕРНОГО КОНТИНУУМУ

Проаналізовано дослідження та різноманітні підходи до розуміння явища андрогінності в психологічній науці. Вказано на відсутність єдиної концепції щодо трактування цього поняття в умовах сучасного суспільства та необхідність її створення. Охарактеризовано особистісні якості, що належать до типово маскулінних, фемінних та андрогінних.

Ключові слова: *особистість, андрогінність, стать, гендер, гендерна ідентичність, маскулінність, фемінність, гендерна роль, маскулінність, фемінність.*

Постановка проблеми. Вивченню питань статусу, прав і можливостей жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві, відмінностей в процесах соціалізації дівчаток і хлопчиків як фактору диференціації психології статей нині приділяють значну увагу чимало науковців. Ці проблеми стають предметом гострих дискусій в повсякденному житті між представниками чоловічої та жіночої статей.

Проблема гендеру набуває особливої актуальності в умовах розбудови громадянського суспільства, яке диктує свободу соціального волевиявлення, вибору власної лінії поведінки в подружньому житті, сімейному вихованні дітей та творенні особистого щастя. Роль чоловіка і жінки в суспільному середовищі сьогодні неминуче зазнає значних змін. Чітка гендерна диференціація не обов'язково є запорукою успішного життя в умовах сучасного суспільства.

Дедалі більшої актуальності набувають питання, що стосуються гендерної рівності та впливу андрогінності на рівень якості та задоволеності життям. Адже, крім дихотомічних понять маскулінності (мужності) і фемінності (жіночності), дедалі частіше звертається увага на доцільність інтеграції в поведінкових та емоційних проявах андрогінних якостей, що дозволяє представникам обох статей виявляти риси традиційно сучоловічі чи жіночі.

Стан дослідження. З'ясування особливостей андрогінності знаходимо у наукових доробках таких учених: С. Бем, К. Джеклін, Р. Джонсона, К. Мартін, Е. Маккобі, К. Макнемара, Д. Спенс, Дж. Столлера, Р. Хельмріха, К.-Г. Юнга тощо. К.-Г. Юнг формував основи вивчення андрогінності як особливості людської психіки, яку продовжують численні до-

слідження соціологів і культурологів. Згодом Е. Маккобі та К. Джеклін вирізнили чотири психологічні відмінності між статями, а С. Бем, досліджуючи особливості гендерних проявів, створила методику дослідження маскуліності – фемінності – андрогінності. К. Макнемар статистично довів існування відмінностей у розвитку естетичних смаків, мови, координації, здібностей у дівчаток і хлопчиків. Також ним було охарактеризовано особливості засвоєння професії та специфіку її виконання чоловіками та жінками.

Недавно здійснені дослідження Дж. Бініномом і К. Дагером щодо залежності рівня андрогінності від етнічних і соціокультурних факторів та зв'язку андрогінії з успішністю в професійній сфері та сім'ї.

Метою статті є вивчення розуміння поняття андрогінності та особливостей його трактування в різноманітних психологічних теоріях і концепціях.

Виклад основних положень. Поняття «андроґіні» (д.-грец. – υδρόγυνος: від – νήρ «чоловік» і γυνή «жінка») прийшло до нас ще з міфології, в якій згадується про істот, наділених ознаками обох статей: безстатеві, або, на зразок гермафродитів, двостатеві. Є стародавня легенда про людей «третьої статі» – могутніх андрогінів та їх прикрої долі.

Давньогрецький філософ Платон у діалозі «Бенкет» розповідає, що колись людська природа була зовсім іншою – двостатеві, чотирирукі та чотириногі істоти, які володіли величезною силою та жили великі задуми, зазіхаючи навіть на владу богів. І тоді Зевс, щоб угамувати гордість людей, зменшити їх силу, наказав Аполлону розрізати кожного з них навпіл, щоб стала людина вдвічі слабшою, щоб, зважаючи на своє каліцтво, ставала скромнішою. Розсічені навпіл половини обнімалися, спліталися і, пристрасно бажаючи зростися, вмирили від голоду і взагалі від бездіяльності, тому що нічого не хотіли робити порізно. І якщо одна половина вмирала, то та, що вижила, вишукувала собі будь-яку іншу половину і поєднувалась з нею, незалежно від того, чи потрапляє їй половина колишньої жінки, тобто те, що ми тепер називаємо жінкою, або колишнього чоловіка. Так вони й гинули. Зевс, пошкодувавши їх, уможливило запліднення жінок чоловіками для продовження роду [8].

Тому з давніх часів людям властивий любовний потяг один до одного, який, з'єднуючи минулі половини, намагається зробити з двох істот одне, відтак зцілити людську природу. Чоловік і жінка як дві частини цілого шукають один одного, щоб відновити свою єдність. Будучи недосконалими, мріють зустріти супутника життя, який би їх доповнював, прагнуть компенсувати в своїй взаємодії риси та якості, яких їм не вистачає. Прагнучи досягнути відчуття цілісності, гармо-

нії, самодостатності, бажають створити родину, щоб відчувати щастя поєднання.

У релігійній міфології багатьох народів також згадується, що перша людина була створена андрогіном, і лише згодом була розділена на чоловіка та жінку.

Незважаючи на велику кількість суперечностей навколо цього поняття, впродовж історичного розвитку відбувся поділ рис, якостей, поведінкових та емоційних проявів, які традиційно вважаються чоловічими і жіночими, на суспільні ролі та позиції, які певною мірою обмежують поведіння, самовиявлення і самореалізацію тощо.

Психологія виявляє андрогінність як глибинну особливість людської психіки. К.-Г. Юнг у своїх дослідженнях стверджує, що людська психіка – андрогін за природою. У житті андрогін у більшості стає «тільки-чоловіком» або «тільки-жінкою», але обидві форми існування збиткові і потребують відновлення початкової цілісності [11].

На думку К.-Г. Юнга, в основі ідеї єдності двох протилежностей – чоловічої і жіночої – лежить архетипічний образ. Утілення чоловічого начала в жіночому (аніmus), і жіночого в чоловічому несвідомому (аніма), тобто психологічну бісексуальність він розглядає як найзначніші архетипи, як те, що впливає на поведінку, її регулятори, що проявляють себе найбільш типово в деяких снах і фантазіях або в ірраціональності чоловічого почуття і жіночого міркування.

Згідно з теорією К.-Г. Юнга, аніма та аніmus перебувають між індивідуальною свідомістю і колективним несвідомим. Аніmus впливає, зокрема, на емоційне життя жінки, виражаючись у спонтанних поглядах і вчинках. Аніма є подібним з'єднанням переживань, які впливають на світорозуміння чоловіків, будучи спрямованим на несвідоме і двозначне в жінці, а також у бік її марнославства, холодності й безпорадності.

Архетип «аніма-аніmus», на думку К.-Г. Юнга, складається з витіснених, непрожитих рис особистості, що містять величезні можливості і енергію для більш повної реалізації потенціалу особистості. Залишаючись у несвідомому, аніма і аніmus певною мірою небезпечні. Усвідомлення ж чоловіком своєї внутрішньої жіночності (аніми), а жінкою – мужності (анімуса) призводить до відкриття і інтеграції істинної сутності, що є показником особистісного зростання [11].

Цікавою є позиція представника сучасної аналітичної психології Р. Джонсона, що дещо схожа з поглядами К.-Г. Юнга. Він вважає, що життєвий шлях жінки є безперервною боротьбою і еволюцією щодо чоловічого способу життя, який знаходиться і зовні, і всередині її, як власний аніmus. Дослідник стверджує, що жіночий розвиток може

продовжуватися за умови, якщо анімус, усвідомлений як такий, посяде місце між свідомим Его і несвідомим внутрішнім світом і стане посередником між ними, допомагаючи, де тільки може, а згодом він відкриє для неї справжній духовний світ [6].

Отже, андрогінія розуміється як емансипація обох статей, а не як боротьба жінок за рівність у маскуліно орієнтованому суспільстві [4].

Андрогінність – це явище, за якого в людині виявляються і чоловічі, і жіночі якості, тобто такій людині не підходить жодна гендерна роль, їй притаманні високі показники маскулінності і фемінності одночасно.

Не можна стверджувати, що біологічна стать і психологічна складова пов'язані однозначно, адже чоловік може мати жіночий характер, а жінка – поводитися по-чоловічому. Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий – як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний [7].

Ще одна відмінність пов'язана із ставленням до навколишнього світу. Чоловіче ставлення характеризується наполегливістю, самовпевненістю, орієнтацією на контроль. До типово чоловічих рис традиційно входять такі, як незалежність, домінантність, агресивність, схильність до ризику, впевненість у собі, сміливість, рішучість, мужність і т. ін. Маскулінних індивідів відрізняє більша самоповага в цілому, а також більш висока самооцінка в сфері академічних досягнень і власної зовнішності – фізичного Я. Вони обирають конфліктне, конфронтаційне, дуже дистанційоване спілкування [3; 5].

Жіночий варіант відносин із навколишнім світом характеризується спрямованістю на підтримку сформованих типів взаємодій з людьми. До типово жіночих рис належать такі, як поступливість, м'якість, чутливість, ніжність, спонтанність, відкритість, здатність до співчуття, співпереживання і т. ін. Люди з високим рівнем фемінності встановлюють гармонійні, поєднувальні, неконфліктні, дуже довірливі з високим ступенем близькості стосунки [5].

Суттєвій модифікації змісту стереотипних уявлень про притаманні чоловікам і жінкам риси та поведінкові особливості сприяють численні дослідження гендерних відмінностей. Дослідники намагалися з'ясувати, чи відмінності маскулінності-фемінності генетично зумовлені чи сформовані внаслідок середовищних впливів.

Новий стиль життя призводить до виникнення нових психологічних і соціальних характеристик обох статей. І чоловіки, і жінки прагнуть сьогодні до реалізації «другої половини» своєї натури, яку їх віками вчили пригнічувати. У результаті відбувається змішання чолові-

чих і жіночих якостей, заперечення нерівності статей і їх строго взаємодоповнювального характеру [6].

Американський психолог С. Бем розробила письмово заповнюваний питальник, що дозволяє вимірювати ступінь, в якому індивіди ідентифікують себе з типово чоловічими чи жіночими формами поведінки або з комбінацією їх, і на основі його результатів виокремила вісім статеворольових типів, а саме:

- маскулітні чоловіки (нечутливі, енергійні, честолюбні);
- маскулітні жінки (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі);
- фемітні чоловіки (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, часто належать до світу мистецтва);
- фемітні жінки (архаїчний тип абсолютно терплячої жінки, що охоче погоджується бути «тлом» у житті близьких людей, характеризуються витримкою, вірністю і відсутністю егоїзму);
- андрогітні чоловіки (поєднують у собі продуктивність і чутливість, часто обираючи гуманні професії лікаря, педагога тощо);
- андрогітні жінки (здатні вирішувати цілком «чоловічі» завдання, використовуючи жіночі засоби (гнучкість, комунікабельність);
- недиференційовані чоловіки і жінки (часто не вистачає лібіді в широкому значенні слова, вони страждають від нестачі життєвих сил) [6, с. 115].

Також учена запропонувала поняття «андрогінний тип», що означає «володіння характеристиками обох статей» і застосовується для опису гнучкості гендерних ролей. С. Бем вважає, що для суспільства однаково привабливими можуть бути і чоловічі, і жіночі якості [9].

Чоловікам складно засвоювати риси жіночого характеру і відкрито виявляти їх у своїй поведінці, оскільки вони вбачають у цьому загрозу своєму чоловічому достоїнству.

Американський психоаналітик Роберт Дж. Столлер пояснює таку реакцію чоловіків, на протигагу З. Фрейду, тим, що «чоловічі» якості анітрохи не сильніші або природніші від жіночих. У перші кілька місяців життя новонароджений хлопчик ототожнює себе з матір'ю, в симбіозі з якою живе [8].

С. Бем вважала, що андрогінія забезпечує великі можливості соціальної адаптації. Так, у зарубіжних дослідженнях було виявлено зв'язок андрогінії з ситуативною гнучкістю, високою самоповагою, мотивацією до досягнень, гарним виконанням батьківської ролі. Акцентовано також на задоволеності шлюбом, відчуттям благополуччя і т. д. [1].

На думку В. М. Погольши, чоловіки і жінки, які володіють андрогітними рисами, можуть мати переваги, наприклад, у здатності

впливати на інших. Установлено, що у людей формуються більш вдалі стосунки з андрогінними партнерами.

Теорія андрогінності, обумовивши великий інтерес, не оминула і критику. Це може бути пов'язано з тим, що в американському суспільстві маскуліність дає людині більше переваг, ніж фемінність і андрогінність, і тому деякі жінки воліють демонструвати маскуліну поведінку, позаяк вигод від неї може бути більше, ніж втрат. Чимало жінок наслідують маскуліно-лідерський стиль, особливо якщо вони займають посади в традиційно чоловічих сферах діяльності. М. Тейлор і Дж. Хол вважають, що поняття «андрогін» зайве [7].

Д. Спенс і Р. Хельмріх запропонували замість термінів «мужність» і «жіночність» уживати інші: інструментальність (здатність до самоствердження і компетентність, традиційно приписувані чоловікам) та експресивність (що традиційно асоціюються з жіночністю) [6].

Щодо досліджень гендерно-стереотипних поведінкових форм виявлено, що андрогінні індивіди виявляють більшу гнучкість у поведінці, меншою мірою обмежені гендерно-рольовими приписами, мають більш високу самооцінку. Також вони ухвалюють більш ефективні рішення в групових ситуаціях, демонструють більш високий рівень соціальної компетентності і мотивації до досягнень, ніж люди, що відрізняються гендерно-стереотипною поведінкою або характеризуються низьким ступенем вираженості, як чоловічих, так і жіночих якостей.

Дослідження також свідчать про те, що маскуліні та андрогінні індивіди обох статей більш незалежні і менш схильні змінювати свою думку під впливом інших, ніж індивіди, що твердо ідентифікують себе з жіночою роллю. Результати досліджень дозволяють зробити висновок, що і андрогінність, і високий рівень маскуліності забезпечують більш високу адаптивність для осіб обох статей в будь-якому віці. Водночас для фемінних і андрогінних індивідів обох статей значно більш характерні прояви турботи, ніж для осіб, суворо наступних маскуліним ролям.

Звичайно, неможна однозначно стверджувати, що андрогінність є ідеальним варіантом, вільним від будь-яких потенційних проблем. Так, під час дослідження стереотипно-маскуліні чоловіки продемонстрували більш високий рівень емоційної адаптації, ніж андрогінні чоловіки.

Інше дослідження, в якому брали участь викладачі одного з коледжів США, що розпочинають свою кар'єру, засвідчило, що андрогінні індивіди виражають більш глибоке психологічне задоволення, але частіше повідомляють про пов'язаний з професійною діяльністю стрес, ніж індивіди, що відрізняються гендерно-стереотипною поведінкою [6]. За даними опитування великої вибірки зі студентів коледжів, маскуліні

особистісні характеристики також більш тісно пов'язуються з різнобічною і адаптивною поведінкою, ніж андрогінні характеристики.

Дослідження К. Мартіна також доводять, що саме маскуліність, а не фемінність або андрогінність, більш тісно асоціюється з успішною адаптацією і позитивною самооцінкою. Можливо, це обумовлено тим, що маскуліні атрибути часто розглядаються як більш позитивні, а отже, одержують більш високу соціальну винагороду.

Отже, хоча андрогінність часто асоціюється з емоційною, соціальною та поведінковою компетентністю, для отримання більш повної картини впливу андрогінності на рівень індивідуальної адаптації та психологічної задоволеності необхідна додаткова інформація.

Є свідчення того, що андрогінним індивідам – і чоловікам, і жінкам – властиві більш позитивні установки у сфері сексуальності. Також їм властиві глибші переживання і прояви почуття любові, ніж індивідам, що характеризуються традиційною, гендерно-стереотипною поведінкою. Андрогінні індивіди також більш схильні виявляти терпимість і менш схильні засуджувати чи критикувати сексуальну поведінку інших.

Це свідчить про те, що біологічна стать, ймовірно, все ж виконує більш важливу роль, ніж гендерна типізація.

Отже, андрогінними індивідами називають людей, інтегрованих у своїй особистості і поведінці як чоловічі, так і жіночі риси. Андрогінність часто надає людям можливість проявляти найбільш адекватні для тієї чи іншої ситуації форми поведінки. Отже, ці люди не обмежуються тим вузьким колом реакцій, які вважаються гендерно прийнятними.

Так, андрогінні чоловіки і жінки можуть проявляти наполегливість у професійній сфері і бути водночас дбайливими зі своїми друзями, членами сім'ї та сексуальними партнерами. Чимало чоловіків і жінок можуть мати характеристики, відповідні традиційним гендерним очікуванням, але проявляти інтереси і поведінкові тенденції, що приписуються іншій статі. Іншими словами, люди можуть бути не тільки або мужніми, або жіночними, але і мужніми і жіночними, тобто – андрогінними.

Більша частина зібраних даних дозволяє припустити, що люди, здатні сягнути за межі традиційних гендерних ролей, можуть більш комфортно й ефективно функціонувати в найрізноманітніших ситуаціях. Андрогінні індивіди мають вибір із більш широкого репертуару чоловічих і жіночих ролей. Вони можуть бути і незалежними, наполегливими, і дбайливими або ніжними, керуючись не гендерно-рольовими нормами, а прагненням забезпечити і собі, і іншим найбільш повне особисте задоволення в кожній конкретній ситуації [9].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що андрогінна особистість може з більшою ймовірністю досягти успіху в будь-якій сфері життя, сягаючи за межі нав'язаних суспільством чи історичним розвитком стереотипів, які людиною оцінюються критично. Андрогінність не означає нівеляцію типово чоловічих чи жіночих рис, а становить спробу поєднати певні риси представникам обох статей для того, щоб розширити їх можливості, не блокуючи здатність мислити, міркувати, діяти, реагувати та ухвалювати рішення.

Штучний поділ якостей на чоловічі і жіночі призводить до безглузких обмежень щодо обидвох статей і сприяє розвитку гендерного конфлікту. Звичайно, потрібно цінувати якості, які в минулому вважалися чоловічими (або жіночими), але не слід вважати, що людина неодмінно повинна належати до певної статі, щоб володіти ними. Андрогінність – це гармонійне поєднання високого розвитку фемінності та маскулінності в одній людині, незалежно від статі, яка стирає зумовлені соціокультурними очікуваннями відмінності «чоловічого» та «жіночого» та дає людині більше свободи, підвищуючи адаптивні можливості.

Подальше дослідження буде спрямоване на вивчення особливостей формування андрогінних особистостей, їхньої Я-концепції та її структурних компонентів.

1. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем; пер. с англ. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 336 с.

2. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 320 с.

3. Говорун Т. В. Соціалізація статі та сексуальності: монографія / Т. В. Говорун. – Тернопіль: Навч. книга Богдан, 2001. – 240 с

4. Говорун Т. В. Гендерна психологія: навч. посібник. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К.: Академія, 2004. – 308 с

5. Данильченко Д. В. Психологія статі: навчальний посібник / Д. В. Данильченко. – Ніжин, 2006. – 208 с.

6. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2003. – 544 с.

7. Палій А. А. Диференціальна психологія: навч. посіб. / А. А. Палій. – К.: Академвидав, 2010. – 432 с.

8. Платон. Пир / Платон. – М.: Мысль, 1993. – 198 с.

9. Крукс Р. Сексуальность / Р. Крукс, К. Баур. – М.: Прайм-Евразнак, 2005. – 438 с.

10. Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой // РОО «Восток – Запад: женские инновационные проекты». – М.: Информация – XXI век, 2002. – 256 с.

11. Юнг К.-Г. Человек и его символы / К.-Г. Юнг. – М.: Серебряные нити, 2006. – 352 с.

Калька Н. М., Грыщив Н. С. Исторический аспект исследования андрогинности как модели гендерного континуума

Проанализированы исследования и различные подходы к пониманию явления андрогинности в психологической науке. Выделено понимание содержания явления андрогинности как психологического феномена. Указано на отсутствие единой концепции к пониманию значимости этого понятия в условиях современного общества и необходимости её создания. Описаны личностные качества, которые относятся к типично маскулинным, феминным и андрогинным.

Ключевые слова: личность, андрогинность, пол, гендер, гендерная идентичность, маскулинность, феминность, гендерная роль.

Kal'ka N. M., Hrytsiv N. S. Historical aspect of the research of androgyny as a model of gender continuum.

The article analyzes the researches and different approaches to understanding of androgyny in psychological science. It is emphasized on the absence of a single concept to understanding of this notion in modern society and the necessity to create it. Personal qualities that are typical masculine, feminine and androgynous are characterized.

Key words: personatity, androgyny, sex, gender, gender identity, masculinity, femininity, gender role.

Стаття надійшла 17 жовтня 2013 р.

УДК 316.624.3 (316.343.656)

О. М. Лозинський

**ПСИХОЛОГІЧНІ ВПЛИВИ
ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ НА ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК
СТАРОДАВНІХ АФІН І РИМУ**

Проаналізовано психологічні впливи політичної корупції на розвиток стародавніх Афін і Риму. Досліджено історичні обставини, в котрих неабияку роль виконував «людський фактор» унаслідок зміни ціннісних суспільних пріоритетів, що вплинули на історію названих античних центрів цивілізації. Зауважено, що політична корупція помітно впливала на політичні та суспільні трансформації в античні часи.

Ключові слова: політична корупція, олігархія, тиранія, деспотія, зловживання владою, спекуляції, полісна ідентичність.

Постановка проблеми. В історії європейських народів явище політичної корупції мало конкретні прояви з огляду на епоху, рівень розвит-

ку культури та цивілізації. Аналізуючи процеси історичного розвитку держав, доводиться констатувати, що зміна влади, суспільного ладу залежали не (або не лише) від певної абстрактної «логіки історії», а історія формувалась реальними людьми, політичними групами, котрі застосовували різноманітні засоби досягнення власних цілей. Політична корупція як явище і як поняття виникло в античній культурі і було одним із засобів політики та управління. Тому важливо розуміти історичні обставини, за яких виникло це явище.

Психологічне дослідження політичної корупції може спертися на реальні історичні факти. Вивчаючи античну історію, можемо помітити, якими засобами намагалися приборкувати політичну корупцію, а також побачити результат цих зусиль.

Стан дослідження. У латинській мові слово «*corrumpo*» (*corruptum*) складалось з двох частин: «*sum*» – разом з кимось; «*rumpo*» – ламати, псувати, руйнувати, порушувати, відміняти, переривати. Етимологічно це поняття означало псувати, вимотувати, розбещувати, задобрювати подарунками, підкуповувати, схилити до злочину. На думку Б. Арутюняна, корупція складається з двох латинських слів: «*correi*» – декілька пов'язаних спільним інтересом осіб, «*rumpere*» – спотворювати, порушувати, псувати, ламати; в римському праві воно узагальнено означало діяльність групи осіб, спрямовану на порушення принципів здійснення судочинства або керування суспільством [2].

Проблема існування в часи змін цікавила мислителів упродовж історії: від Геракліта, Сократа, Платона, Арістотеля – до Макіавеллі, філософів-утопістів, прагматиків та екзистенціалістів. Впродовж XIX–XX ст. цю проблему вивчали відомі дослідники: В. Вундт (1832–1920), Г. Лебон (1841–1931), Г. Тард (1843–1904); психологи А. Адлер, К.-Г. Юнг (1875–1961), Е. Фромм (1900–1980), Т. Адорно, Ч. Мілош, В. Гавел, М. Фуко. Аналіз особливостей впливу політичної корупції в історичному контексті знаходимо в ґрунтовних історичних, культурологічних, правових дослідженнях В. С. Макаруча [7], Ю. В. Кузовкова [6], А. Боннара [3; 4], І. Лесні [7] та ін. Дослідники акцентували, що політична корупція має глибоку історію, вона з античних часів впливає на масову психологію, історію, однак не висвітлювали психологічні зміни на особистість та масову культуру, які виникали внаслідок її впливу. Зрозуміти політичну корупцію як явище сьогодення можна за детального вивчення її історичного генезису.

Історико-психологічні дослідження політичної корупції слід продовжувати, оскільки це дає конкретно-історичні приклади, якими політична корупція оволодівала суспільством, як змінювала світогляд та ціннісні орієнтації людей, як намагалися подолати політичну корупцію і

що у результаті цього вийшло. **Метою** статті є аналіз психологічного впливу політичної корупції на трансформацію політичних устроїв в античних Афінах і Римі.

Виклад основних положень. Прототип корупції (як незаконне, непомірковане, надмірно жорстоке використання влади) був поширеним явищем у первісних та античних суспільствах. Виконання надмірних повинностей чи випробувань сприймалось як *покарання* за слабкість, колишню поразку, малодушність, переступи (міфологічних Прометея, Сізіфа покарано за вчинки, заборонені богами), або ж як *аванс* заради майбутнього звільнення, успіху, перемоги. Соціальна стратифікація формувалась в умовах війни – війна визначала, хто керуватиме, а хто коритиметься. Давньогрецький філософ Геракліт (кін. VI – поч. V ст. до н.е.) з цього приводу сказав: «Війна є батьком всього. Вона зробила одних багатих, інших людьми, одних рабами, інших вільними». У мирних умовах формувався соціальний порядок співжиття людей (рід, плем'я, етнос, держава): звернення до жерців, вождів, впливових осіб супроводжувалось принесенням дарунків, пожертв, данини. З формуванням рабовласництва остаточно сформувалися відносини підданства, патрон-клієнтиськї відносини не лише між людьми, але в стосунках людей та богів. «Закон гостинності», ритуали «жертвоприношень» були символічними способами умилостивити ставлення богів, долі, впливових людей та груп.

Корупція в стародавніх Афінах. Історичний розвиток стародавніх Афін в античні часи та в добу еллінізму відтворює протистояння сил, що, з одного боку, корумпували суспільство, а з іншого, – протидіяли цьому. Як відомо, розпад родового ладу спричинив структурування суспільства на прошарки аристократів, землеробів, ремісників. Політичні права щодо управління Афінами належали аристократії, решта мали лише громадянські права. Іноземці правами не наділялися. Окремою категорією були безправні раби. Існував територіальний поділ території. Кожна одиниця мала своє представництво в законодавчому органі – ареопазі, де більшість становили вихідці з аристократії, що мала військові обов'язки перед полісом, володіла більшістю економічних ресурсів. Більшість населення втрачала економічні можливості й обростала боргами, що спричиняло масові заворушення.

Першою антикорупційною спробою можна вважати реформи Солона, котрий в 594 р. до н.е., аби відвернути громадянську війну, скасував борги боржникам, заборонив боргове рабство, надав політичні права громадянам згідно з їх майновим становищем, відновив скликання Народних зборів, заснував законодавчий орган Раду чотирьохсот (до якої мали право обиратись вільні громадяни), створив суд присяжних (гілею).

У Раді чотирьохсот переважали вихідці з аристократії, в гілеї – решта верств громадян (туди потрапляли шляхом жеребкування).

Модель, створена Солоном, не була досконалою, бо дала можливість на гаслах перерозподілу землі на користь селян прийти в 561 р. до н. е. до влади Пісістрату і запровадити на півострів тиранію. З поваленням тиранії в Афінах антикорупційні реформи були спрямовані на відвернення двох джерел політичної корупції, що загрожували демократії: по-перше, зменшення впливу олігархів-аристократів у парламенті, по-друге, унеможливлення появи тиранії. Першу загрозу подолали шляхом зміни територіального устрою – в нових округах сила аристократії під час виборів до законодавчого органу була суттєво зменшена, тому в Раді п'ятисот припинили домінувати олігархи-аристократи. Другу загрозу подолали, надавши народним зборам право проголошувати *остракізм* (виселення з Афін на 10 років) надто популярним політикам, котрі шляхом популістських реформ могли запровадити тиранію. Ця модель афінської демократії виявилась життєстійкою, оскільки без надмірних потрясінь проіснувала 150 років, забезпечила перемогу Афін у війнах, розширення їх впливу над іншими містами-державами.

Реформи Перікла спрямовувалися на демократизацію та подальше зменшення впливу аристократії. Проблему підкупу населення олігархами чи родовою аристократією під час виборів спробували вирішити, відмінивши метод голосування і запровадивши процедуру жеребкування для проходження до парламенту – Ради п'ятисот. З метою унеможливити корупцію серед депутатів було запроваджено процедуру затвердження нових законів на принципах змагальності: попередній розгляд законів відбувався на Раді п'ятисот, після цього їх мали схвалити народні збори, однак у дію закони вступали лише тоді, якщо їх затвердить гілея (суд).

Ця модель «прямої демократії» мала позитивні, однак і негативні наслідки. Громадяни Афін (насамперед незаможні) втратили мотивацію працювати: прожитковий мінімум можна було забезпечити собі, беручи участь у народних зборах та інших колегіальних органах. Ремісничка, землеробська та інша продуктивна праця стала принизливою, непрестижною. За голосування зацікавлені сторони учасникам зібрань підплачували хабарі, а це приносило додаткові доходи. Багаті громадяни, боячись звинувачення в зловживаннях, втратили особисту мотивацію займатись продуктивним виробництвом, бізнесом. Значну частину доходів вони змушені були витратити на хабарі незаможним учасникам зібрань чи благочинні акції, а не на розвиток економічних засобів – удосконалення виробництва, будівлю кораблів, розробку копалень і т.д. Метод жеребкування спричинив люмпенізацію (зниження інтелектуального та

морального рівня) рішень, які ухвалювалися. З'ясувалося, що корупція може псувати не лише монархів, тиранів, аристократів, але й демос.

Демократія після смерті Перікла переросла в охлократичну тиранію, зростання кількості професійних донощиків (сикофантів), полювання та знищення неблагонадійних непересічних громадян. Одним із таких жертв став давньогрецький філософ Сократ (нар. бл. 470 рр. до н. е.). Через ненависть із боку впливових політичних супротивників в 399 р. до н. е. Сократа притягнули до суду за сфабрикованим звинуваченням у державній зраді, невизнанні існуючої релігії і присудили до страти [3, с. 213; 9, с. 80–89].

Швейцарський професор-еллініст Андре Боннар, досліджуючи причини занепаду Афіньської цивілізації, вказав серед інших *корупцію*, що пронизала життя афінян у IV ст. до н. е. [4, с. 85–103]. Дослідник спирався на позиції давньоафіньського політичного діяча Демосфена, який у публічних промовах докоряв співвітчизникам за те, що корумпований спосіб їх життя (на відміну від їх видатних предків) став дріб'язковим і нікчемним, а це зробило нікчемним спосіб їх мислення та існування: «А тепер ви, афіньські громадяни, обираєте до влади негідних людей..., і отримуєте за це плату (хабарі – О. Л.), ...ці люди розпоряджаються всіма благами і за їх посередництва провадяться всі справи». Більшість мешканців Афін «... заздять тому, хто отримав хабара, насміхаються, коли він зізнається, співчувають тим, кого ввіймали на хабарництві, ненавидять, коли будь-хто спробує дорікати» [4, с. 165–176; с. 110–112]. Соціально-психологічними симптомами занепаду афіньської полісної форми державного урядування в IV–III ст. до н. е. вважають поширення в суспільстві євдемоністичних ідей, моди на безтурботний спосіб життя, втрату смаку до героїчних, етичних категорій, нечутливість до понять обов'язку, гідності, честі (цінностей аристократичної людини).

Політична корупція періоду еллінізму. Пізня античність зазнала радикальних змін, що були спричинені розширенням територій держав, ускладненням суспільств і структур, що здійснювали державне управління (намісники, армія, податкові служби). Утворення велетенської за розмірами монархії Александром Македонським, а також її розпад (у 323 р. до н. е.) на окремі монархічні держави після його смерті; швидке територіальне зростання Стародавнього Риму (з середини III ст. до н. е.) вимагали потужного бюрократичного апарату для утримання земель. Поряд з аристократією формується окрема категорія людей посадовців, чиновників, які від імені носіїв влади (монархів, імператорів) керували в провінціях, розпоряджались майном, населенням та іншими ресурсами. За службу вони отримували платню та інші привілеї. Володарі були зацікавлені, щоб їхніх підданих влаштувала призначена їм платня і не мали змоги отримувати якісь непередбачені доходи (хабарі чи крадіжки ввіреного їм майна).

Еллінізм був похмурою епохою. В державах убивства, бунти, війни, перевороти, насилля були постійним явищем, перенаселення міст спричиняло спалахи епідемій. Ризиковані умови руйнували соціальну структуру, моральні критерії людських відносин. Традиційні релігії не задовольняли духовні запити населення, тому домінували індивідуалістичні настрої. В культурі набули популярності різноманітні форми «втечі від реальності»: скептицизм (кініки), епікуреїзм, стоїцизм, неоплатонізм.

Історія зловживань представниками політичної верхівки в епоху еллінізму – це постійне змагання за владу з використанням усіх можливих засобів: загарбницьких воєн, військових заколотів, громадянських конфліктів, замовних убивств, переворотів. Тенденція політичної корупції була однотипною: політичний лідер приходив до влади внаслідок війни чи вдалого заклоту, спираючись на підтримку обмеженого кола людей. Для наведення жаху і забезпечення покори населення новий володар показово вщент знищував якесь місто. Отримавши перемогу над ворогами, він здобував титул монарха. З того розпочинався зворотній відлік часу для людей з його найближчого оточення: одних звинувачували у підготовці заклоту, інших – у розкраданні майна, ще інших відсиляли на службу в далекі провінції, де вони гинули або випадково, або знищувались за вказівкою володаря. Крім владних аспектів, корупція в часи еллінізму отримувала також економічні форми. Дослідники наводять приклади масштабної спекулятивної торгівлі такими стратегічними ресурсами, як зерно чи залізо. Вистачало можливостей для утворення монополій, притримування стратегічних ресурсів з метою штучного збільшення на них дефіциту та зростання цін і отримання багаторазових прибутків. Прикладом є спекуляції на експорті зерна Клеоменом (єгипетським намісником Александра Македонського) до материкової Греції, що спричинили гостру його нестачу в грецьких містах, стрімке зростання цін на збіжжя. Щодо корупції чиновників середнього рівня говорили: він приїхав бідним у багату провінцію, а поїхав багатим із бідної провінції.

Корупція у Стародавньому Римі. Впродовж VIII–VI ст. до н. е. Рим існував як типове монархічне місто-держава. Згодом утвердилась аристократична республіка, котру змінив в I ст. н. е. імперський період. Після знищення монархії у VI ст. до н. е. було встановлено аристократичну республіку з жорстким розподілом прав, з огляду на майновий стан. Обмежені в правах, *плебеї* домоглись для себе більших прав в управлінні державою 494 р. до н. е. під час облоги Риму ворогами: озброєні війська плебеїв відмовились обороняти Рим, доки патриції не гарантують збільшення їх прав. Патриції змушені були піти на поступки. Впродовж 200 років плебеї

домагались збільшення своїх прав: запроваджено посаду народного трибуна для відстоювання інтересів та прав плебеїв, дозволено шлюби осіб з аристократичних та плебейських родин, згодом дозволили плебеям обіймати будь-які посади, земельні наділи обмежили верхньою межею, відмінено боргову кабалу (за борги можливо було втратити майно, але не свободу), зрівняно повноваження трибутних та центуріальних зборів. Це спричинило злиття близько 290 р. до н. е. плебейської та патриціанської верхівки у так званий *нобілітет*, котрий заволодів політичною владою у Римі.

Органами державного управління були Сенат, до якого входили спочатку лише представники аристократії, а згодом і відомі, заможні плебеї. Також на Форумі проходили народні збори, рішення на яких ухвалювали публічно. Існувала система *патронату*: патрони (освічені, заможні, впливові добродійники) були зацікавлені мати не лише рабів, але й залежних від себе незаможних громадян – клієнтів (осіб, що потребували їх захисту чи допомоги). Для ухвалення свого рішення патрон приводив своїх численних клієнтів на народні збори, які кількісно впливали на прийняття рішення. У Римі було створено систему стимулювання громадян і осіб без громадянства розвивати економіку та служити державі. Раби ж мали змогу викупити себе з рабства шляхом праці на орендованій землі чи в ремісничій майстерні. Іноземці також могли отримати громадянство за заслуги перед державою, наприклад, продаючи в Римі пшеницю за нижчими цінами, ніж у провінціях, привезену на власному кораблі. Громадяни не отримували платню за виконання громадських обов'язків, за злочини вони ризикували стати рабами.

Така система управління дала позитивні результати: спроб з боку аристократії встановити тиранію не було, а до середини III ст. до н. е. серед навіть заможних римлян домінував скромний, аскетичний спосіб життя (порівняно з Карфагеном), корупція не мала істотного значення. Однак за наступні сотню років ситуація радикально змінилась: відбулося різке майнове розшарування, модно стало зовнішніми атрибутами демонструвати свій статус, заможна частина римлян проводила час на бенкетах, пристрась до розкоші заволоділа увагою, для здобуття багатства не соромно було застосовувати усі методи.

Були намагання певними обмеженнями зупинити розростання явища корупції: сенаторам заборонено було займатись веденням підрядних робіт за державний кошт, мати бізнес у сфері морської торгівлі, експорту-імпорту зерна чи металів, фінансовими операціями; були спроби ввести податки на володіння предметами розкоші (дорогоцінне каміння, метали тощо). Однак ці обмеження долались шляхом непрямого ведення вказаних видів бізнесу (через третіх осіб, завдяки участі як акціонерів).

Військові завоювання Римом навколишніх народів спричинили швидке збагачення заможних римлян та шалену корупцію у сфері розподілу завойованих земельних та інших ресурсів. Оскільки, згідно із законом, всі землі Риму та його колоній перебували в державній власності, то політична верхівка їх брала безкоштовно і розпоряджалась ними, не сплачуючи податки. Жодних запобіжних механізмів для унеможливлення такого сценарію в римській республіканській моделі державного устрою не було: заможні й впливові громадяни Риму мали більше прав, ніж решта прошарків суспільства, тому ніхто не міг протистояти цьому перерозподілу економічних ресурсів.

Спробу змінити привласнення сенаторами завойованих земель в 133 р. до н. е. здійснив Тіберій Гракх, який домігся всенародного прийняття закону, що обмежував володіння землею та створення комісії контролю за її розподілом. Тіберія Гракха було вбито, така ж доля спіткала кількох голів указаної комісії. Однак земельне питання стало головним конфліктогеном у I ст. до н. е. між партіями оптиматів (земельних олігархів-латифундистів) та популярями (представників решти населення). Цю проблему силою зброї та законів намагались урегулювати Марій (80-і роки до н. е.), Юлій Цезар (в 50–40-і роки до н. е.) на користь ветеранів, селян, неімущих громадян. Октавіану Августу в 43 р. до н. е. вдалось під час громадянської війни усунути опір партії оптиматів: знищивши декілька тисяч земельних олігархів, він розподілив їх землі між рештою римлян.

Другою за розмахом корумпованою сферою були спекуляції на зборі податків на приєднаних до Риму територіях. Необмежену владу в провінціях мали римські консули, збір податків був їх безпосередньою функцією. Зловживання виникали з боку місцевих олігархів – «публіканів», котрі, сплативши консулам хабарі й авансом суму передбачених податків з окремої території, брали на себе посередництво у сфері податкових зборів з місцевого населення. При цьому «публікани» отримували можливість вводити високі відсотки і штрафи на тих, хто не міг у повному обсязі виплатити необхідні платежі. Завдяки зростанню боргів посередники врешті конфіскували майно у боржників, а прибутки від цієї діяльності в декілька разів перевищували суми сплачених податків і хабарів.

Політична корупція існувала також на штучно спровокованих хлібних кризах, недопостачаннях продовольства у великі міста держави (передовсім Рим), що спричиняло стрімке зростання цін і значні прибутки сенаторів-латифундистів. У Римі хабарництво настільки поширилося, що в I ст. до н. е. Сенат скасував закон, що забороняв його. За спробу

відновити дію цього закону в 91 р. до н. е. народний трибун Лівій Друз поплатився життям.

Політична корупція спричинила різке розмежування населення на невелику кількість неймовірно багатих людей (сенаторів-олігархів) та практично злиденні верстви. Невдоволення у середині I ст. до н. е. вилилось у громадянські війни, в яких, за приблизними підрахунками, воювали з обох сторін 1 млн. мешканців Римської імперії. Після придушення повстань (60 р. до н. е.) республіканський період історії Риму завершується *тріумвіратом* Помпея (приєднав до Риму Понтійське царство), Краса (придушив повстання Спартака) і Цезаря. Соціальні суперечності сягнули тієї межі, що єдиним виходом для аристократії (не вплутаної в корупційні схеми) зберегти свою власність було погодитись змінити республіканську форму правління на *монархічну*. Першим імператором було проголошено Юлія Гай Цезаря (100–44 рр. до н. е.) у 46 р. до н. е., влада якого спиралась спочатку на значну підтримку партії пупулярів та народу. Цезар провів низку реформ, метою яких було зменшення корупції, зокрема, заборонив посередництво в зборі податків у провінціях, державні землі спрямував на потреби малозабезпечених громадян і ветеранів, заборонив позики під відсотки, вищі за 1% в місяць, увів податок на розкіш і т.д. Зміни безпосередньо шкодили економічним інтересам корумпованих впливових і заможних римлян, перекривали їм можливість корупційними методами досягати значних прибутків. Тому внаслідок заколоту Цезаря було вбито у 44 р. до н. е. в стінах Сенату Брутом і Кассієм.

Невдоволення вбивством Цезаря поширилось не лише серед незаможного населення, а й на військо, тому через рік влада в Римі знову опинилась у прихильників Цезаря – Марка Антонія, Октавіана Августа, Лепіда. Було знищено близько 300 сенаторів і 2000 представників корумпованої римської олігархії, замішаних у вбивстві Цезаря. Землі заколотників було роздано ветеранам і незаможним італікам. На думку дослідників, частина багатих римлян підтримувала антикорупційні реформи Цезаря та його наступників, оскільки не була вплутана в корумпований бізнес, а їх інтереси не суперечили інтересам держави. Октавіан Август (27–14 до н. е.) продовжив реформи, розпочаті Цезарем: навів лад зі злочинністю (бандитами в містах, піратами на морі), увів жорсткий контроль за зловживаннями сенаторів-намісників у провінціях, половину земель провінцій перевів під керування імператора. Це суттєво знизило рівень корупції в Римській імперії. Сенат втратив колишній вплив, більшість політичних важелів у державі опинились у руках цезарів.

Однак з середини I ст. н. е. вплив Сенату зріс, у ньому знову домінували олігархи – найбагатші і найкорумпованіші особи, в руках яких

перебувала монополія у морській, міжнародній торгівлі, зернопостачанні міст, влада визначала цінову політику на більшість товарів.

Цікаве для розуміння політичної корупції в Античну добу вчення давньогрецького філософа Арістотеля (384–322 рр. до н. е.). Як відомо, ним було виокремлено три так звані «правильні» форми правління – *монархію, аристократію, політію*, та «спотворені» форми правління – *тиранію, олігархію, деспотію*. В монархії принцип рівності громадян усувається, оскільки управління здійснює лише одна особа – монарх. Ця форма часто вироджується в тиранію, коли закони скасовуються, а доля більшості людей залежить від примх обмеженої групки людей. Чеснотливих громадян в умовах тиранії або виганяють, або знищують. В аристократіях управління перебуває в руках людей дуже заможних і знатного походження. Аристократія вироджується в олігархію, де владу узурпує невелика група заможних людей, метою яких є привласнення усього, що є у державі найбільш цинічними способами. На думку Арістотеля, лише за умови присутності у владі оптимальної частки чесних громадян із середнім достатком демократія підпорядковується законам і має шанс стати найбільш оптимальною формою правління – політією. Однак із демократії здебільшого користають демагоги, котрі на гаслах популізму узурпують владу, не визнають закони, знищують кращих громадян, установлюють деспотію. Отже, корупція розглядалась як процес виродження «правильних» форм державного правління в «спотворені»: монархії – в тиранію, аристократії – в олігархію, демократії – в деспотію [1, с. 100–128].

Стосуючись культури Стародавнього Риму (республіканського його періоду), поняття корупції відображало етичну оцінку римськими громадянами поведінки державних і посадових осіб під час виконання останніми владних та адміністративних повноважень. Ця негативна оцінка діяльності посадовців виникала як порівняння, з одного боку, традиційно-консервативних уявлень про належне виконання уповноважених громадою міста особами адміністративних, судових та інших громадських функцій. Корупція трактувалась як розвал, спотворення, нищення досі поширених суспільно прийнятних соціальних норм і подальше їх неоголошене культивування певним фрагментом суспільства (соціальним прошарком). За Античності суспільні реалії змінювались швидше, ніж звичні етичні установки людей. Внаслідок політичного перевороту чи зовнішнього вторгнення все змінювалось: в кращому випадку владу захоплювали демагоги чи заколотники, в гіршому – іноземні загарбники встановлювали диктатуру і тотальний визиск.

Суб'єктивне переживання людьми такого типу суспільних катаклізмів отримувало словесний вираз – як погіршення якості влади,

порушення прийнятих норм, спотворення до непізнаваності принципів роботи суспільних інститутів (судів, зборів громадян), моральне розбещення посадовців. Корупція відображала проблему співвідношення моралі та реальної політики (боротьби за владу, зловживання владою), суперечності між обов'язком та особистою вигодою [0].

Проаналізувавши історичний розвиток стародавніх Греції та Риму, доводиться визнати вагому роль політичної корупції у трансформації їх політичних устроїв. Фрагментарні епізоди суспільно-політичного оздоровлення змінювались періодами сповзання у корупційні переродження. У результаті форми урядування в Стародавній Греції змінювались у такій послідовності: аристократичний олігархат – реформи Солон – тиранія (Пісістрат) – аристократична політія (включно з правлінням Перікла) – Афіньська полісна демократія, що переросла в охлократичну тиранію – утворення монархічної імперії Александром Македонським – розпад імперії на окремі монархічні держави (еллінізм). Форми урядування в Стародавньому Римі змінювались у такій послідовності: монархічне місто-держава – аристократична республіка та утворення нобілітету – розширення імперії шляхом завоювання провінцій та формування олігархії – громадянські війни та повстання – триумвірат (Помпей, Красс, Цезар) – обмежена монархія (Октавіан Август) – монархія з циклічним домінуванням олігархії (до розпаду імперії).

Політична корупція в період античності використовувалась як механізм збільшення політичної влади та перерозподілу економічних ресурсів окремими політичними силами: тиранами, олігархією, деспотією.

Висновки. Здійснений історико-психологічний аналіз політичної корупції дає змогу виявити її роль у політичних процесах в античні часи.

На думку Ю. В. Кузовкова, висновки з історії політичної корупції в Античності мають універсальний характер, їх можна застосовувати щодо інших історичних епох [6]. Політична корупція була пов'язана зі швидким, часто несправедливим і незаконним збагаченням і зміцненням нечисленних соціальних груп (олігархії). Джерелами збагачення здебільшого були масштабні завоювання нових земель, військові грабежі, зовнішня торгівля, спекуляції на штучному зростанні цін на товари першої необхідності. Поширення політичної корупції мало циклічний характер, в античності ці цикли тривали приблизно від 50 до 100 років. Поширення політичної корупції мало схему: в першій фазі відбувалась концентрація багатства в руках олігархії. Це спричиняло наростання соціальної напруженості в суспільстві. Коли монополізація економіки сягала критичної межі, розпочиналась економічна криза, що переростала в бунти та громадянські війни збіднілих верств (війська, ремісництва, селянства).

Політична корупція мала значний психологічний вплив на населення. Завдяки владним зловживанням було зруйновано родоплемінні відносини та сформовано спочатку полісну, а згодом – імперську ідентичність.

Перспективи дослідження. Історико-психологічні дослідження доцільно застосувати щодо інших історичних епох – Середньовіччя та Нового часу.

1. Арістотель. Політика / Арістотель; пер. з давньогр. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 239 с.

2. Арутюнян Б. К вопросу понимания коррупционного поведения / Б. Арутюнян // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ctrc.am/store/files/db_fellows/article%201.pdf

3. Боннар Андре. Греческая цивилизация. – Т. I: От Иллиады до Парфенона / пер. с франц. О. В. Волкова. – М.: Искусство, 1992. – 269 с.

4. Боннар Андре. Греческая цивилизация. – Том III: От Еврепида до Александрии / пер. с франц. Е. Н. Елеонской. – М.: Искусство, 1992. – 400 с.

5. Грималь П. Цицерон / Вступ. стаття Г. С. Кнабе; пер. с фр. Г. С. Кнабе, Р. Б. Шашиной. – М.: Молодая гвардия, 1991. – 544 с. (Жизнь замечательных людей. Серия биографии; Вып. 717).

6. Кузовков Ю. В. Мировая история коррупции. В 2 томах / Ю. В. Кузовков. – М.: Аним-Пресс, 2010. – Т.1. — 137 с.

7. Лесны И. О недугах сильных мира сего. Исторические очерки. (Властелины мира глазами невролога) / И. Лесны; пер. с чеш. и вступит. статья Н. Я. Купцовой. – Прага: Графити, 1990. – 182 с.

8. Макарчук В. С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. – Вид. 6-те, доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка, 2007. – 624 с.

9. Рассел Б. Історія західної філософії / Б. Рассел; пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Тарашука. – К.: Основи, 1995. – 759 с.

Лозынский О. М. Психологические воздействия политической коррупции на историческое развитие Древних Афин и Рима

Проанализированы психологические влияния политической коррупции на развитие древних Афин и Рима. Исследуются исторические обстоятельства, в которых немаловажную роль сыграл «человеческий фактор» в результате изменения ценностных общественных приоритетов, которые повлияли на историю названных античных центров цивилизации. Обращено внимание на то, что политическая коррупция заметно влияла на политические и общественные трансформации в античные времена.

Ключевые слова: политическая коррупция, олигархия, тирания, деспотия, злоупотребление властью, спекуляции, полисная идентичность.

Lozynskiy O. M. Psychological impact of political corruption on historical development of Ancient Athens and Rome

The psychological effects of political corruption on the development of ancient Athens and Rome are analysed. The historical circumstances are investigated

in which «the human factor» played a significant role due to changes in values of social priorities that influenced the history of these ancient centres of civilization. It is noted the fact that political corruption is significantly influenced on the political and social transformations in ancient times.

Key words: *political corruption, oligarchy, tyranny, despotism, abuse of power, speculations, polis identity.*

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

УДК 159.9-177.3

Н. М. Майорчак

ІСТОРИОГЕНЕЗ ВИВЧЕННЯ БРЕХНІ У ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Вивченню історіогенез брехні як соціально-психологічного явища. Подано характеристику брехні людини в контексті філософсько-моральних, психолого-педагогічних поглядів. Проаналізовано прояв брехливості як форми поведінки, якості чи риси особистості. Досліджено стійкий, свідомий прояв брехливості в психіці індивіда, його закріплення і повторюваність у структурі особистості.

Ключові слова: *брехня, обман, брехливість, неправдивість, істина, правда, психіка, індивід.*

Постановка проблеми. Проблеми брехні, чесності та довірливості є надзвичайно актуальними для багатьох сфер діяльності, спілкування та взаємодії людей. Як свідчить соціальна практика, людина використовує брехню у повсякденній діяльності як з вимушеної необхідності, так і умисно. Тому знання та вміння виявляти, розпізнавати і викривати брехню – це потужний соціальний потенціал людини, який дозволяє їй уникати багатьох непередбачуваних проблем та несприятливих ситуацій.

Брехня як соціально-психологічне явище, на думку дослідників, має неоднозначний прояв, емоційно-сміслову навантаженість та значення для людини, є невід’ємним атрибутом соціальної адаптації та життєдіяльності людини. Більшість людей знаходить виправдання своєї брехні, вважаючи, що краще приховати неприємне, у негативну, небажану інформацію, ніж заподіяти іншій особі переживання, страждання, розчарування тощо. Внаслідок цього брехня сприймається як позитивний чинник, «порятунок» для людини, сприяє збереженню її душевного спокою і фізичного здоров’я. Незважаючи на це, брехня як

у громадській думці, так і у свідомості окремих осіб сприймається як негативне соціально-психологічне явище.

Стан дослідження. Проблематику брехні досліджено у працях як вітчизняних дореволюційних (П. Каптерев, В. Преображенський, І. Ільїн, І. Альошинцев, А. Сосновський, А. Шеталова, К. Гартсьєр, А. Нечаєв), так і зарубіжних вчених (В. Штерн, Л. Мелітан, А. Адам, S. Vok, P. Ekman, J. Podlesny, H. Hartshorn, M. May). Є праці і в сучасній психології (В. Знаков, Б. Дубровський, Ю. Щербатых, А. Секацкийта ін.). Методологічною основою дослідження послужили ідеї К. Леонгарда й А. Лічко про акцентуацію характеру, а також базові підходи до вивчення брехливості (В. Знаков, Же. Дюпра, О.Екман, М. Вагін).

Психологічні дослідження дають можливість стверджувати, що у різні вікові періоди активно досліджувалися окремі компоненти брехливості, зокрема: *динамічний* (О. Фрай, 2005; Е. Білякова, 1995; С. Симоненко, 1998; Д. Дубровський, 1994; М. Lewis, 1992), *емоційний* (Д. Дубровський, 1990; К. Мелітан, 1903; В. Знаков, 1999; О. Фрай, 2005; П. Екман, 1999; С. Saarni, M. Lewis, 2004; R. C. Solomon, 1976; A. Vrij, 1999), *регуляторний* (Д. І. Дубровський, 1994; К. Мелітан, 1905; R. C. Solomon, 1976; С. Snyder, S. Sigmon, 1992; R. Vaumeister, 1992), *мотиваційний* (Д. Шимановський, 1975; Д. І. Дубровський, 1994, 1995; Н. Любимова, 2003; Є. Белякова, А. Давидов, Е. Давидова, 1992; Же. Дюпра, 1905; П. Екман, 1999; О. Фрай, 2005; R. C. Solomon, 1976; М. Lewis, 1993; М. Lewis, 1993; С. Snyder, S. T. Sigmon, 1992), *когнітивний* (Д. Дубровський, 1994; Д. Шимановський, 1975; Ю. Щербатых, 2003; Є. Белякова, 1995; В. Знаков, 1999; А. Давидов, 1992; К. Мелітан, 1903; Же. Дюпра, 1905; О. Ліпманн, 1929; П. Екман, 1999; R. C. Solomon, 1976; R. F. Vaumeister 1992; A. Vrij, 1997; С. Saarni, M. Lewis, 2004), *результативний* (О. Ліпманн, 1929; А. Давидов, Є. Давидова, 1992; Ю. Щербатых, 2003; Н. Любимова, 2003).

Водночас, незважаючи на достатню розробленість досліджуваної проблеми, необхідне її подальше вивчення в контексті історичного аналізу брехні. Відповідно до цього **метою** статті є аналіз історіогенезу брехні у психолого-педагогічних дослідженнях.

Виклад основних положень. Ж. Дюпре визначає поняття брехні як психосоціологічний словесний акт впливу, за допомогою якого намагаються нав'язати людині віру, що не відповідає істині [4]. Навіювання помилкових переконань може бути свідомим (продуманим, навмисним) і несвідомим.

Брехнею, як правило, називають навмисну передачу відомостей, що не відповідають дійсності. Найбільш поширене в європейській культурі визначення брехні належить Августину Блаженному: «Брехня –

це сказане з бажанням сказати неправду» [6, с. 54]. Основна відмінність брехні від обману полягає в тому, що вона завжди ґрунтується на вербальному або невербальному, навмисно неістинному, брехливому твердженню. Суть брехні завжди зводиться до того, що людина вірить або думає про одне, а в спілкуванні виражає інше. Мета брехуна – передати помилкове повідомлення.

Сьогодні брехня є чи не головним «гравцем» у повсякденному житті кожної людини. У сучасній психологічній науці з її вираженою природною парадигмою представлено досить мало емпіричних досліджень, які відображають внутрішні механізми функціонування брехні. Брехливість суперечить загальнолюдським вимогам, що впливають із потреби людей мати адекватне уявлення про суспільство, в якому вони живуть, про вчинки оточуючих, які вони повинні оцінювати, про життєві обставини, в які вони потрапляють [10].

Психологічний словник трактує поняття брехливість як «індивідуально-психологічну особливість, що виражається в свідомому перекручуванні дійсного стану речей, у прагненні створити неправильне враження про факти та події. Стаючи звичною формою поведінки, брехня закріплюється і перетворюється в якість особистості» [8, с. 310].

На відміну від брехні, обман заснований на свідомому прагненні одного з учасників комунікації створити у партнера хибне уявлення про предмет обговорення, що обманює та спотворює факти. Характерна ознака обману – повна відсутність у ньому помилкових відомостей, прямих спотворень істини. Мета обману в тому й полягає, щоб скерувати мислення співрозмовника у шлях актуалізації знайомих ситуацій. Обдурений завжди є мимовільним співучасником обману: він жертва власних неадекватних уявлень про дійсність і неповноту інформації [5].

Узагальнено цю думку висловив Папа Римський Павло IV у XVI столітті: «Світ хоче бути обдуреним, так нехай же помиляються» [3, 148]. О. Ліпман зазначає: «Якщо в суспільстві є нагальна потреба, щоб його обмановали, то обов'язково виникає група людей, яка на практиці реалізує це бажання: будь це гра в карти, лотерея або продаж акцій, дивіденди від яких покупець ніколи не отримає. Головне – вилучити у народу гроші і надати йому те, чого він прагне, – бути ошуканим» [9].

Необхідно зазначити, що є психотип людей, для яких вкрай важливо отримувати задоволення від загального схвалення їхньої особи. Тому основною мотивацією щодо брехні є бажання бути «правильним і позитивним в очах оточуючих». Вони намагаються всіх втішити, підбадьорити, вирішити чужі проблеми, компенсуючи таким чином влас-

ну неспроможність. Разом із тим психологічна особливість таких людей полягає у тому, що для них характерна прихована гординя, вони покладають на себе роль «великого судді». Намагаються піднести до рангу загальної моралі особисті принципи про те, «що таке добре і що таке погано», а через позицію «судді» виправдовують бажання подарувати всім добро.

Брехливість як форма поведінки, якості чи риси особистості припускає стійкий, свідомий прояв брехливості в психіці, її закріпленість та повторюваність у соціально-психічній структурі особистості. Так, аналізуючи природу брехні, Л. Собчик висловила припущення, що генетична схильність до альтруїзму й егоїзму сприяє прояву нещирості в спілкуванні. Сьогодні не викликає сумніву, що психологічні якості, як істеричність, або пов'язана з нею демонстративність, проявляються в перебільшенні власних можливостей, зокрема за допомогою брехні й інших способів введення оточуючих людей в оману [1, с. 176].

П. Екман і М. Франк вважають, що поява брехні залежить від двох причин, одна з них стосується мислення, інша – емоцій. Ці причини по-різному впливають на ключові аспекти поведінки, в результаті яких брехня може бути розкрита чи ні. Вони вважають, що брехня може бути пов'язана з продуманою лінією поведінки, фальсифікацією емоцій, почуттям провини, а також почуттям задоволення під час обману [14].

Брехня, з точки зору В. Знакова, має такі характерні особливості: вона є комунікативним феноменом, покликаним встановлювати добрі стосунки з партнером, забезпечувати задоволення від спілкування собі та партнеру. Брехун не очікує, що його брехні повірять; брехня не переслідує жодної особистої вигоди; брехун в цьому процесі відчуває задоволення, прагне бути в центрі уваги, стати вагомим для оточуючих [7].

Деякі дослідники пов'язують схильність до брехні з національно-психологічними і культурними особливостями певних етнічних груп. Же. Дюпре вважає, що для деяких рас і країн брехня є неминучим явищем. Наприклад, гасконці відомі своєю схильністю до вигадок. Їх спонукає брехати хвалькуватість, проте брехня не має серйозного характеру. Італійці відрізняються плутаниною у словах, англійці – лицемірством, греки – нещирістю [4]. На нашу думку, подібна точка зору грішить надмірно різким узагальненням, проте не можна повністю заперечувати той факт, що виховання та національні традиції впливають на характеристики міжособистісного спілкування.

Стосовно класифікації брехні, то Е. А. Душина пропонує її здійснювати за такими критеріями: джерелом виникнення (соціальна й індиві-

дуальна); ступенем усвідомлення хибності висловлювання (свідома і не-свідома); силою мотивації щодо брехливості; тяжкістю наслідків (приємні, неприємні наслідки, брехня без наслідків) [1, с. 243].

Н. Г. Любимова виділяє такі психологічні чинники, які сприяють появі брехні: біологічні, соціальні, особистісні, ситуативні [9].

Біологічний чинник психічного розвитку людини формується й активується ще до народження дитини, тому вважається основою, підґрунтям для розгортання психічного розвитку. Він охоплює:

- спадковість (якості, передані індивіду від батьків через генотип);
- природжені ознаки (особливості внутрішньоутробного розвитку дитини та процесу її народження);
- результати дозрівання нервової системи (зростання та формування зв'язків аксонів та дендритів, мієлінізація нейронів).

Особистісні чинники – вік і етап життєвого циклу родини, вид занять, економічне становище, спосіб життя, особливості характеру і само-сприйняття.

Соціальні чинники – це соціальне середовище, передусім люди, їх взаємини, створені ними речі, знаряддя діяльності, мовні засоби, духовні цінності.

До ситуативних факторів можемо віднести діяльність, інтереси, погляди.

О. Фрай зазначає, що коли людина бреше, вона переживає психологічні процеси, пов'язані з власними емоціями, складністю змісту поведінки і контролем. Емоційний підхід ґрунтується на тому факті, що брехня призводить до таких емоцій, як провина, страх, емоційне піднесення. Підхід, заснований на складності змісту повідомлення, припускає, що брехня є складним когнітивним явищем. Підхід, що супроводжується контролем над поведінкою, базується на стримуванні нервових проявів, напруженого мислення [1].

З огляду на думки А. І. Крупнова та В. П. Прядіна брехня як індивідуально-психологічна особливість людини розглядається у функціональній єдності її мотиваційних, емоційної, когнітивної, динамічної, регуляторної та результативної складових.

Щодо динамічного компоненту брехливості, то брехливе заперечення своєї активності дозволяє особистості підтримувати уявлення про себе у вигідному світлі, демонструвати суворе дотримання соціальних норм. Низька особистісна активність підтверджується негативним зв'язком з імпульсивністю. Аналіз параметрів динамічного компонента дозволяє стверджувати, що екстравертована особистість частіше демонструє брехливість через активність, самостійність, а інтровертна – заперечує активність, оперативність.

Емоційний компонент брехливості розглядають за параметрами сценічності – брехливої демонстрації позитивних емоцій і астенічності брехливого заперечення негативних емоцій.

Регуляторний компонент брехливості аналізується з позиції інтернальності й екстернальності суб'єкта. Інтернальність суб'єкта визначають як брехливу демонстрацію самокритики, незалежної від обставин. Прояв брехливості під час екстернальної регуляції спостерігається в брехливому запереченні залежності від інших людей або зовнішніх обставин.

Мотиваційний компонент брехливості проявляється з позиції соціоцентричності й егоцентричності. Соціоцентричність виражається у брехливій демонстрації власної значущості щодо вирішення суспільних питань, розв'язання конфліктів, в бажанні бути серед людей, в колективі, суспільстві, у переважанні громадських інтересів над особистими. Егоцентрична складова проявляється в позиції брехливого заперечення своєї незначущості, залежності від зовнішніх обставин, в бажанні не звертати на себе увагу в процесі взаємодії, прагненні уникати особистих ускладнень, можливих покарань.

Когнітивний компонент брехливості розглядається з позиції осмисленості та поінформованості. Під осмисленістю розуміється брехлива демонстрація самостійності у прийнятті рішень, висловленні своєї думки. Поінформованість характеризується брехливим заперечення своєї необізнаності у прийнятті рішень.

Результативний компонент брехливості розглядається в комунікативній (предметній) і суб'єктивній сферах. Предметний параметр пов'язаний з брехливою демонстрацією своєї спрямованості на суспільно значимий результат. Суб'єктна сфера характеризується брехливим запереченням значущості особистісного результату.

Висновки. Проаналізувавши брехню та брехливість, у психолого-педагогічних дослідженнях, можемо констатувати, що поняття «брехня» та «брехливість» має різні трактування. Відповідно виділяються різні компоненти та складові, основні ознаки, розвиток, визначають основні чинники, що впливають на ставлення людини до брехні, розкриваються її механізми та психологічні процеси. Брехня як соціально-психологічне явище має неоднозначний прояв, емоційне-сміслові навантаження та значення для людини, є невід'ємним атрибутом соціальної адаптації та життєдіяльності людини.

Перспектива подальших досліджень полягає в аналізі особистісних характеристик та їх вплив на брехливість як властивість людини, вивчення проявів брехні як соціально-психологічного явища у навчальній діяльності студентів, у взаємодії учасників педагогічного

процесу та вплив брехливості на процес становлення студента як професіонала.

1. Вагин И. Психология выживания у России / И. Вагин. – М.: АСТ, Астрель, 2004. – 352 с.

2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

3. Грачов Р. Манипулирование личностью: организация, средства и технологии / Р. Грачов, I. Мельник. – М.: Эксмо, 2003. – 234 с.

4. Дюпра Ж. Ложь / Ж. Дюпра. – Саратов: Издво СГУ, 2008. – 296 с.

5. Знаков В. В. Неправда, ложь и обман как проблемы психологии понимания / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1993. – № 2. – С. 9–16.

6. Знаков В. В. Психология понимания правды / В. В. Знаков. – СПб.: Питер, 1999. – 279 с.

7. Знаков В. В. Классификация психологических признаков истинных и неистинных сообщений в коммуникативных ситуациях / В. В. Знаков // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20. – № 2. – С. 54–65.

8. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

9. Липман О. Ложь в праве / О. Липман, Л. Адам. – Х.: Юрид. изд-во Украины, 1929. – 48 с.

10. Мелитан К. Психология лжи / К. Мелитан. – М.: Издание А. Сомова, 1903. – 30 с.

11. Мухина В. С. К проблеме социального развития ребенка / В. С. Мухина // Психологический журнал. – 1980. – № 5. – С. 43–53.

12. Штерн В. Воспоминание, показание и ложь в раннем детстве / В. Штерн, К. Штерн. – СПб.: Изд-во О. Богдановой, 1911. – 173 с.

13. Экман П. Почему дети лгут? / П. Экман. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 272 с.

Майорчак Н. М. Історіогенез вивчення лжи в психолого-педагогічних дослідженнях

В статті здійснюється вивчення історіогенеза лжи як соціально-психологічного явлення. Представлена характеристика лжи человека в контексті філософсько-нравствених, психолого-педагогічних поглядів. Аналізується проявлення лживості як форми поведіння, качества или черты личности. Исследуется устойчивое, сознательное проявление лживости в психике индивида, его закрепление и повторяемость в структуре личности.

Ключевые слова: *ложь, обман, лживость, ложность, истина, психика, индивид.*

Mayorchak N. M. Historical genesis of study of lies in psychological and educational research

The historical genesis of lies as a socio-psychological phenomenon is studied. Characteristics of people's lies in the context of philosophical and moral, psychological and pedagogical views. It's also analysed the manifestation of

falsehood as a form of behavior, quality, or personality traits. It is studied the steady, deliberate falsehood manifestation in the psyche of the individual, its consolidation and repetition in the structure of personality.

Key words: *lies, deceit, falsehood, falsity, truth, true, psychics, the individual.*

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р.

УДК 159.9

Н. М. Семенів

СУЧАСНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН НА МІЖОСОБИСТІСНОМУ РІВНІ

Розглянуто сучасні методи вивчення міжетнічних взаємин на рівні особистісних комунікацій, можливості їх застосування під час сьогочасних психологічних досліджень етноконтактних ситуацій.

Ключові слова: *етнічний конфлікт, етнічна фрустрація, міжетнічна напруженість, етнічність.*

Постановка проблеми. Глобальний характер перетворень і змін сучасного суспільства проявляється на усіх його рівнях, в найрізноманітніших формах, тенденціях і явищах. Загальний і стрімкий характер масштабних трансформацій, нестабільність цілісної структури суспільства, розмивання культурних і політичних меж підтверджують, що сучасне суспільство потерпає від зіткнення з реальністю, ми живемо у світі, в якому порушуються сталі і звичні траєкторії думок, емоцій і дій. Саме у цей період проблема вивчення міжетнічних стосунків стає насувною і актуальною проблематикою і для суспільства в цілому, і для окремих науковців. Не лише для європейської і світової спільноти, але і для українського суспільства надзвичайно важливим є збереження стабільності в питаннях підтримки, зміцнення мирних інтеграційних процесів. Тому актуальність вивчення міжетнічних взаємин визначається потребами і станом сучасного суспільства, яке характеризується етнічною, культурною, мовною і конфесійною мозаїчністю, а усвідомлення і прийняття різноманіття світу людей і явищ, що навколо, визначає світоглядну позицію людини, що найяскравіше проявляється в міжетнічних стосунках. Зasadничими принципами формування ефективної національної політики і механізмів, що забезпечують міжкультурну взаємоповагу і рівність, будуть послідовні відкриті дії,

спрямовані на розуміння і прийняття навколишнього світу, людей і явищ.

Становлення незалежної Української держави призвело до зміни в суспільних зв'язках, зокрема щодо картини міжетнічної взаємодії. Етнічно неоднорідне українське суспільство містить потенційно небезпечні елементи взаємовідносин між окремими етнічними спільнотами. Механізми раннього прогнозування етноконфліктних ситуацій та розробка моделі виникнення та поширення етноконфлікту дозволять ефективно запобігати кризовим станам міжетнічних взаємин із небезпечними наслідками.

Стан дослідження. Із другої половини вісімдесятих і особливо в дев'яності роки провідним предметом дослідження закордонної етноконфліктології стала проблема подолання соціальних конфліктів, їх урегулювання й вирішення. До таких робіт найперше належать праці Е. Азара, Дж. Александера, Ф. Дюкса, Дж. Коуклі, Б. Оліарі, Р. Макгаррі, М. Рабі, Л. Рангараджана, Дж. Річардсона, М. Росса, Дж. Ротмана, Дж. Рубіна, К. Руперсінгхе, Т. Саати, Дж. Толанда й ін. Отже, сучасні закордонні роботи з етноконфліктології мають насамперед прикладний характер, і етап її розвитку в 1990-і роки можна позначити як прикладний, або технологічний.

Вітчизняна етнічна конфліктологія сформувалася з декількох інтелектуальних потоків, що існували до кінця 1980-х рр. По-перше, це група істориків і етнографів, які тією чи іншою мірою вивчали етнічні конфлікти і напрацювали чималий обсяг емпіричних знань про етнічні, етнорасові і етноконфесійні конфлікти в різних країнах світу. Йдеться про роботи Ю. В. Бромляя, Е. А. Веселкіна, Л. М. Дробіжевої, І. І. Жигалова, В. І. Козлова, С. Я. Козлова, А. П. Корольової, М. Е. Крамарової, Е. М. Логінової, С. В. Михайлова, Ю. С. Оганисяна, М. І. Семиряги, В. А. Тишкова, С. А. Токарева, Н. Н. Чебоксарова й ін.

По-друге, це доволі численний контингент фахівців в області національних відносин радянського періоду, які звернулися до вивчення етнічних конфліктів через різке наростання етнічної напруженості й актуалізацію багатьох раніше латентних етнічних конфліктів у нашій країні. У цьому контексті необхідно виокремити Г. Агаєва, Ю. В. Арутюняна, Е. А. Баграмова, Т. Ю. Бурмистрової, М. Н. Губогло, Ю. Д. Дешерієва, В. Ф. Губіна, М. С. Джунусова, М. І. Ісаєва, К. Х. Ханазарова й інших. Чимало радянських учених у межах наявної тоді «ідеологічної ніші» намагалися виявити й проаналізувати протиріччя в національно-етнічному житті Радянського Союзу, розробляли пропозиції щодо поліпшення клімату міжнаціональних відносин у країні, добре знали закордонні дослідження в області етнічної й етнорасової конфліктології. Робо-

ти цієї групи вчених були ідеологізовані, однак неправильно заперечувати в них наявність позитивного змісту.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, зокрема міжетнічних, відносин. У цьому аспекті треба насамперед вирізнити роботи В. С. Агеєва, Г. М. Андрєєвої, І. С. Ко-на, С. К. Рощина, Г. У. Солдатової, В. А. Сосніна, П. Н. Шихірева, А. К. Уле-дова й ін. У пострадянський період багато представників психологічного знання в етнології зробили значний внесок у розвиток етнічної конфлік-тології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, розроблення заходів щодо зниження етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин була створена російськими науковцями впро-довж 90-х років. Зокрема, це праці Ю. П. Платонова, Л. Г. Почебут (1993), А. О. Бороноєва, В. Н. Павленко (1994), Е. А. Саракуєва, В. С. Кри-сько (1996), Н. М. Лебедевої (1997), Т. Г. Стефаненко (1999).

Мета статті – визначити ступінь розробленості поняття міжет-нічних взаємин на міжособистісному рівні та форми їх використання в наукових етноконфліктологічних розробках; встановити проблематику досліджень міжетнічних взаємин на міжособистісному рівні, що при-таманні сучасному етапу розвитку міжетнічної взаємодії в Україні; проаналізувати основні методи дослідження міжетнічних взаємин на міжособистісному рівні та ступінь їх придатності у сучасних психоло-гічних дослідженнях міжетнічних взаємин.

Виклад основних положень. Соціальна потреба суспільства у вивченні міжетнічних стосунків, сфокусована в області міжособистіс-них стосунків, розвинулася в низці наукових теорій та методик. У нау-ковій літературі з'явилася велика кількість публікацій, присвячених вивченню міжетнічних стосунків на рівні індивід-індивід: міра вклю-ченості особи в ту або іншу етнічну групу; готовність до співпраці з представниками інших етнічних груп. Характер і спрямованість між-етнічних стосунків визначаються особистісними характеристиками конкретної людини, її установками, стереотипами, наявністю або від-сутністю забобонів, досвідом соціально-культурної взаємодії, культу-рно-освітнім рівнем, володінням мовою як засобом міжнаціонального спілкування.

Відтак, психологічну стратегію міжетнічної взаємодії можна ви-значити як сукупність установок представників однієї етнічної групи

щодо представників інших етнічних груп, з якими члени цієї групи проживають на одній території і безпосередньо взаємодіють. Психологічна стратегія, як сукупність соціально-психологічних установок, дозволяє здійснити прогноз психологічного змісту цієї взаємодії.

Однак дослідження етнічних конфліктів у сучасній літературі здійснюється не стільки на основі певного вибору конфліктологічних концепцій, скільки на основі вибору тієї або іншої концепції етнічності, що виявляється вирішальною у всіх подальших наукових розробках. Етноконфліктологічні школи формуються насамперед навколо рішення проблеми етнічності, а не навколо дискусійних проблем конфліктології.

Міжетнічні стосунки на рівні індивідів нами розуміються як стосунки між двома і більше партнерами, що належать до різних етнічних груп. Вивчення міжетнічних стосунків довело, що значною мірою стосунки можуть бути обумовлені етнічною, культурною, релігійною приналежністю партнерів. Розглянемо ті соціально-психологічні концепції і теорії, які потрапили в зону наукового вивчення міжетнічних взаємин. У науковій літературі надобули популярності такі теорії: невербальні особливості етнічного спілкування особи (С. Hazan, P. Shaver, 1987), взаємозалежність між учасниками комунікативного процесу (С. Rusbult, J. Verette, G. Whitney, L. Slovick, I. Lipkus, 1991), міжособистісний обмін ресурсами (S. Gaines, 1996, 1997), п'ятифакторна модель (велика п'ятірка, big five) особових рис, що впливають на стосунки в контексті міжетнічних стосунків (R. Thompson, D. Brossart, A. Calozzi, 2002), модель FFM, відома як п'ятифакторна модель крос-культурного вивчення особистості (R. McCrae, J. Allik, 2002).

Вплив контексту на міжособистісний рівень вивчався в роботі С. А. Surra і D. Perlman (Surra, Perlman, 2003), в якій було ідентифіковано п'ять основних підходів. Авторами були сформульовані такі тези: 1) контекст як установка зовнішніх сил впливає на міжособистісні стосунки; 2) контекст як відповідь/відгук на стосунки; 3) модифіковані і непрямі ефекти контексту впливають на стосунки; 4) контекст як відповідні (хороші) або невідповідні (погані) форми/стилі стосунків; 5) контекст як унікальні параметри установки, які можуть видозмінювати функціонування стосунків (Surra, Perlman, 2003. – P. 284).

У науковій психологічній літературі з'явилися роботи (W. Gudykunst, 2005; M. Verkuyten, 2005; A. Giddens, 1998; M. Brewer, 1991), пов'язані з вивченням таких питань, як етнічна належність, етнічна чи національна ідентичність впливають на комунікації між групами. У своїй роботі А. Giddens розкриває розуміння національної ідентичності. Індивіди, що відчують себе громадянами світу, можуть вважати одну з ідентичностей своєю основною, але це не повинно перешкоджати

прийняттю і інших видів ідентичностей, оскільки в природі, на думку А. Giddens, не існує націй, які не є продуктом історії (Giddens, 1998). Етнічна ідентичність як динамічний стан розглядався в роботі М. Brewer. У результаті цього дослідження було виявлено, що досягнення балансу між двома тенденціями (асоціації і диференціації) залежить від наявності ресурсних особових сил (Brewer, 1991).

Вивчення міжетнічних стосунків на міжособистісному рівні більше схилялося у бік вивчення культурних відмінностей. R. Thompson, D. Brossart, A. Calozzi (Thompson, Brossart, Calozzi, 2002) вивчали міжкультурні відмінності, що виявляються в етнічній, національній, расовій, релігійній належності суб'єктів спілкування. З'ясування міжкультурних відмінностей, під якими розумілися єдині цілі, вірування, стосунки, що розділяються групою людей в цьому суспільстві, було в центрі уваги R. A. Gurung, T. Duong (Gurung, Duong, 1999).

Міжкультурні відмінності вивчалися в процесі виникнення етнічних стереотипів, унаслідок чого була запропонована комунікаційна модель, названа «Вікно Джохари». У запропонованій моделі виокремлювалися проблемні зони, які впливали на побудову позитивних стосунків, наприклад, знаходженні в зоні власного незнання про інших, відповідно – незнання інших про мене. У розширеній моделі відображено, де може знаходитися високий потенціал комунікаційних проблем та як впливають етнічні стереотипи на процес комунікацій. Основні складнощі і труднощі злокалізовані саме в зоні «білої плями», які порушують процес комунікацій і призводять до конфліктів. Модель «Вікно Джохари» демонструє, що реакція представника однієї культури може бути сформована неправильно у зв'язку з тим, що за основу беруться норми і стереотипи, що приписуються тій або іншій культурі знаходяться в зоні «біла пляма». Отже, що логічно із запропонованої моделі, необхідно розширювати власні знання про інших, скорочувати «зону білої плями», залишаючись відкритим, і бути позитивним до усього нового.

На сучасному етапі здійснюються численні спроби, спрямовані на розвиток гармонійних міжетнічних стосунків на особистісному рівні. У науковому «арсеналі» є різні моделі, підходи, концепції, що дозволяють покращувати і розвивати стосунки. Слід зазначити такі: теорія підвищення загального культурного рівня (культурне зростання) усіх учасників, залучених в побудову міжетнічних стосунків (Kim, 1993); удосконалення міжетнічних стосунків у напрямі створення «культурного плюралізму» (Wittenbrin, Judd, Park, 1997); формування мультикультурної людини (multicultural man) з позитивним впливом на поліпшення міжетнічних стосунків (M. Adler, 1982); необхідність «морального включення» замість «морального виключення в контексті

міжетнічних стосунків на особовому рівні (Opatow, 1990); підвищення «міжкультурної чутливості» (Orbe, Speller, 1996); використання «подвійних гойдалок» («double swing», Yoshikawa, 1986); «особове зростання», спрямоване на поліпшення міжетнічних стосунків (R. Scollon, S. Scollon, 1980); вивчення феномена забобонів у міжособистісних стосунках (Brewer, Brown, 1998); феномен аттракції (Berscheid, Reis, 1998).

Вивчення етнічної приналежності і рівня етнічної ідентичності, що проявляються в міжетнічних стосунках на особовому рівні, дозволило Gaines, Gurung, Lin і Pouli ідентифікувати три типи ідентичностей людей, що визначаються своєю етнічною приналежністю: 1) раса (розділення людей на основі їх біологічної спадщини у межах суспільства; 2) релігія (розділення людей на основі їх культурних, духовних переваг); 3) національна належність (розділення людей під впливом політичних інститутів цього суспільства) (Gaines, Gurung, Lin, Pouli, 2006). Расова належність, на думку E. Goffman, може розглядатися як дискредитуюча соціальна ідентичність («незмивне клеймо»). Тоді як релігія і національна приналежність можуть розглядатися як соціальні ідентичності (Goffman, 1963).

Розглядаючи міжетнічні стосунки на особовому рівні, слід зазначити три соціально-психологічні теорії, що значно вплинули на формування, розвиток і підтримку стосунків (Gaines, Gurung, Lin, Pouli, 2006). Також необхідно зосередитися на п'яти основних областях, що охоплюють теорію особистості, результати застосування яких мають велике прикладне значення. До цих головних теорій входять: теорія прив'язаності («attachment theory», Bowlby, 1982), взаємозалежності («interdependence theory», Thibaut, Kelley, 1959), обміну ресурсами («resource exchange theory», U. Foa, E. Foa, 1974).

Згідно з теорією прихильності (Bowlby, 1982), ті люди, які отримували адекватний рівень любові в період свого дитинства, в майбутньому більше довіряють оточенню, вони не лише розглядають інших позитивно, але й позитивно ставляться до себе. І, навпаки, хто не отримав адекватний рівень любові в період дитинства, надалі більшою мірою схильний не довіряти соціальному оточенню, «ненавидіти себе», характеризується негативною тенденцією оцінювати і партнера і себе, що емпірично підтверджено в дослідженні K. Bartholomew (Bartholomew, 1990).

Згідно з теорією взаємозалежності (Thibaut, Kelley, 1959), якщо люди зацікавлені в розвитку і підтримці стосунків на тривалий час, то вони можуть утримуватися від поведінки в егоїстичній манері, що більшою мірою проявляється, коли люди не зацікавлені в продовженні стосунків. С. Hazan, P. Shave довели, що більше проявляється взаємо-

залежність між людьми, то менше вірогідності того, що люди погрозуватимуть і критикуватимуть один одного, спостерігатиметься тенденція «пом'якшення» всього, що може погрозувати стабільності в їхніх стосунках (Hazan, Shaver, 1987). Отже, не існує правильних і неправильних стилів поведінки, значуща міра зацікавленості двома сторонами в розвитку і підтримці стосунків на тривалий час. Згідно з теорією обміну ресурсами (U. Foa, E. Foa), взаємний обмін матеріальними ресурсами (гроші, товари, послуги, інформація) є найбільш характерними для безособових стосунків, а в особистих стосунках проявляються і відчутні (матеріальні), і невідчутні ресурси (прихильність і повага) (Foa, Foa, 1974).

Перелічені теорії, у межах яких здійснюється вивчення і розуміння особи в контексті міжнетнічних стосунків, доповнюються п'ятифакторною моделлю (FFM), розробленою R. McCrae (McCrae, Allik, 2002). Ця модель є «таксономією рис індивідуальності», яка описує структуру індивідуальності в різних культурах. Модель FFM складається з п'яти чинників індивідуальності (нейротизм, екстраверсія, відкритість, сумлінність, індивідуалізм/колективізм) і 30 аспектів. Модель FFM була розроблена для розуміння взаємозв'язків між індивідуальністю і культурою. В одному з досліджень із застосуванням цієї моделі був виявлений «сразковий набір» індивідуальних рис особи, необхідний для успішної адаптації в Канаді і Німеччині. Згідно з думкою R. McCrae, чимало питань кроскультурних відмінностей, що проявляються у відносинах між людьми, залишаються складним, в пошуку відповіді над якою продовжують працювати учені.

У дослідженні міжнетнічних стосунків у Нідерландах (J. C. van Ours, J. Veenman, 2008) контекстом виступали міжнетнічні шлюби. Природний експеримент відобразив їх роль, вплив і значення на формування системи стосунків між іммігрантами і місцевим населенням (O. Jan C. van, V. Justus, 2008). А в роботі J. Yum (Yum, 1982) основна увага була спрямована на вивчення різноманітних комунікативних моделей серед корейських іммігрантів на Гаваях у результаті нового інформаційного досвіду.

Спроба розвитку і підтримки міжнетнічних стосунків відображена в теорії скорочення невизначеності і тривоги, які є головними причинами виникнення напруженості в стосунках (Gudykunst, Hammer, 1988). Аналогічна теорія управління небезпекою і страхом, які призводять до зростання напруженості, була викладена в роботі K. Witte (Witte, 1993). У роботі Y. Y. Kim основна теза у вивченні міжнетнічних стосунків полягає в розвитку загального культурного рівня, створенні міжкультурної ідентичності. Y. Y. Kim у своїй теорії культурного зростання стверджу-

вала, що необхідно підвищувати культурний рівень усіх учасників, залучених у побудову міжетнічних стосунків (Kim, 1993).

R. Scollon і S. Scollon не лише вивчали розвиток міжетнічних стосунків, але і порушували проблему феноменологічних меж понять «етнічне», «етнічна група», примушують замислитися над тим, чи можна іншу поведінку або спосіб мислення назвати *етнічним*; на підставі яких критеріїв можна стверджувати, що етнічні групи відрізняються. Автори застерігали від двох видів «небезпек», які супроводжують процес вивчення міжетнічних стосунків, – загрози диференціації і узагальнення. Для подолання цих труднощів є певні дії (послідовні кроки), спрямовані на поліпшення міжетнічного спілкування (Scollon, Scollon, 1980). На думку авторів, і ці дії не є достатніми, тому необхідно постійно шукати шляхи, способи, спрямовані на їх поліпшення і коригування.

Висновки. Отже, вивчення міжетнічних стосунків на рівні індивідів більше схилилося у бік вивчення культурних відмінностей і розширення значень і сфер застосування поняття «культура». Запропонований ученими науковий «арсенал» добре представлений різними моделями, теоріями, підходами, спрямованими на підвищення загального культурного рівня усіх учасників (Y. Y. Kim), «культурного дальтонізму» (B. Wittenbrink, C. MJudd, R. Park), на створення нової людини «multi – cultural man» (M. J. Adler), що відрізняється «міжкультурною чутливістю» (M. P. Orbe), на уміння використати технікові «подвійні гойдалки» (M. Yoshikawa).

У межах соціально-психологічних теорій (схильностей J. Bowlby; взаємозалежності J. W. Thibaut, H. H. Kelley; обміну ресурсами U. G. Foa і E. B. Foa) вивчалися міра включеності в ту або іншу групу, відкритість або закритість до співпраці, наявність або відсутність забобонів, універсальні і унікальні особливості спілкування особи. Соціально-психологічні теорії дають різні уявлення про структуру особи, в яких інтерпретується поведінка. Були запропоновані моделі, що допомагають побачити і зрозуміти «сліпі зони» в міжетнічних/міжкультурних комунікаціях, відобразити процес формування і зміни етнічних забобонів на особовому рівні, пояснити природу їх виникнення, ідентифікувати три типи етнічної ідентичності. Вивчення впливу контексту на міжособистісний рівень міжетнічних стосунків визначило п'ять основних підходів у його вивченні (Sutra, 2003); п'ятифакторна модель FFM, яка допомагає зрозуміти взаємозв'язок між культурою і індивідом (McCrae, Allik, 2002).

Подальші напрями досліджень передбачають вивчення, систематизацію та аналіз соціопсихологічних причин, умов перебігу, особливостей та психологічних наслідків міжнаціональних конфліктів, що

виникали в Україні впродовж 19–20 століть. Створена на основі фактичного матеріалу, цілісна модель міжетнічного конфлікту, яка описує формування, розвитку та загострення міжетнічного конфлікту, уможливить у подальших дослідженнях стати фактичним матеріалом під час формування теоретичних основ психологічних засобів запобігання та врегулювання міжетнічних конфліктів.

1. Коростелина К. В. Социальная идентичность и конфликт / К. В. Коростелина. – Симферополь, 2003. – С. 359.
2. Коваль О. А. Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О. А. Коваль // Стратегічна панорама – 2000. – № 3–4.
3. Іжнін І. Етнічний конфлікт і проблеми втручання / І. Іжнін // Вісник Львівського університету. – 2001. – Вип. 4. – С. 16–23.
4. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
5. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
6. Гнатенко П. И. Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К., 1999. – 465 с.
7. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118–121.
8. Brown, Michael E., Owen R. Cote, Jr., Sean M. Lynn-Jones. Nationalism and Ethnic Conflict – Revised Edition: An International Security Reader. – Cambridge, Mass.: MIT Press. – September, 2001.
9. Foa U.G., Foa E.B. Societal structures of the mind. Springfield, 1974. Folberg and Taylor, Mediation: A Comprehensive Guide to Resolving Conflict without Litigation, Jossey. – Bass, San Francisco. 1984. . – 179 p.
10. Goffman E. Stigma: Notes on the management of spoiled identity. – N.Y., 1963. – 340 p.
11. Hazan C., Shaver P. R. Romantic love conceptualized as an attachment process // Journal of Personality and Social Psychology. 1987. – Vol. 52. – P. 511–524.
12. Kelley H.H., Thibaut G.W. Interpersonal Relations. A Theory of independence. N.Y., 1978. – 177 p.
13. Noiriel G. État, nation et immigration. Vers une histoire du pouvoir. – Paris: Belin, 2001. – 400 p.
14. Sjeff Ederveen, Paul Dekker, Albert van der Horst. Destination Europe. Immigration and Integration in the European Union. – Amsterdam, 2000. – 270 p.
15. William T. Johnsen Pandora's Box Reopened: Ethnic Conflict in Europe and Its Implications // Strategic Studies. – December, 1999. – 250 p.

Семенів Н. М. Современные методы исследования междуэтнических отношений на личностном уровне

Рассмотрены современные методы исследования междуэтнических отношений на уровне личностных коммуникаций, возможности их использо-

вания при проведенні сучасних психологічних досліджень етноконтактних ситуацій.

Ключевые слова: *этнический конфликт, этническая фрустрация, междуэтническое напряжение, этничность.*

Semeniv N. M. The modern methods of studying interethnic relations at the interpersonal level

The modern methods of studying interethnic relations at the level of personality communications, the possibilities of their application during the current psychological researches of situations of ethnic cooperation are considered in the article.

Key words: *ethnic conflict, ethnic frustration, interethnic tension, ethnicity.*

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

УДК 340.6:159.972

**Р. І. Сибірня,
А. В. Сибірний, О. В. Хомів**

ПРАВОВІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПСИХІЧНО ХВОРИМИ ЛЮДЬМИ

Обґрунтовано необхідність чіткого визначення правової процедури і гарантій щодо попередження порушення прав психічно хворих людей, а також роль соціальної роботи у їх реабілітації.

Ключові слова: *соціальна робота, психіатрична допомога, недієздатність, осудність.*

Постановка проблеми. Психічне здоров'я та психічне благополуччя є найважливішими складовими високого рівня якості життя, які дозволяють людині вважати своє життя повноцінним і значущим, бути активними і творчими членами суспільства. Високий рівень психічного здоров'я населення є важливим фактором соціальної єдності, продуктивності праці, суспільного спокою та стабільності навколишнього середовища, що сприяє зростанню соціального капіталу та економічному розвитку суспільства. Показники охорони психічного здоров'я населення України свідчать про негативні тенденції.

В структурі психічної патології простежується зростання розповсюдженості в 1,2–1,5 разів непсихотичних психічних розладів, психічних розладів органічного походження, шизофренії, розумової відста-

лості. Із загальної кількості зареєстрованих хворих на психічні розлади 69% становлять хворі працездатного віку, 23% – діти.

Опіка над психічно хворими, вживання заходів щодо захисту від їхнього небезпечного поведіння – об'єктивно існуюча соціальна потреба. Вирішувати подібні питання змушене будь-яке суспільство на будь-якому етапі свого розвитку.

Стан дослідження. Вивчення проблеми роботи з психічно хворими людьми здійснювалося у різних напрямках. Зокрема, здійснено міжнародну класифікацію психічних і поведінкових розладів [5; 7]. С. В. Жабокрицьким і А. П. Чуприковим запропоновано поділяти психічні захворювання на певні типи: хронічні, тимчасові та інші розлади психічної діяльності [10]. Низка вчених (А. Мезенцев, В. Антипенко, В. Ліпкан, В. Підкоритов, Н. Court та ін.) у наукових дослідженнях вивчали становище людей з психічними розладами у суспільстві, а також організацію психіатричної допомоги [3; 4; 6; 15]. Роботи Н. В. Шахман, О. В. Шершель, М. М. Ясинок присвячені питанням дослідження прав і свобод осіб з психічними розладами [11; 12; 13; 14]. Більш широкою уваги потребують проблеми соціальної допомоги психічно хворим у сучасному суспільстві та її правові аспекти.

Мета статті – теоретичний аналіз стану соціальної допомоги людям з психічними розладами та її правові аспекти.

Виклад основних положень. Проблема надання допомоги психічно хворим містить не лише лікувально-профілактичні та реабілітаційні заходи, але також вимагає системного підходу під час захисту їх юридичних прав.

За статистикою, кількість людей із психічними розладами серед населення становить 4–5%. Деяко вищий рівень поширеності граничних станів психіки (за різними даними – до 20%). Такий стан значно частіше діагностують в осіб із протиправною поведінкою, ніж серед законослухняного населення.

Правові аспекти прав людини є особливо важливими під час захисту тих шарів населення, які внаслідок своєї неспроможності не можуть самі захистити свої права, – це діти, люди похилого віку та психічно хворі. Особливості психіки старих людей, які не страждають на психічні розлади, полягають в ускладненому сприйнятті своїх прав і обов'язків. Це стосується й деяких осіб із граничними порушеннями. Отже, захист прав осіб з аномаліями психіки має значно ширший характер, ніж захист лише хронічних психічно хворих. У суспільстві існує так звана психіатрична стигматизація або психіатрична стигма, що виникає як серед пацієнтів, так і серед психічно здорового населення. Це явище пов'язане з тим, що поведінка психічно хворих обумовлює

певний подив і побоювання у пересічних людей. Стигматизація характеризується певними ознаками, неприйнятними відхиленнями від норми, і формується в результаті навіювання і самонавіювання.

У психічно хворих страждає не лише здоров'я, а і стосунки зі своєю родиною, зі своїм найближчим оточенням і з усім суспільством. Отож, хворі змушені побоюватися ставлення інших до себе.

Як же регулюються нормальні стосунки? Нормальна поведінка – це умовний кодекс поведінки у певному суспільстві, який формується правом, релігією, культурою, звичаями, а особистість змушена пристосовуватися до цих вимог. Психічно хворі не завжди адекватні. Отже, психіатрична стигма має на увазі комплекс певних негативних особливостей властивих хворому, які вирізняють цю людину серед загалу.

Донедавна проблеми правового регулювання стану психічно хворої людини в звичайній психіатричній практиці вирішувалися лікарями-психіатрами, що у своїй діяльності на перший план ставили обов'язок перед суспільством, ізолюючи і захищаючи суспільство від неадекватної поведінки хворого. Обов'язки щодо пацієнтів вичерпувалися наданням медичної допомоги, визначенням інвалідності без вирішування численних соціальних проблем.

2000 р. в Україні був прийнятий Закон «Про психіатричну допомогу». Під час його розробки групою психіатрів з Асоціації психіатрів України був ретельно вивчений і використаний світовий досвід у царині організації психіатричної допомоги. В основі документа лежить порівняльний аналіз різних національних законів про психічне здоров'я. Закон складається із 33 статей, які поєднують правові й організаційні питання з надання психіатричної допомоги з урахуванням цивільних прав хворих, а також описом професійних прав та обов'язків лікарів-психіатрів. Порушення цього закону лікарями повинно тягти за собою адміністративну або іншу відповідальність. Однак такі випадки невідомі.

Щодо правових проблем, зокрема конфіденційності, що стосується відомостей про захворювання пацієнта. Психіатр не має права без згоди хворого збирати про нього відомості, не можна також без згоди хворого повідомляти будь-кому цю інформацію.

Але в психіатрії є поняття об'єктивного анамнезу. Хворий не бажає повідомляти про себе жодних відомостей або подає неправильні відомості, що в низці випадків є аналогією горезвісної явки з повинною, котра закріплена в Кримінальному кодексі. А психічно хворі, особливо депресивні, схильні до самообмов, перебільшення негативного у своїй поведінці. У зв'язку з цим психіатр змушений йти якоюсь мірою на конфронтацію із законом, збираючи відомості про психічне

захворювання, про поведінку хворого. Адже діагноз ставиться не лише на підставі тієї інформації, яку хворий сам розповідає про себе, але й на підставі його поведінки за розповідями інших. Природно, слід дотримуватись закону, коли йдеться про надання архівної медичної документації або взагалі будь-якої медичної документації. В принципі повідомляти дані про наявність психічного захворювання можна лише судові. Навіть коли надходить запит із місця роботи пацієнта, можна повідомити, що ця людина знаходилась на лікуванні, але неприпустимо повідомляти діагностику захворювання.

Важливі проблеми недобровільного огляду і примусової госпіталізації. Пацієнти, які не вважають себе хворими, природно, не хочуть лікуватися в психіатричній лікарні. Проте цього не бажають не лише хворі, але дуже часто їхні родичі пояснюють усілякими психологічними причинами неадекватну поведінку своїх близьких, неправильними поглядами хворого, різними переживаннями тощо. Примусовій госпіталізації підлягають лише ті хворі, небезпечні для себе або інших, тобто коли пацієнт може вчинити самогубство або заподіяти будь-яку шкоду людям, з якими спілкується. Якщо такого хворого госпіталізують без його згоди або згоди родичів, то впродовж доби його зобов'язаний оглянути консилиум лікарів і необхідно отримати згоду суду на примусове лікування такого хворого.

Чимало ускладнень виникає, коли пацієнт не вважає себе хворим, не погоджується на лікування і категорично вимагає негайно виписати з лікарні. Аналогічної позиції часто дотримуються й родичі хворих. У зв'язку з тим, що про психіатрію негативно пишуть журналісти, найчастіше погано розуміючи специфіку проблеми, психіатри зазнають необґрунтованої критики. Виникає ситуація, за якої лікареві значно легше взагалі не госпіталізувати хворого, ніж направити його на лікування. Хворий не хоче, щоб його лікували, родичі дотримуються такої ж позиції, і в таких випадках можна одержати письмову відмову хворого і його родичів від госпіталізації і не відправляти людину до лікарні. Але в такий спосіб хворий позбавляється законного права на медичну допомогу. Впродовж багатьох років людина не розуміє, що вона хвора, і вимагає, щоб до неї ставились як до психічно здорової і не лікували.

Отож, дотримання прав людини щодо психічно хворих пов'язано з великими ускладненнями і вимагає глибокого професіоналізму. Якщо в адвокатурі та в інших юридичних інстанціях достатньо дотримуватись закону, то для психіатра, крім професіоналізму, потрібен ще високий загальноосвітній рівень. Інакше було б набагато легше пояснити будь-яку незвичну поведінку не особистістю людини та її поглядами, а психі-

чним захворювання. Прикладом можуть бути релігійні погляди, коли за радянських часів люди притягались до кримінальної відповідальності за обвинуваченням у релігійній пропаганді. Їх визнавали психічно хворими і направляли на примусове лікування.

Порядок призначення примусового медичного лікування, терміни огляду і виписки встановлюються Законом «Про психіатричну допомогу» не лише у випадках недобровільної госпіталізації, але й у випадках здійснення суспільно небезпечних дій (цій проблемі присвячені відповідні положення Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та інших нормативно-правових актів).

Багато проблем виникає під час захисту цивільних прав психічно хворих. Щоб людина могла реалізовувати свої права та виконувати усі свої цивільні обов'язки, вона повинна бути дієздатною. Питання про недієздатність виникає за клопотанням оточення хворого, але лише суд має право направити людину на судово-психіатричну експертизу для вирішення питання про її недієздатність і позбавити людину дієздатності. Ці проблеми обумовлені в Законі.

Повна цивільна дієздатність відповідно до статті 30 Цивільного кодексу можлива лише в тому випадку, якщо громадянин повною мірою розуміє значення своїх дій і може керувати ними.

Недієздатні особи, які внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не можуть розуміти значення своїх дій і керувати ними (стаття 39 ЦК України). Тільки тоді, коли людина визнається судом недієздатною, постає питання про опікунство й опікуна, який повинен захищати права цього хворого. Недостатньо знайти опікуна, що погоджується опікувати хворого. Необхідно, щоб опікун щиро захищав інтереси підопічного, однак відомі непоодинокі випадки, коли в таких ситуаціях переважають корисливі інтереси. Нарешті, у Цивільному кодексі України існує стаття 36 про обмежену цивільну дієздатність, яка на відміну від часткової і неповної дієздатності неповнолітніх (ст. 31 і 32) стосується не тільки осіб, які зловживають алкоголем, наркотиками і токсичними речовинами, як було зазначено й у попередньому Цивільному кодексі, але й осіб, які страждають на психічні розлади, що впливають на можливість особи повною мірою розуміти значення своїх дій і керувати ними.

Якщо у формулюванні статті про недієздатність існує конкретна вказівка на стійкий, хронічний і значно виражений психічний розлад, то стаття про обмежену дієздатність має дещо розпливчастий характер і вимагає розробки конкретних методичних рекомендацій. Не можна ухвалювати рішення про недієздатність або обмежену дієздатність узагалі. Ці категорії стосуються визначеного проміжку часу (на момент огляду, написання заповіту, дарчої тощо). За одужання, стійкого

поліпшення стану, припинення вживання алкогольних напоїв, наркотиків дієздатність відновлюється.

Не менш важливою проблемою є встановлення вини психічно хворого під час здійснення ним протиправних дій.

Винною у вчиненні злочину, тобто осудною, визнається особа, що могла усвідомлювати свої дії і керувати ними (ст. 19 Кримінального кодексу України). У цій же статті зазначено, що не підлягає відповідальності особа, яка під час здійснення суспільно небезпечних дій перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати своїх дій (або бездіяльності) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру. У, коли особа вчинила злочин у стані осудності, але до винесення випадках вироку захворіла на психічну хворобу, що позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, то до такої особи за рішенням суду можуть застосовуватися заходи медичного характеру, а після одужання така особа може підлягати покаранню.

Особи з психічними розладами, які позбавлені можливості повною мірою усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і/або керувати ними, визнаються обмежено осудними. Це враховується судом під час призначення покарання (ст. 20 КК України) і може слугувати підставою, крім винесення вироку, для направлення на примусове лікування. До цієї категорії належить група осіб із психічними аномаліями в межах осудності, ті, хто раніше визнавався осудним, тому що осудність стосувалася і психічно здорових, і психічних розладів граничного характеру, що мають проміжне положення між нормою і вираженим психічним розладом. Як бачимо, у визначенні обмеженої осудності є деяка частка діагностичного суб'єктивізму, тому застосування згадуваної статті необхідно забезпечити відповідними розробленими методичними рекомендаціями.

Вирішуючи питання про недієздатність (обмежену дієздатність) або неосудність (обмежену осудність), важливо не лише встановити існування психічної аномалії, але для якісного експертного висновку необхідно визначити глибину психічного розладу, тобто як ця аномалія психіки впливає на здатність розуміти або усвідомлювати значення своїх дій і можливість керувати ними.

Охорона прав психічно хворих не вичерпується наведеними документами. За межами цієї статті залишилося багато нормативно-правових документів з питань надання психіатричної допомоги, зок-

рема такі важливі питання, як призначення певних типів примусового лікування тощо. Наскільки складний захист прав людини взагалі і психічно хворих зокрема, свідчить те, що, незважаючи на повноту і продуманість правового захисту пацієнтів, їхні права часто порушуються, іноді внаслідок шахрайства з боку психічно здорових членів суспільства.

У правовій літературі всі міжнародні норми в галузі прав і свобод людини прийнято називати міжнародними стандартами [2]. Вимоги міжнародного права з проблематики прав людини, включаючи пакти ООН та регіональні конвенції, повинні бути основою для розробки національного законодавства, яке визначає права осіб із психічними розладами або регулює діяльність всієї системи охорони психічного здоров'я і соціального забезпечення [8; 9].

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» психіатричний заклад – психоневрологічний, наркологічний чи інший спеціалізований заклад, центр, відділення тощо всіх форм власності, діяльність яких пов'язана з наданням психіатричної допомоги. Психіатрична допомога – комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених цим Законом та іншими законами, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, догляд і медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади.

Соціальний працівник бере участь у наданні психіатричної допомоги у відповідному закладі, виконуючи при цьому певні ролі та завдання.

Згідно з дослідженнями, вітчизняна психіатрична служба має такі культуральні характеристики:

- орієнтація на стаціонарне обслуговування пацієнтів;
- переважно біологічна орієнтація в субкультурі психіатрів;
- патерналістський стиль спілкування з пацієнтами, їхніми родичами, підлеглими;
- практична відсутність знань у галузі етики й права, а також навичок щодо їх використання;
- відсутність комунальної (громадської) психіатрії й інфраструктури, що забезпечувала б її успішне функціонування;
- відсутність досвіду в створенні та продуктивній взаємодії з громадськими організаціями родичів і психіатричних послуг;
- відсутність інституту соціальних працівників у сфері охорони психічного здоров'я.

У роботі із людьми з психічними розладами можна визначити такі основні завдання соціального працівника:

- налагодження та підтримка контактів з індивідами, групами та організаціями;
- розвиток профілю групи, оцінка ресурсів і потреб групи;
- розробка стратегічного аналізу та планування цілей, завдань і пріоритетів;
- підтримка створення груп;
- підтримка роботи та ефективного розвитку груп;
- продуктивна робота з конфліктами всередині та між групами й організаціями;
- співробітництво й ведення переговорів з іншими закладами та фахівцями;
- усний та письмовий зв'язок з індивідами, групами й організаціями;
- робота з конкретними людьми, зокрема консультування;
- контроль та оцінка прогресу та найефективнішого використання ресурсів;
- відрахування з груп, забезпечення ефективного припинення діяльності груп;
- розробка, контроль та оцінка стратегій рівних можливостей.

Отже, для ефективного надання допомоги людям із психічними розладами соціальні працівники повинні виконувати наведені вище завдання і дотримуватись норм і правил поведінки із зазначеною категорією людей.

Висновок. Оскільки психіатрія є зоною високого ризику порушення прав людини, мають бути чітко визначені правові процедури та гарантії, які унеможливували б порушення прав і пацієнтів, і персоналу, а також використання спеціалістів для незаконної позасудової ізоляції окремих громадян.

У сучасному суспільстві соціальна робота виконує важливу роль у реабілітації людей з психічними розладами.

Перспектива подальших досліджень. Подальші дослідження слід присвятити правовим і медико-соціальним проблемам реорганізації та розвитку системи охорони психічного здоров'я, залучення громадськості до вирішення питань охорони психічного здоров'я, дотримання законності у питаннях надання психіатричної допомоги, а також кваліфікаційного рівня соціального працівника у роботі з психічно хворими людьми.

1. Защита психически больных лиц и улучшение психиатрической помощи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://h-v-p.boom.ru/oon.htm>.

2. Кравчук І. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС / І. В. Кравчук, М. В. Парапан. – К.: Слово, 2004. – 320 с.

3. Мезенцев А. Участь прокурора у розгляді судом справ про надання особі психіатричної допомоги у примусовому порядку / А. Мезенцев // Вісник прокуратури. – 2008. – № 6. – С. 109–114.

4. Міжнародне право: підручник / В. А. Ліпкан, В. Ф. Антипенко, С. О. Акулов та ін.; за ред. В. А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2009. – 752 с.

5. МКХ-10: Міжнародна класифікація хвороб (10-й перегляд): Класифікація психічних і поведінкових розладів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.moz.gov.ua/ua/main/docs/>.

6. Підкоритов В. С. Психіатрія в Україні – минуле, теперішнє, майбутнє / В. С. Підкоритов // Вісник психіатрії та психофармакотерапії. – 2008. – № 2 (14). – С. 29–32.

7. Соціальна робота і психічне здоров'я співтовариства. Рівень III: Робота на рівні співтовариства. Канадсько-російська програма по інвалідності. – 2006. – 159 с.

8. Справочник базовой информации ВОЗ о психическому здоровью, правам человека и законодательству. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.who.int/publications/list/9244562820/ru/index.html>.

9. Туском Ж. Міжнародне право: підручник / Жан Туском; пер. з фр. – К.: А-Т-Ек, 1998. – 416 с.

10. Чуприков А. П. Судова психіатрія: навч. посіб. / А. П. Чуприков, С. В. Жабокрицький. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.

11. Шахман Н. В. Права і свободи осіб з психічними розладами / Н. В. Шахман // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – Вип. 49. – С. 26–31.

12. Шершель О. В. Судовий контроль за наданням психіатричної допомоги / О. В. Шершень // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2002. – Вип. 17. – С. 265–269.

13. Ясинок М. М. Окремі питання правового регулювання розгляду судом справ про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку / М. М. Ясинок // Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права. – 2006. – № 3–4. – С. 182–186.

14. Ясинок М. М. Чи може мати місце судове розпорядження у справах окремого провадження / М. М. Ясинок // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 6. – С. 51–54.

15. Eur. Court H. R. Winterwerp case, judgment of 24 October 1979, Series A. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.inter.nl.net/hcc/F.Strijthagen/wrdb/winterwerp.html>.

Сибирная Р. И., Сибирный А. В., Хомив О. В. Правовые аспекты социальной работы с психически больными людьми

Обоснована необходимость четкого определения правовой процедуры и гарантий по предупреждению нарушения прав психически больных людей, а также роль социальной работы их реабилитации.

Ключевые слова: *социальная работа, психиатрическая помощь, недееспособность, вменяемость.*

Sybirna R. I., Sybirnyi A. V., Homiv O. V. Legal aspects of social work with mentally ill people

The necessity of a clear definition of the legal procedures and warranty to prevent violations of the rights of mentally ill people, and the role of social work on their rehabilitation.

Key words: social work, mental health care, disability, sanity.

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

УДК 159.923:159.923.2

О. Г. Угрин

АДАПТАЦІЯ МЕТОДИК ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ СІМ'Ї

Представлено опис адаптації методик дослідження психологічних особливостей батьківської сім'ї. Зазначено, що методики характеризуються високими психометричними показниками (валідністю і надійністю).

Ключові слова: батьківська сім'я, сімейна ідентифікація, сімейні цінності, батьківські позиції.

Постановка проблеми. Сімейна атмосфера, взаємовідносини в сім'ї, ціннісні орієнтації і батьківські позиції виступають основними факторами в розвитку особистості (А. Адлер [1]). Діти вчатьсь нормам спільного проживання в суспільстві і сприймають культуру через призму своїх батьків. Саме в сім'ї особа отримує первинний соціальний досвід, засвоює правила і норми поведінки. Так, батьківська сім'я є найбільш сприятливим середовищем для повноцінного життя, розвитку і формування особистості. Саме тому для з'ясування ролі сімейних цінностей, стосунків між членами сім'ї, батьківських позицій до дітей, сімейної ідентифікації у процесі становлення особистості цікавим вважаємо проведення емпіричного дослідження.

З метою отримання надійних і валідних емпіричних результатів актуальним й важливим убачаємо проведення процедури адаптації методик на українській вибірці.

Стан дослідження. Оскільки батьківська сім'я є головним інститутутом соціалізації, то майбутнє кожного індивіда залежить від стилю виховання батьків та взаємовідносин у сім'ї.

У роботах вітчизняних і зарубіжних учених М. Й. Боришевського, А. Я. Варги, В. І. Гарбузова, Т. В. Говорун, Е. Г. Ейдемлера, О. І. Захарова, А. Є. Лічко, В. В. Століна, Т. С. Яценко та інших розглядається

залежність формування особистості від стилю виховання в родині, батьківського ставлення до неї, способів родинного спілкування.

А. А. Реан [5] і Я. Л. Коломінський розглядають можливість одночасного існування соціалізації і як цілеспрямованого, і як нерегульованого процесу, до якого входить інтеграція в сім'ї. Соціально-функціональними механізмами інтеграції сім'ї Е. Г. Ейдемільлер і В. В. Юстицький [4] окреслюють сукупність психологічних процесів, що охоплюють членів сім'ї і їх взаємини, які призводять до формування і розвитку просімейних мотивів, тобто мотивів, що обумовлюють позитивне ставлення до сім'ї, бажання залишатися її членом, прагнення укріплювати її. Ці мотиви сприяють подоланню негативних, фруструючих переживань – тривоги, стресів, і вирішення внутрішніх і міжособових конфліктів.

Від батьків залежить розвиток творчих нахилів й здібностей дитини, що в майбутньому сприятиме, зокрема, формуванню готовності до професійної діяльності й самореалізації загалом (З. Фрейда, Е. Берна, Е. Фромм, К. Роджерс, Л. Сонді, Ф. Дальто, Д. Боулбі, Д. Віткін, І. Кон, А. Рое, М. Siegelman та ін.).

Мета статті – описати процедуру адаптації україномовних методик вимірювання психологічних особливостей батьківської сім'ї для використання їх у подальших психологічних дослідженнях.

Виклад основних положень. В цій статті представлено процедуру адаптації для таких методик: «Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин», «Шкала сімейного оточення (автор Р. Н. Моос, адаптована С. Ю. Купріяновим), «Поведінка батьків і відношення підлітків до них» (автор Е. Шафер). Здійснено апробацію та адаптацію анкети на визначення рівня сімейної ідентифікації (автор О. Г. Угрин).

Формування особистості в сім'ї відбувається не тільки в результаті спрямованого впливу дорослих, але й в результаті спостереження за поведінкою всіх членів сім'ї, ототожнення себе з ними. Саме завдяки механізму ідентифікації відбувається присвоєння відчуттів, відносин, мотивів, які притаманні тим людям, яких особистість вважає взірцем для наслідування.

Для з'ясування рівня сімейної ідентифікації складена авторська анкета на визначення рівня наявності сімейної ідентифікації. Теоретичною основою розробленої анкети дослідження є розуміння сімейної ідентифікації як процесу формування цінностей, прагнень, які узгоджуються і поділяються членами сім'ї (Н. Аккерман [2], В. С. Торохтій [6]); емоційне і когнітивне «Ми» сім'ї (Л. Б. Шнейдер [7]), а також як «внутрішня картина сім'ї» (Є. Г. Ейдемільлер, В. В. Юстицькіс [4]). Анкета містить 30 запитань, які становлять три блоки (когнітивний компонент, емоційно-поведінковий та мотиваційний). Наведемо перелік основних характеристик, які описують ці блоки:

I блок – когнітивний компонент:

- батьківських порад (питання 1);
- роль батьків в усвідомленні себе як особистості (питання 4);
- спільне вирішення проблем у сім'ї (питання 6);
- усвідомленість себе членом сім'ї (питання 7);
- загальне обговорення особистісних проблем кожного із членів сім'ї, непорозуміння (питання 8);
- опис та загальна характеристика сім'ї (питання 10);
- авторитетність батьків (питання 12);
- згода з думкою батьків (питання 14);
- неухильне дотримання кожним із членів сім'ї правил, цінностей та норм поведінки (питання 16);
- вільне висловлення та прийняття думок кожного із членів сім'ї (питання 20).

II блок: емоційно – поведінковий компонент:

- ставлення батьків до вчинків дитини (питання 3);
- стиль спілкування в сім'ї (питання 11);
- спільний відпочинок сім'ї (питання 15);
- атмосфера сім'ї сприяє особистісному росту і розвитку власних інтересів (питання 17);
- довірливі, дружні стосунки із батьками (питання 19);
- задоволеність взаємовідносинами у сім'ї (питання 21);
- бажання особистістю змінити стосунки з батьками (питання 22).

III блок – мотиваційний (пов'язаний з майбутньою професією та особистісним ростом у ній):

- залежність професійного успіху від батьків (питання 2);
- вплив батьків на професійний ріст дитини (питання 5);
- підтримка сім'ї у виборі професії, починаннях і нових прагнень кожного із членів (питання 9);
- вирішальна роль у виборі майбутньої професії (питання 13);
- мотивація вибору професії (питання 23);
- готовність до професійного росту й розвитку (питання 24);
- бажання працювати в майбутньому за спеціальністю (питання 25).

Інтерпретація результатів:

- питання 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 12, 14, 22, 23, 25 оцінюються в 1 бал та 0 балів;
- питання 9, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 24 оцінюються в 2, 1 та 0 балів;
- питання 18, 26–30 є допоміжними, не включені в оцінку рівня сімейної ідентифікації.

Отримані результати підсумовуються й визначається загальний показник сімейної ідентифікації. Максимальна кількість балів за цією методикою становить 35, найменша – 0 балів.

0–12 балів – низький рівень сімейної ідентифікації;

13–28 балів – середній рівень сімейної ідентифікації;

29–35 балів – високий рівень сімейної ідентифікації.

Що стосується ціннісних орієнтацій, то вони мають велике значення для розвитку особистості, оскільки засвоєний життєвий досвід, який пройшов крізь призму внутрішнього світу особистості, оцінюється критично переробляється нею і переходить в умову для самореалізації. Особливістю сімейних цінностей є те, що вони за своєю суттю становлять сукупність емоцій, відчуттів, переконань і поведінкових виявів.

Для з'ясування ролі сімейних цінностей використано опитувальник «Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин» (ЦОВС), яка спрямована на вивчення поглядів і думок особистості щодо основних питань сімейного життя. Методика складається із 20 сімейних цінностей (свобода в сім'ї; досвід у коханні; досягнення в роботі; гнучке загальне виховання; свобода сексуального вираження; самовираження особистості; широта зовнішніх контактів сім'ї; прагнення до досягнення дітьми успіхів; прихильність інтересам сім'ї; ранній шлюб; порядок і дисципліна в сім'ї; вірність у коханні; глибина сімейних зв'язків; жорстке, ригідне спеціальне виховання; сексуальна стриманість; самопожертва задля дітей; обмеженість і поглибленість зовнішніх сімейних зв'язків; реалістичні очікування, що спираються на можливості дітей; прихильність інтересам суспільства; шлюб у зрілому віці).

З метою виявлення й оцінки соціального клімату в сім'ях всіх типів використано шкалу сімейного оточення (ШСО). Основна увага ШСО полягає у вимірюванні й описі: відносин між членами сім'ї (показники стосунків); напрямів особистісного зростання, яким у сім'ї надається особливе значення (показники особистісного зростання); основних в організаційній структурі сім'ї (показники, що керують сімейною системою).

Дослідження установок, поведінки і методів виховання батьків так, як бачать їх діти, здійснено з допомогою методики «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ППР), в основі якої – опитувальник, створений Е. Шафер. Ця методика ґрунтується на положенні Боярина про те, що виховну дію батьків (так, як це описують діти) можна охарактеризувати за допомогою трьох факторних змінних: «прийняття – емоційне відкидання», «психологічний контроль – психологічна автономія», «прихований контроль – відкритий контроль». Опитувальник складається із 50 питань для оцінки окремо батька й матері. Діагностичні показники за цією методикою інтерпретуються з позиції оцінки матері й батька дітьми: позитивний інтерес (POZ), директивність (DIR), ворожість (HOS), автономність (AUT) та непослідовність (NED) [3].

З метою адаптації методик проведено емпіричне дослідження, в якому взяло участь 125 осіб віком 18–23 років. З них 75 дівчат і 50 хлопців із незакінченою вищою освітою.

Лінгвістична валідність. До перевірки методик на лінгвістичну валідність було залучено трьох експертів, які брали участь у перекладі та оцінюванні остаточної версії методик. Також було здійснено процедуру зворотного перекладу тексту. Перевіривши методики, експерти відтак усунули всі виявлені недоліки й зауваження. Остаточна версія методик застосовувалась у подальших дослідженнях.

Перевірка методик на наявність зв'язків між шкалами методики. Дослідження засвідчили, що методики мають високі показники внутрішніх кореляцій між питаннями і шкалами методик. Сила кореляційних зв'язків між шкалами методик підтверджує її високу валідність (див. табл. 1, 2, 3).

Таблиця 1

**Кореляційна матриця опитувальника
«Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин»**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1	1	.209**	.308**	.597**	.506**	.350**	.397**	.563**	.380**	-.035	.349**	.454**	.361**	.484**	.322**	.273**	.299**	.423**	.466**	.127
2	.209**	1	.114*	.222**	.198**	.167**	.113*	.190**	.136*	.176**	.077	-.077	.180**	.051	.065	.128*	.070	.119*	.176**	.118*
3	.308**	.114*	1	.199**	.350**	.273**	.215**	.232**	.130*	-.081	.333**	.201**	.081	.344**	.208**	.172**	.324**	.254**	.248**	-.125**
4	.597**	.222**	.199**	1	.432**	.314**	.386**	.545**	.318**	-.032	.210**	.407**	.466**	.405**	.245**	.156**	.189**	.336**	.471**	.072
5	.506**	.198**	.350**	.432**	1	.411**	.393**	.419**	.311**	-.005	.278**	.292**	.255**	.339**	.220**	.202**	.310**	.381**	.483**	-.052
6	.350**	.167**	.273**	.314**	.411**	1	.249**	.320**	.310**	-.072	.181**	.192**	.226**	.316**	.168**	-.022	.246**	.216**	.336**	-.048
7	.397**	.113*	.215**	.386**	.393**	.249**	1	.409**	.307**	-.006	.253**	.278**	.249**	.333**	.296**	.234**	.031	.244**	.358**	.033
8	.563**	.190**	.232**	.545**	.419**	.320**	.409**	1	.319**	-.079	.361**	.440**	.392**	.486**	.317**	.315**	.272**	.430**	.516**	-.016
9	.380**	.136*	.130*	.318**	.311**	.310**	.307**	.319**	1	.065	-.269**	.144**	.250**	.237**	.260**	.240**	.245**	.292**	.365**	-.024
10	-.035	.176**	-.081	-.032	-.005	-.072	-.006	-.079	.065	1	-.061	-.070	.108*	-.177**	-.074	.037	-.102	-.019	-.087	.402**
11	.349**	-.077	.333**	.210**	.278**	.181**	.253**	.361**	.269**	-.061	1	.366**	.062	.410**	.384**	.349**	.353**	.345**	.387**	-.079
12	.454**	-.077	.201**	.407**	.292**	.192**	.278**	.440**	.144**	-.070	.366**	1	.227**	.400**	.250**	.266**	.301**	.418**	.286**	.029
13	.361**	.180**	.081	.466**	.255**	.226**	.249**	.392**	.250**	.108*	.062	.227**	1	.309**	.156**	.124*	.091	.165**	.265**	.175**
14	.484**	.051	.344**	.405**	.339**	.316**	.333**	.486**	.237**	-.177**	.410**	.400**	.309**	1	.296**	.265**	.325**	.341**	.447**	-.016
15	.322**	.065	.208**	.245**	.220**	.168**	.296**	.317**	.260**	-.074	.384**	.250**	.156**	.296**	1	.318**	.315**	.222**	.328**	-.013
16	.273**	.128*	.172**	.156**	.202**	-.022	.234**	.315**	.240**	-.037	.349**	.266**	.124*	.265**	.318**	1	.282**	.295**	.212**	.013
17	.299**	.070	.324**	.189**	.310**	.246**	.031	.272**	.245**	-.102	.353**	.301**	.091	.325**	.315**	.282**	1	.266**	.332**	-.089
18	.423**	.119*	.254**	.336**	.381**	.216**	.244**	.430**	.292**	-.019	.345**	.222**	.165**	.341**	.225**	.295**	.266**	1	.332**	-.037
19	.466**	.176**	.248**	.471**	.483**	.336**	.358**	.516**	.365**	-.087	.387**	.286**	.265**	.447**	.328**	.212**	.332**	.332**	1	-.048
20	.027	.118**	-.125**	.072	-.052	-.048	.033	-.016	-.024	.402**	-.079	.029	.175**	-.016	-.013	.013	-.089	-.037	-.048	1

Умовні позначення: 1 – свобода в сім'ї; 2 – досвід у коханні; 3 – досягнення в роботі; 4 – гучке загальне виховання; 5 – свобода сексуального вираження; 6 – самовираження особистості; 7 – широка зовнішніх контактів; 8 – прагнення досягнення дітьми успіхів; 9 – прихильність інтересам сім'ї; 10 – ранній шлюб; 11 – порядок і дисципліна сім'ї; 12 – вірність у коханні; 13 – глибина сімейних зв'язків; 14 – ригідне спеціальне виховання; 15 – сексуальна стриманість; 16 – самопожертва задля дітей; 17 – обмеженість сімейних зв'язків; 18 – реальні очікування, що спираються на можливості дітей; 19 – прихильність інтересам суспільства; 20 – шлюб у зрілому віці.

Примітка: дані, позначені ** – значущі при $p > 0,01$

Таблиця 2

**Кореляційна матриця
«Шкали сімейного оточення»**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1	,549**	,580**	,571**	,475**	,386**	,288**	,463**	,561**	,340**
2	,549**	1	,441**	,545**	,441**	,381**	,266**	,509**	,519**	,344**
3	,580**	,441**	1	,519**	,397**	,290**	,330**	,395**	,559**	,333**
4	,571**	,545**	,519**	1	,433**	,340**	,257**	,422**	,552**	,308**
5	,475**	,441**	,397**	,433**	1	,334**	,305**	,443**	,459**	,424**
6	,386**	,381**	,290**	,340**	,334**	1	,450**	,479**	,397**	,309**
7	,288**	,266**	,330**	,257**	,305**	,450**	1	,300**	,326**	,208**
8	,463**	,509**	,395**	,422**	,443**	,479**	,300**	1	,356**	,251**
9	,561**	,519**	,559**	,552**	,459**	,397**	,326**	,356**	1	,470**
10	,340**	,344**	,333**	,308**	,424**	,309**	,208**	,251**	,470**	1

Умовні позначення: 1 – згуртованість сім'ї; 2 – експресивність сім'ї; 3 – конфлікт в сім'ї; 4 – незалежність у сім'ї; 5 – орієнтація на досягнення кожного члена сім'ї; 6 – інтелектуально-культурна орієнтація в сім'ї; 7 – орієнтація на активний відпочинок; 8 – морально-етичний аспект; 9 – організація сім'ї; 10 – контроль у сім'ї.

Примітка: дані, позначені ** – значущі при $p > 0,01$

Таблиця 3

**Кореляційна матриця методики
«Поведінка батьків і ставлення підлітків до них»**

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	1	,486**	,008	,725**	,433**	,420**	,251**	,272**	,355**	,430**
2	,486**	1	,576**	,403**	,664**	,451**	,511**	,290**	,317**	,441**
3	,008	,576**	1	,211**	,644**	,175**	,444**	,306**	,219**	,301**
4	,725**	,403**	,211**	1	,558**	,383**	,255**	,371**	,460**	,408**
5	,433**	,664**	,644**	,558**	1	,291**	,423**	,424**	,385**	,514**
6	,420**	,451**	,175**	,383**	,291**	1	,588**	-,134*	,738**	,235**
7	,251**	,511**	,444**	,255**	,423**	,588**	1	,217**	,466**	,370**
8	,272**	,290**	,306**	,371**	,424**	-,134*	,217**	1	,041	,672**
9	,355**	,317**	,219**	,460**	,385**	,738**	,466**	,041	1	,296**
10	,430**	,441**	,301**	,408**	,514**	,235**	,370**	,672**	,296**	1

Умовні позначення: 1 – позитивний інтерес батька; 2 – директивність батька; 3 – ворожість батька; 4 – автономність батька; 5 – непослідовність батька; 6 – позитивний інтерес матері; 7 – директивність матері; 8 – ворожість матері; 9 – автономність матері; 10 – непослідовність матері.

Примітка: дані, позначені ** – значущі при $p > 0,01$

Перевірка методики на факторну валідність. Процедура адаптації методики потребує перевірки відповідності факторній структурі оригіналу методики. На основі точкової діаграми і власних значень виокремлено вісім основних латентних факторів, що пояснюють 52,6% сукупної дисперсії даних. Проте для встановлення факторної валідності необхідно відзначити п'ять.

Фактор 1. До першого фактору належать шкали: згуртованість у сім'ї (0,74), експресивність сім'ї (0,71), незалежність сім'ї (0,70), орієнтація на досягнення в сім'ї (0,66), інтелектуально-культурна орієнтація в сім'ї (0,60), орієнтація на активний відпочинок (0,47), морально – етичний аспект (0,61), організація сім'ї (0,75), контроль у сім'ї (0,49). Цей фактор пояснює 10% дисперсії даних. Всі ці шкали описують показники стосунків між членами сім'ї та особистісного зростання (Шкала сімейного оточення)

Фактор 2. До другого фактору належать шкали: свобода в сім'ї (0,64), досвід у роботі (0,54), гнучке загальне виховання (0,54), свобода сексуального вираження (0,56), самовираження особистості (0,47), широта зовнішніх контактів в сім'ї (0,44), прагнення до досягнення дітьми великих успіхів (0,63), ранній шлюб (0,36), порядок і дисципліна в сім'ї (0,57), вірність у коханні (0,58), жорстке, ригідне спеціальне виховання (0,67), сексуальна стриманість (0,45), обмеженість і поглибленість зовнішніх сімейних зв'язків (0,47), реалістичні очікування, що спираються на можливості дітей (0,56), прихильність інтересам суспільства (0,60). Цей фактор охоплює показники ціннісних орієнтацій у сфері сімейних відносин.

В цю групу сімейних цінностей входить ще показник «самопожертва задля дітей» (0,59), що описує **п'ятий** фактор. Разом вони описують 8% дисперсії даних. Так, фактор 3 та 8 можна об'єднати в групу «сімейні цінності».

Фактор 3. Третій фактор охоплює такі шкали: позитивний інтерес батька (0,50), директивність батька (0,61), автономність батька (0,58), непослідовність батька (0,75), ворожість матері (0,77), непослідовність матері (0,73). Цей фактор описує ставлення й позиції батьків до дітей.

Фактор 4. До цієї групи належать шкали: конфлікт у сім'ї (0,43), позитивний інтерес матері (0,71), директивність матері (0,62), автономність матері (0,60). Так, цей фактор пояснює позицію матері в сім'ї.

Перевірка методики на внутрішню надійність методом Альфа-Кронбаха. Цей метод дає змогу з'ясувати, якою мірою узгоджені запитання в межах окремої шкали.

У процесі дослідження здійснено апробацію та адаптацію *анкети на визначення сімейної ідентифікації* (автор О. Г. Угрин). Ця анкета дозволяє виявити рівень прояву сімейної ідентифікації, а саме – ідентифікації з батьківською сім'єю (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Внутрішня надійність анкети
на визначення сімейної ідентифікації**

Шкали	Показник α
Сімейна ідентифікація	$\alpha=0,94$

Що стосується коефіцієнта Альфа Кронбаха, то показник $\alpha=0,94$. Отриманий результат свідчить про високу надійність шкали.

Під час емпіричного дослідження адаптовано «Шкалу сімейного оточення» (див. табл. 5).

Таблиця 5

**Внутрішня надійність методики «Шкала сімейного оточення»
(автор R. H. Moos, адаптована С. Ю. Купріяновим)**

Шкали	Показник α
Згуртованість сім'ї	$\alpha=0,95$
Експресивність сім'ї	$\alpha=0,95$
Конфлікт у сім'ї	$\alpha=0,95$
Незалежність сім'ї	$\alpha=0,95$
Орієнтація на досягнення в сім'ї	$\alpha=0,96$
Інтелектуально-культурна орієнтація	$\alpha=0,96$
Орієнтація на активний відпочинок	$\alpha=0,96$
Морально-етичний аспект	$\alpha=0,96$
Організація сім'ї	$\alpha=0,96$
Контроль сім'ї	$\alpha=0,96$

Значимо, що коефіцієнт Альфа коливається від $\alpha=0,95$ (згуртованість у сім'ї, експресивність сім'ї, конфлікт у сім'ї, незалежність всіх членів сім'ї) до $\alpha=0,96$ (орієнтація на досягнення, інтелектуально-культурна орієнтація, орієнтація на активний відпочинок, морально-етичний аспект, організація та контроль у сім'ї). Так, найвищі показники описують особистісне зростання кожного із членів сім'ї та управління сімейною системою.

Опитувальник «Поведінки батьків і ставлення підлітків до них» (автор Е. Шафер) (див. табл. 6) адаптовано до відповідної вікової категорії, зокрема осіб зрілої юності, студентської молоді.

Таблиця 6

**Внутрішня надійність методики
«Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (ПІР, автор Е. Шафер)**

Шкали	Показник α
Директивність батьків	$\alpha=0,86$
Ворожість батьків	$\alpha=0,77$
Автономність батьків	$\alpha=0,81$
Непослідовність батьків	$\alpha=0,75$
Позитивний інтерес батьків	$\alpha=0,91$

Вдалось з'ясувати, що коефіцієнт Альфа коливається від $\alpha=0,77$ (ворожість батьків) до $\alpha=0,91$ (позитивний інтерес батьків).

Також у процесі дослідження адаптації методики «Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин» встановлено, що всі шкали методики володіють надійністю (див. табл. 7).

Таблиця 7

**Внутрішня надійність методики
«Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин»**

Шкали	Показник α
Свобода в сім'ї	$\alpha=0,89$
Досвід у коханні	$\alpha=0,57$
Досягнення в роботі	$\alpha=0,59$
Гнучке загальне виховання	$\alpha=0,89$
Свобода сексуального вираження	$\alpha=0,60$
Самовираження особистості	$\alpha=0,61$
Широта зовнішніх контактів в сім'ї	$\alpha=0,58$
Прагнення до досягнення дітьми великих успіхів	$\alpha=0,85$
Прихильність інтересам сім'ї	$\alpha=0,90$
Ранній шлюб	$\alpha=0,58$
Порядок і дисципліна в сім'ї	$\alpha=0,55$
Вірність у коханні	$\alpha=0,55$
Глибина сімейних зв'язків	$\alpha=0,87$
Жорстке, ригідне спеціальне виховання	$\alpha=0,58$
Сексуальна стриманість	$\alpha=0,62$
Самопожертва задля дітей	$\alpha=0,73$
Обмеженість і поглибленість зовнішніх сімейних зв'язків	$\alpha=0,54$
Реалістичні очікування, що спираються на можливості дітей	$\alpha=0,66$
Прихильність інтересам суспільства	$\alpha=0,67$
Шлюб у зрілому віці	$\alpha=0,59$

Так, коефіцієнт Альфа коливається від $\alpha=0,54$ (реалістичні очікування, що спираються на можливості дітей) до $\alpha=0,90$ (прихильність інтересам сім'ї).

Висновки. У статті представлено адаптацію методик дослідження психологічних особливостей батьківської сім'ї, зокрема «Ціннісні орієнтації у сфері сімейних відносин», «Шкала сімейного оточення (автор Р. Н. Моос, адаптована С. Ю. Купріяновим), «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (автор Е. Шафер). Здійснено апробацію та адаптацію анкети на визначення рівня сімейної ідентифікації (автор О. Г. Угрин).

Так, дослідження надійності основних методик засвідчили, що методики і всі їх шкали мають високу надійність, тому їх можна застосовувати для дослідження української студентської молоді.

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / А. Адлер. – Ростов-н/Д., 1998. – 448 с.
2. Аккерман Н. Теория семейной динамики / Н. Аккерман // Семейная психология: хрестоматія; сост. Э. Г. Эйдемиллер, Н. В. Александров, В. Юстицкис. – СПб.: Речь, 2007. – С. 57 – 62.
3. Эйдемиллер Э. Г. Семейный диагноз и семейная психотерапія: учебное пособие для врачей и психологов / Э. Г. Эйдемиллер, И. В. Добряков, И. М. Никольская. – СПб.: Речь, 2007. – 352с.
4. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. В. Юстицкис. – СПб., 1999. – 400с.
5. Реан А. А. Психология и психодиагностика личности: теория, методы исследования, практикум: учеб. пособие / А. А. Реан. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2008. — 255с.
6. Торохтій В. С. Психологическое здоровье семьи и путь его изучения / В. С. Торохтій // Вестн. психологии и корекц. реабилитацион. работы. – 1996. – № 3. – С. 36–44.
7. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекций / Л. Б. Шнейдер. – М.: Апрель – Пресс, 2000. – 512 с.

Угрин О. Г. Адаптация методик исследования родительской семьи

Представлено описание адаптации методик исследования психологических особенностей родительской семьи. Отмечено, что методики характеризуются высокими психометрическими показателями (валидностью и надежностью).

Ключевые слова: *родительская семья, семейная идентификация, семейные ценности, родительские позиции.*

Uhryn O. H. Adapting research methods of the parent family

Description of adapting research methods of psychological features of the parent families is presented. It is noted that the methods are characterized by high psychometric indices (validity and reliability).

Key words: *parent family, family identification, family values, parental positions.*

Стаття надійшла 23 жовтня 2013 р.

Розділ II

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 159,923:316,752

І. М. Галян,
В. Г. Дуб

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано сутність і структуру самоактуалізації майбутніх педагогів. Висвітлено її динаміку у процесі навчально-професійної діяльності. Констатовано прагнення студентів стати «зсередини спрямованою особистістю», яка б володіла внутрішньою підтримкою та керувалася здебільшого, внутрішніми принципами та мотивацією.

Ключові слова: *мотив, мотивація, динаміка самоактуалізації, зміст самоактуалізації, структура самоактуалізації, факторний аналіз.*

Постановка проблеми. Людина повинна бути тим, ким вона може бути. Прагнення особистості до такого самоздійснення А. Маслоу назвав самоактуалізацією (7, с. 92). На думку вченого, самоактуалізованими особистостями є ті, хто живе повноцінним життям, більш повним ніж середньо статистичний індивід. У першу чергу, йдеться про уміння використовувати свій внутрішній потенціал.

Усвідомлення і розвиток особистістю свого власного потенціалу дозволяє ефективно реалізовувати свої здібності в особистісному і професійному житті, відчувати задоволення від власних досягнень. У зв'язку з цим активно досліджується специфіка самоактуалізації в сімейній (Л. О. Коростильова, Ю. О. Юшина) і професійній (Н. Ф. Бачманова, Т. О. Верняєва, Н. О. Стафуріна) сферах; розглядаються гендерні і вікові особливості самоактуалізації (С. Є. Вахромов, І. С. Кон, Ю. О. Миславський, А. О. Реан).

Самоактуалізацію особистості у навчально-професійній діяльності розглядаємо як безперервний динамічний процес актуалізації і розвитку потенційних можливостей. Він виражається в особистісно-професійному самовизначенні і супроводжується формуванням профе-

сійної ідентичності, готовності до продуктивних особистісних і професійних самозмін. Тому цілком закономірно виникає необхідність її вивчення у студентів упродовж навчання у виші, з метою впливу на їх особистісний та професійний розвиток.

Стан дослідження. Термін «самоактуалізація» вперше використав К. Гольдштейн (1878–1965) – німецький невролог і психіатр, що заклали основи нейро- і патопсихології та гештальт-напряму в неврології і психіатрії, автор організмичної теорії біології особистості. На противагу уявленню про різноманітність інстинктів і потреб, ввів у психологію поняття самоактуалізації як цілісного вираження мотивації особистості, переважно соціальної, вчений показав, що людина у своїй поведінці постійно комбінує абстрактну і конкретну установки, переходячи від однієї до іншої, залежно від вимог ситуації і своїх завдань. Основне положення теорії Гольдштейна: індивід мотивується не багатьма, а одним головним мотивом – самоактуалізацією (самореалізацією).

А. Маслоу, будучи учнем К. Гольдштейна, розглядав самоактуалізацію не тільки як кінцевий стан, але і як процес виявлення та реалізації своїх можливостей. Він вважав, що «людина завжди хоче бути першокласною або настільки хорошою, наскільки вона може бути» (1, с. 113). Ми бачимо, що А. Маслоу орієнтує самоактуалізацію на вищі досягнення, максимальні в тій сфері, до якої людина потенційно схильна. Він відзначав, що самоактуалізація, характерна людській природі, – це потенціал, яким наділені усі або майже усі люди від народження.

У сучасній вітчизняній психології самоактуалізація розглядається як механізм, що стимулює саморозвиток та робить його потребою, метою і життєвою стратегією (К. О. Абульханова-Славська, Т. І. Артемьева, Є. І. Головаха). Самоактуалізація зв'язується з процесом розвитку особистості як суб'єкта інтелектуальної активності (Д. Б. Богоявленська), вільного вибору (В. А. Петровський), саморегуляції довільної активності (В. А. Іванников, О. О. Конопкін), як носія відповідальності, моральності, віри (Б. С. Братусь) і сенсу (Д. О. Леонтьєв). Самоактуалізація як показник особистісної зрілості розглядається у працях В. М. Русалова, М. Ю. Семенова, Є. О. Сергієнко, О. В. Столярської, як властивість складної психологічної системи, що самоорганізовується, – «людина», здатна до самодетермінації – у працях Е. В. Галажинського, О. Р. Калітєвської, В. Є. Ключко та ін.

Однак практично відсутні дослідження, які висвітлювали б особливості самоактуалізації особистостей з різною структурою системи цінностей, у процесі навчально-професійної підготовки. Тому **метою** публікації є аналіз динаміки змісту та структури самоактуалізації май-

бутніх педагогів упродовж їх навчально-професійної діяльності, в умовах переходу з одного соціокультурного середовища в інше.

Виклад основних положень. Самоактуалізація виступає як обов'язкова складова пізнавальної, емоційно-ціннісної, дієво-вольової, регулятивної сторін самосвідомості, а також мотиваційно-потребового і поведінкового компоненту. Тобто торкається усіх аспектів структури самосвідомості. Прагнення до самоактуалізації становить сутність особистості – прагнення усвідомлювати, пізнавати, розкривати, а далі втілювати і реалізовувати себе в діяльності. Самоактуалізація є невід'ємним атрибутом самосвідомості і саморозвитку особистості. Вона виявляється в мотиваційній структурі, в особистісно-сміслових утвореннях, смисложиттєвих орієнтаціях, що надалі втілюються у професійній діяльності, спілкуванні та особистому житті.

Досліджуючи особливості розвитку ціннісно-сміислової сфери студентів педагогічного вишу ми припустили, що самоактуалізація є одним із ключових її компонентів. Тому були проведені емпіричні дослідження які спрямовувалися на виявлення рівня самоактуалізації майбутніх педагогів та її структури. З цією метою застосовано загальновідому методику САТ (Самоактуалізації тест). У дослідженні проводився аналіз результатів, отриманих на «міських» (студенти, що до навчання у виші проживали та навчалися у місті) та «сільських» (студенти, що до навчання у виші проживали та навчалися у селі) студентах. Такий поділ був зроблений з метою вивчення структури цінностей студентів, що перебувають у різному соціокультурному середовищі. Отримані результати і є предметом подальшого їх аналізу у публікації.

На основному етапі дослідження задіяно 75 студентів: з них 40 становили експериментальну вибірку («сільські» студенти) і 25 – контрольну («міські» студенти). Таке співвідношення «сільських» і «міських» студентів є пропорційним щодо загального їх співвідношення на факультеті. Експериментальна вибірка є гомогенною за складом (100% вибірки становлять особи жіночої статі), оскільки кількість студентів-чоловіків була недостатньою для виокремлення їх в окрему вибірку.

Отримані результати засвідчили, що студенти-четвертокурсники відповідають рівню психічної норми і тільки показники за шкалою синергії (56.2) та уявлення про природу людини (60.0) відповідають рівню самоактуалізації ($r = 0,33$ при $p > 0,05$). Відтак вони цілісно сприймають світ, з розумінням ставляться до людей і самих себе, не відокремлюючи тілесну у духовну природу. Вони вважають, що у природі людини існує добро і зло, корисність і безкорисність тощо. Однак ці риси не конфлік-

тують у людині, а створюють своєрідну гармонію. Саме такими вони себе сприймають.

Найнижчий показник виявлений за шкалою «пізнавальні потреби» (19,8), що вказує на незначне бажання здобувати різнопланові знання, а отже, на не зовсім актуалізовану особистість. За іншими шкалами методики спостерігається помірне вираження прагнення до актуалізації власного потенціалу.

Розглянемо рівень самоактуалізації у «сільських» та «міських» студентів. Загальний показник «сільських» студентів знаходиться в межах статистичної норми, що вказує на відсутність будь-яких патологій чи неврозів. Однак чітка вираженість самоактуалізації за шкалами синергії (55.1) та уявлення про природу людини (64.3) вказує на наявність концептуальних позицій студентів. Єдність цих двох шкал підтверджується також значущим лінійним кореляційним зв'язком ($r = 0,57$ при $p > 0,01$). Якісний аналіз цих шкал ми уже зробили вище. За шкалами підтримки (44,2), ціннісних орієнтацій (49,1), сензитивності (50,1), прийняття агресії (49,4) та креативності (45.0) у досліджуваних студентів виражається помірний рівень самоактуалізації. Показники за другою основною шкалою (шкала підтримки) свідчать про те, що для досліджуваних характерне певне співвідношення орієнтації на себе та інших. Деякою мірою наші досліджувані досить чутливі до схвалення, хорошого ставлення людей, а тому залежні від оточуючих. Їх поведінка дещо орієнтована на думку інших, а вчинки мотивуються як власними прагненнями, так і очікуваною зовнішньою оцінкою. А тому намагаються не виявляти агресію (скривати її) стосовно інших. Щодо середнього рівня прояву творчого потенціалу, то ця характеристика досить співзвучна з домінуючими факторами системи цінностей «сільських» студентів.

Однак є шкали, які виражають низький рівень самоактуалізації. Це стосується, в першу чергу, основної шкали – орієнтація в часі (38,6). «Сільських» студентів зазвичай переслідують докори сумління та минулі образи. Ідеали і цілі розглядаються ними як засоби для задоволення потреб у прихильності, в коханні тощо. Неадекватне сприйняття часу спричиняє постановку недосяжних цілей, що в свою чергу, може затримувати їх природній розвиток і провокувати появу почуття неповноцінності. Унаслідок неадекватного сприйняття часу (теперішнє, минуле і майбутнє), особистісні цілі не пов'язуються з поточною діяльністю, минуле мало впливає на поведінку. Під час факторного аналізу ця шкала опинилася у другому факторі з від'ємною кореляцією (-0,864) разом із шкалою самоприйняття (-0,565), шкалою пізнавальної потреби (0,759) та шкалою прийняття агресії (0,743). Не потрапивши до першого фактору,

описана вище «проблема» (орієнтація в часі) не визнається досліджуваними значущою. Більше того, від’ємна кореляція другого фактора зі шкалою «часова орієнтація» та «самоприйняття» компенсується потребою у пізнанні та витісненням агресивності. На наш погляд, це є наслідком впливу соціокультурного середовища у якому «сільські» студенти перебувають на відміну від «міських».

Вагомим є і той факт, що за час навчання в університеті блок, що відображає *міжособистісні почуття* так і залишився на других ролях у «сільських» студентів.

Таблиця 1

Факторний аналіз структури самоактуалізації майбутніх педагогів («сільські» студенти 4 курс)

Ідентифіковані фактори	Факторна вага
Самоактуалізація	32,2
Прагнення до пізнання	19,9
Життєва концепція	17,2
Контактність	12,8

Слабо виражена творча спрямованість «сільських» студентів та їх прагнення до пізнання. Про це свідчать дуже низькі показники за шкалою «пізнавальні потреби» (21,6) і майже низькі за «креативністю» (45,0), хоча креативність для них є важливою, про що свідчить її перебування у першому факторі з коефіцієнтом 0,797. Така особливість пояснюється особливостями їх майбутньої професії.

Отже, зміст факторного аналізу «сільських» четвертокурсників за методикою САТ показав, що на першому місці (перший фактор) у них є особистісні якості, за якими вони помірно актуалізовані, або не актуалізовані. Це свідчить про розуміння ними своїх недоліків і прагнення їх позбутися.

Порівнюючи результати факторного аналізу студентів на першому та четвертому курсах за методикою САТ було помічено, що за чотири роки відбулася зміна факторів. Так, у «сільських» студентів-першокурсників шкали, що були у першому факторі, на четвертому курсі з меншою факторною вагою перемістилися у його кінець, або опинилися у другому факторі. Виняток становить шкала підтримки, що з четвертої позиції першого фактора перемістилася на першу.

Усі шкали які у першокурсників були у другому факторі, у четвертокурсників опинилися у першому. Отже, можна констатувати, що за час навчання у виші у сільських студентів змінилася структура самоактуалізації їх особистості.

Таблиця 2

Показники динаміки структури самоактуалізації майбутніх педагогів
(«сільські» студенти 1-4 курсу)

1 курс		4 курс	
Ідентифіковані фактори	Факторна вага	Ідентифіковані фактори	Факторна вага
Самоприйняття	31,113	Самоактуалізація	32,2
Ціннісні орієнтації	14,651	Прагнення до пізнання	19,9
Синергія	12,595	Життєва концепція	17,2
Пізнавальні потреби	8,016	Контактність	12,8

Розширився зміст першого фактора четвертокурсників за рахунок тих шкал, які на першому курсі складали сутність другого фактора. Суттєвої переоцінки цінностей у структурі самоактуалізації «сільських» студентів не виявлено. Порівняно з першим курсом вона стала більш структурованою.

Однак ключовим у них є прагнення стати «зсередини спрямованою особистістю», яка б володіла внутрішньою підтримкою та керувалася здебільшого внутрішніми принципами та мотивацією. Їх прагнення до внутрішньої свободи корелює з бажанням відкрито висловлювати власні почуття, виявляти творчість позитивним самосприйняттям. І найголовніше, спостерігається прагнення керуватися принципами самоактуалізованої особистості.

«Міські» студенти теж відзначаються своєрідністю у вияві самоактуалізації. Загальний показник «міських» студентів знаходиться в межах статистичної норми що вказує на відсутність будь-яких патологій чи неврозів. Водночас, у структурі їх самоактуалізації чітко виражена шкала синергія (58,4), що вказує на високу самоактуалізацію. Це говорить про їх здатність осмислено пов'язувати суперечливі життєві явища і не сприймати їх як антагоністичні. Тому у них гармонійно уживаються добро і зло, безкорисливість і корисність, чуйність і жорсткість. Це концептуальна позиція досліджуваних студентів на що вказує близький за вираженістю до попередньої цінності показник за шкалою «уявлення про природу людини» (51,8).

«Міські» студенти відзначаються достатньо високою розвинутою творчою спрямованістю особистості (52,9). Однак вона не пов'язана з їхньою пізнавальною потребою (16,3). Яскраве підтвердження цьому – знаходження цих шкал у різних факторах (другому та третьому). Креативність негативно корелює з другим фактором (Самосприйняття) структури самоактуалізації особистості «міських» студентів (-0,844).

Це означає, що остання якість не відіграє суттєвої ролі у їх самосприйнятті, самоповазі, не впливає на їх локус контролю.

Майже близькими за рівнем вияву є шкали «прийняття агресії» (46,0) та «контактності» (41,8), що характеризують студентів як схильних приховувати незадоволення, агресію спілкування. Ці дві шкали утворюють блок міжособистісної чутливості. Як видно з таблиці 3 шкали, через певні труднощі які виникають у процесі, входять до першого фактора з достатньо великою вагою (шкала контактності 0,940 і шкала прийняття агресії 0,908), визначаючи його (фактора) спрямування та пріоритети «міських» студентів.

Таблиця 3

**Факторний аналіз структури самоактуалізації майбутніх педагогів
(«міські» студенти 4 курсу)**

Ідентифіковані фактори	Факторна вага
Міжособистісна чутливість	39,6
Самосприйняття	23,1
Ціннісні орієнтації	16,8
Сприйняття людей	7,9

Дещо неоднозначним є блок самосприймання, що утворений шкалами самоприйняття (43,7) та самоповаги (49,1). Він характеризує здатність людини приймати себе, не зважаючи на власні слабкості та самоповагу. Отож досліджувані студенти прагнуть високо себе цінувати, але їм важко прийняти себе такими якими вони є. Ці дві шкали опинилися у різних факторах, але факторні навантаження, якими вони володіють, вказують на їх небайдужість для студентів.

Помірно актуалізованими «міські» студенти є за шкалами сензитивності (49) та спонтанності (48,7), які утворюють блок почуттів. Перша характеризує рівень усвідомлення власних почуттів, а інша – як вони проявляються у поведінці. У «міських» студентів спостерігається помірна чутливість до власних переживань і потреб які вони виражають досить обережно і продумано. Ці дві цінності увійшли до різних факторів (другого і третього). Сензитивність (0,912) має найвище значення у другому факторі, а спонтанність (0,587) – замикає третій фактор. Тому говорити про їх важливість для студентів не варто.

Наступні дві шкали, а саме ціннісних орієнтацій та гнучкості, характеризують самі цінності та особливості їх реалізації у поведінці. Досить прийнятна (49,5) для «міських» студентів система цінностей самоактуалізованої особистості наштовхується на певний їх догматизм та консерватизм, що виражається у достатньо жорсткому дотриманні

загальних життєвих принципів. Подібну ситуацію ми спостерігаємо і під час аналізу загальної системи цінностей «міських» студентів.

Таблиця 4

Показники динаміки структури самоактуалізації майбутніх педагогів («міські» студенти 1-4 курс)

1 курс		4 курс	
Ідентифіковані фактори	Факторна вага	Ідентифіковані фактори	Факторна вага
Самоповага	58,37	Міжособистісна чутливість	39,6
Ціннісні орієнтації	12,8	Самосприйняття	23,1
Креативність	8,8	Ціннісні орієнтації	16,8
Спонтанність	7,4	Сприйняття людей	7,9

Таким чином, змістовий та факторний аналіз шкал методики САТ засвідчив дещо прагматичну самоактуалізацію «міських» студентів, спрямовану на самореалізацію. Ключовий показник першого фактора за шкалою «орієнтація в часі» (0,940) вказує на важливість для них здатності правильно орієнтуватися в часі, ставити перед собою реальні та досяжні цілі. Водночас ця якість у них розвинена недостатньо (41,2). Однак слід пам'ятати, що особистість яка самоактуалізується не є досконалою, а отже – не самореалізованою. Тому досліджувані студенти не завжди поводяться однаково, тобто не є компетентними стосовно часу. У «міських» студентів упродовж навчання відбулися ротації усередині самого фактора. Водночас шкала «ціннісних орієнтацій» та «самоповаги» у четвертокурсників опинилися у другому та третьому факторі порівняно з першим курсом.

Отже, орієнтація «міських» студентів-четвертокурсників на цінності самоактуалізованої особистості не є пріоритетною. Окрім цього, відбулося розструктурування першого фактора. Унаслідок цього з дев'яти наявних у ньому шкал на першому курсі, на четвертому залишилося шість. Як ми уже зазначали, це сталося через переоцінку цінностей міських студентів з гуманітарних на цінності прагматичного спрямування. Також, на наш погляд, далася взнаки не участь «міських» студентів у програмі особистісного розвитку.

Висновки. Підводячи підсумки варто відзначити деякі особливості самоактуалізації. Перш за все слід зауважити, що високий рівень (за тестом) самоактуалізації є лише частковою самоактуалізацією і не може служити показником загального розвитку особистості. Результати тесту свідчать швидше про сприятливий для самоактуалізації характерологіч-

ний потенціал особистості, але не цілісну систему її внутрішньої детермінації. По-друге, розвиток особистості повинен бути насамперед орієнтований на досягнення гармонійного процесу самоактуалізації. Інакше високі досягнення не принеситимуть задоволення, внутрішнього спокою і радості. По-третє, стан і ступінь гармонійності природного потенціалу особистості є головною детермінантою загальних соціокультурних і поведінкових характеристик людини. Тому дисгармонії у природному, базовому особистісному потенціалі, в одному або декількох його компонентах забезпечуватимуть лише часткову самореалізацію.

Самоактуалізована особистість характеризується відповідними смисложиттєвими орієнтаціями. Будучи системною якістю, сенс у життєвому просторі визначає феномен особистості, людини та її життя. Система особистісних сенсів розташована на перетині основних сфер функціонування особистості як психологічного органу людини. Тому її організація повинна відображати як особистісний розвиток індивіда, так і онтологічну складність всієї структури людської життєдіяльності.

Перспективою дослідження є розгляд взаємозв'язку самоактуалізації особистості та її смисложиттєвих орієнтацій.

1. Маслоу А. Самоактуализация. Психология личности / А. Маслоу. – М., 1982. – 348 с.

2. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.

3. Никитенко П. Д. Взаимосвязь социальных представлений о зависимости и самоактуализации личности студента / П. Д. Никитенко // Новая серия. Акмеология образования. Психология развития. 2010. – Т. 3. – № 4. – С. 32–37.

4. Самаль Е. В. Влияние учебно-воспитательного процесса на личностную самоактуализацию педагога и студента / Е. В. Самаль // Человек. Цивилизация. Культура: тез. докл. 10-я межвуз. научн.-теорет. конф. / Ред. совет: А. Н. Алпеев и др. – Мн.: ЗАО «Веды», 2005. – С. 301–307.

5. Селезнева Е. В. Самоактуализация как интегративная личностная компетентность / Е. В. Селезнева // Мир психологи. 2011. – № 1. – С. 179–192.

6. Стебакова Д. А. Целостность личности как условие процесса самоактуализации / Д. А. Стебакова // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Психологические науки, Изд-во: МГУ. – № 2, 2007 – С. 114–118.

7. Maslow A. H. Motivation and Personality. New York: Harper & Bros., 1954.

Галян И. М., Дуб В. Г. Психологические особенности самоактуализации будущих педагогов в процессе учебно-профессиональной подготовки

Проанализированы сущность и структура самоактуализации будущих педагогов. Отражена ее динамика в процессе учебно-профессиональной дея-

тельности. Констатировано стремление студентов стать «изнутри направленной личностью», которая владела бы внутренней поддержкой и руководствовалась внутренними принципами и мотивацией.

Ключевые слова: мотив, мотивация, динамика самоактуализации, содержание самоактуализации, структура самоактуализации, факторный анализ.

Halyan I. M., Dub V. G. Psychological features of selfactualization of future teachers in the process of educational-professional activity

Essence and structure of selfactualization of future teachers is analysed. Its dynamics is reflected in the process of educational-professional activity. Aspiration of students to become «from within the directed personality» which would own internal support and follow internal principles and motivation is established.

Key words: reason, motivation, dynamics of selfactualization, maintenance of selfactualization, structure of selfactualization, factor analysis.

Стаття надійшла 18 жовтня 2013 р.

УДК 377.-027.512.378

З. Р. Кісіль

**РІВЕНЬ ЯКОСТІ
ПРОФЕСІЙНО-ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ
ФАХІВЦІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ:
ПРОБЛЕМИ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ
КОМПЛІКАТИВНИХ ПОЗИЦІЙ**

Узагальнено проблемні питання концепції розвитку системи професійно-практичної освіти в Україні як складової національної освіти, подальшого вдосконалення системи підготовки фахівців для партисипації у загальносоціальних та спеціалізованих ланках державного апарату України, приведення іманентних якісних показників якості освіти до стандартів ЄС та реформування комплексу індикативних засобів визначення рівня дидактичної ефективності.

Ключові слова: освітня політика, професійно-практична підготовка персоналу, концепція, система органів освіти України, дидактика.

Постановка проблеми. Здійснення і розвиток демократії, реальне забезпечення прав та інтересів громадян є невід’ємною умовою створення правової держави. Сьогодні перед Україною стоїть складне завдання – побудувати активне життєздатне громадянське суспільство,

серцевину демократичного устрою, а перед органами системи освіти – належним чином забезпечити його функціонально-спеціалізаційну життєдіяльність. Але для цього необхідно визначити стратегічні напрями, методи і механізми реалізації професійної підготовки персоналу для партисипації у загально-соціальних та спеціалізованих ланках державного апарату України з метою підвищення ефективності їхньої професійної діяльності. Професійна підготовка фахівців детермінована цілями й потребами суспільства, а також подальшим розвитком системи національної освіти.

Стан дослідження. Проблемні питання професійної підготовки фахівців були предметом досліджень О. М. Бандурки, І. П. Голосніченка, М. Іншина, Я. Ю. Кондратьєва, В. П. Петкова, В. М. Плішкіна, О. П. Рябченко, А. О. Селіванова, О. Ю. Синявської, І. М. Шопіної, С. Н. Ярмиша та інших науковців, проте низка актуальних і практично значущих проблем у цій сфері потребують подальшої розробки.

Мета статті – розглянути домінантні проблеми процесу професійної підготовки фахівців системою органів освіти України та продукування способів їх оптимальної резолвації.

Виклад основних положень. Проблема якості освіти стала однією з домінантних у процесі реформування національних освітніх систем, що розпочалося наприкінці ХХ століття і відбувається нині в багатьох країнах світу. Загальновизнано, що саме якісні показники розвитку освіти свідчать про ефективність суспільного поступу держав в умовах світової глобалізації, а майбутнє країни залежить від якості вищої освіти, оскільки саме в її системі формується найважливіше багатство держави – людський капітал. Тому забезпечення якості освіти під час формування зони європейського освітнього простору є однією з головних умов привабливості та конкурентоспроможності європейської вищої освіти та довіри, мобільності й мотивації студентів. Приєднання України до Болонського процесу актуалізувало необхідність забезпечення сучасного рівня якості вищої освіти, яка має бути адекватною викликам часу, відповідати актуальним і перспективним потребам особи, суспільства і держави та узгоджуватися з європейськими стандартами якості.

Модернізаційний поступ національної системи вищої освіти на засадах Болонського процесу, країни-учасниці якого ставлять за мету забезпечення високого рівня якості європейської освіти, детермінує подальше комплексне з'ясування сутності європейської системи забезпечення якості вищої освіти задля використання її кращих здобутків в процесі оновлення національної системи якості освіти.

Як зазначається в Декларації, прийнятій Міжнародною конференцією з вищої освіти в листопаді 1998 р., якість освіти – це багато-

вимірне поняття, яке охоплює всі аспекти діяльності вищого навчального закладу: навчальні та академічні програми, наукову і дослідницьку роботу, професійно-практичну підготовку, професорсько-викладацький склад і студентів, навчально-матеріальну базу і ресурси [1, с. 171]. Більшість сучасних фахівців схиляється до думки, що якість освіти – це наявність певних системно-соціальних якостей і характеристик, які визначають відповідність системи освіти прийнятним вимогам, соціальним нормам, державним освітнім стандартам. Під якістю вищої освіти розуміється сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і зумовлює здатність задовольняти як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства [2]. Системою якості освіти фахівці вважають сукупність організаційної структури, методик, процесів і ресурсів, необхідних для здійснення управління якістю [3].

Система оцінки якості вищої освіти, на нашу думку, є сукупністю організаційних і функціональних структур, норм і правил, діагностичних та оціночних процедур, які, ґрунтуючись на єдиній концептуально-методологічній основі, забезпечують об'єктивну оцінку освітніх досягнень студентів, ефективності діяльності ВНЗ, якості освітніх програм з урахуванням запитів та вимог основних користувачів результатів системи оцінки якості освіти.

Основою оцінки якості вищої освіти та професійної підготовки, а також якості освітньої діяльності вищих навчальних закладів незалежно від їх типів, рівнів, акредитації та форм навчання є стандарти вищої освіти. Систему стандартів вищої освіти становлять державний стандарт вищої освіти, галузеві стандарти вищої освіти та стандарти вищої освіти вищих навчальних закладів [2].

В Європі історично сформувались «англійська» модель якості освіти, що ґрунтується на внутрішній самооцінці академічної спільноти, і «французька» модель, що ґрунтується на зовнішній оцінці ВНЗ з огляду на його відповідальність перед суспільством. Здебільшого, світова і європейська практика спираються на три засадничі підходи щодо оцінювання якості освіти: репутаційний (на основі експертних оцінок), результативний (за об'єктивними показниками) і загальний, що ґрунтується на принципах тотального управління якістю (Total Quality Management, TQM) та вимогах до систем менеджменту якості Міжнародної організації зі стандартизації (International Organization for Standardization, ISO).

Тривалий час на європейських теренах не існувало єдиної системи інституційної оцінки діяльності освітніх установ, проте у 2000 році була утворена Європейська мережа гарантії якості у вищій освіті (ENQA). Її підґрунтя закладено пілотним проектом «Європейсь-

кий пілотний проект по оцінці якості вищої освіти» (1994-1995 рр.), матеріалами Рекомендацій Єврокомісії з європейського співробітництва у питаннях гарантії якості у вищій освіті (98 /561 /ЕС від 24 вересня 1998 р.) та текстом Болонської декларації 1999 року.

Задля формування системи забезпечення якості вищої освіти у Болонському процесі міністри країн-учасниць у Берлінському комюніке від 19 вересня 2003 року доручили ENQA у співпраці з Європейською Асоціацією університетів (EUA), Європейською Асоціацією вищих навчальних закладів, що не є університетами (EURASHE), та Європейським студентським міжнародним бюро (ESIB, що у 2007 році перейменовано на ESU – Європейську студентську спілку), які утворили групу E4, розробити «узгоджені стандарти, процедури та рекомендації із забезпечення якості» [4]. Розроблені стандарти і рекомендації – European quality assurance standards and guidelines (ESG) – схвалені на конференції в Бергені 2005 року [5]. Призначення ESG полягало в наданні допомоги та визначенні орієнтирів як для вищих навчальних закладів під час розробки своїх власних систем забезпечення якості освіти, так і для агенцій, які здійснюють відповідні перевірки. Фактично в ESG були закладені єдині вимоги щодо забезпечення якості освіти в зоні європейського освітнього простору.

Завершальним етапом формування європейської системи забезпечення якості вищої освіти можна вважати створення 4 березня 2008 р. в Брюсселі Європейського реєстру забезпечення якості (European Register of Quality Assurance, EQAR), засновником якого стала група E4. Метою діяльності EQAR є забезпечення прозорої і доступної інформації про надійні європейські агенції із забезпечення якості освіти, а також сприяння мобільності студентів та підвищення довіри до вищих навчальних закладів. Головною умовою занесення до зазначеного реєстру було визначено відповідність ESG та низці інших критеріїв, окреслених у доповіді групи E4 на конференції у Лондоні 2007 р. [6].

Існуюча нині Європейська система забезпечення якості освіти ґрунтується на Європейських стандартах і рекомендаціях, що складаються з трьох частин і пропонують три групи стандартів: 1) внутрішнього забезпечення якості у вищих навчальних закладах; 2) зовнішнього забезпечення якості вищої освіти; 3) забезпечення якості у діяльності агенцій із зовнішнього забезпечення якості. Основні принципи Європейської системи забезпечення якості вищої освіти полягають у зацікавленості студентів і роботодавців, а також суспільства в цілому у високій якості вищої освіти; ключовій важливості автономії закладів і установ та усвідомленні ними відповідальності за неї; наявності оптимальної й ефективної системи зовнішнього забезпечення якості, яка відповідає своїй меті і не ускладнює

роботу навчальних закладів більше, ніж це необхідно для виконання цією системою своїх завдань.

Серед ключових завдань Європейської системи забезпечення якості освіти варто виокремити такі: сприяння забезпеченню освітніх установ необхідними ресурсами (кадровими, фінансовими, матеріальними, інформаційними, науковими, навчально-методичними тощо); організація навчального процесу, адекватного сучасним тенденціям розвитку національної та світової економіки та освіти; контроль за освітньою діяльністю вищих навчальних закладів та якістю підготовки фахівців на всіх етапах навчання та на всіх рівнях: рівні вузу, державному та міжнародному (європейському) рівнях.

Приєднання у 2005 році України до Болонського процесу спричинило необхідність упорядкування відповідно до європейських стандартів якості національної вищої освіти, яка має відповідати міжнародним вимогам, забезпечуватись вищим навчальним закладом і гарантуватись державою.

Гарантування якості вищої освіти на рівні держави досягається як через розробку нормативно-правових, організаційних, науково-методичних та інших документів, що регламентують систему державного контролю якості освіти, так і через оптимізацію мережі вищих навчальних закладів та їх діяльності. Серед нормативних документів, спрямованих на забезпечення якості освіти, варто виокремити Постанову Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 р. № 1312 «Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти» [7], наказ Міністерства освіти і науки України від 13.07.2007 № 612 «Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року» [8], Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні» від 20 березня 2008 року № 244 [8].

З метою подальшого розвитку національної системи освіти, забезпечення якості вищої освіти та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство були підготовлені проекти Законів України «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» із врахуванням вимог і рекомендацій Болонського процесу, «Про післядипломну освіту», «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України (щодо формування та розміщення державного замовлення на прийом, на навчання та випуск фахівців)», «Про внесення змін до Законів України «Про наукову та науково-технічну діяльність», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Міністерством освіти і науки України було розроблено план з покращення

щення та адаптації національної системи забезпечення якості вищої освіти відповідно до стандартів та норм Європейської мережі забезпечення якості щодо внутрішнього забезпечення якості у вищих навчальних закладах; зовнішнього забезпечення якості вищої освіти; створення національної агенції із забезпечення якості вищої освіти відповідно до Європейських стандартів та рекомендацій із забезпечення якості. У вересні 2007 року було запроваджено систему ранжування вищих навчальних закладів, а в липні 2008 року створено робочу групу із розроблення національної рамки кваліфікацій із вищої освіти (наказ МОНУ від 03.07.2008 № 602). У грудні 2007 року Українську асоціацію студентського самоврядування було прийнято до Європейського студентського союзу, а в березні 2008 року Україна стала повноправним урядовим членом Європейського реєстру забезпечення якості, що можна вважати дієвим поступом України в напрямку забезпечення європейського рівня якості вищої освіти.

Запроваджена в українських вишах система внутрішнього забезпечення якості освіти реалізується через процедури ліцензування і акредитації. Ця система контролю здійснюється як через самооцінювання діяльності вищого навчального закладу за певними кількісними та якісними критеріями, визначеними стандартами вищої освіти, так і через регулярне опитування (анкетування) студентів, випускників та роботодавців. Система контролю за якістю освіти на рівні вищого навчального закладу охоплює: контроль якості навчального процесу: його організацію, кадрове та дидактичне забезпечення; контроль якості підготовки фахівців: оцінювання знань, результатів працевлаштування та подальшого кар'єрного зростання випускників [9, с. 124–126]. Внутрішня оцінка рівня забезпечення якості освіти у вищому навчальному закладі здійснюється також через систему ректорських контрольних робіт і систему державних екзаменаційних комісій. У провідних вітчизняних вишів сьогодні створюються структури із внутрішнього забезпечення якості вищого навчального закладу відповідно до вимог Болонського процесу.

Зовнішня система забезпечення якості (зовнішнє експертне оцінювання діяльності вищого навчального закладу) в Україні знаходиться на стадії проведення заходів щодо адаптації національної системи забезпечення якості до стандартів і рекомендацій із забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти. Зокрема, розпочалось формування системи моніторингу і визначення рейтингу вищих навчальних закладів, яка під час оцінювання діяльності вишів орієнтується на міжнародні показники (індикатори). З метою співробітництва і вивчення досвіду діяльності Європейської мережі забезпечення якості в державній

акредитаційній комісії було створено спеціальний відділ. Проте вже сьогодні окремі університети самостійно звертаються до міжнародних агенцій з акредитації.

Можемо стверджувати, що на національному рівні існує налагоджена система забезпечення якості, яка охоплює всі навчальні заклади в системі вищої освіти і такі елементи оцінки якості вищої освіти: внутрішню і зовнішню оцінку та публікацію результатів.

Проте, незважаючи на певні зрушення у сфері забезпечення якості вищої освіти, Україна поки що недостатньо повно відповідає загальноєвропейським вимогам в цій царині. За даними інвентаризації виконання групою країн-учасниць вимог Болонського процесу за 2007 рік, Україна отримала за індикаторами забезпечення якості освіти оцінку 3,5 за п'ятибальною шкалою, коли загальна оцінка інших країн за цим показником – 4,1 [10]. У Національному звіті України із запровадження положень Болонського процесу за 2007-2009 роки, підготовленому до конференції міністрів європейських країн в Лувені (квітень 2009 р.), зазначається, що лише окремі вищі навчальні заклади мають власну стратегію постійного підвищення якості, яка розміщена на їх сайтах. Хоча майже всі ВНЗ публікують оновлену, неупереджену та об'єктивну інформацію про програми та кваліфікації, що надаються у них, проте процедуру внутрішнього ухвалення, моніторингу та періодичного перегляду програм і кваліфікацій запровадили лише окремі [11].

Принагідно зауважимо, що сьогодні в галузі вищої освіти України не існує жодної сертифікованої державою системи якості. З одного боку, це пов'язано з добровільністю сертифікації систем якості ВНЗ, з іншого, наведений факт свідчить про надзвичайну актуальність питання запровадження сертифікованих систем якості у вищих навчальних закладах України. Можемо також констатувати, що нині в Україні відсутні незалежні агенції із забезпечення якості. Міжнародна оцінка стану зовнішньої системи забезпечення якості освіти в Україні подається в Аналітичному звіті Болонського Секретаріату-2009, підготовленому на основі Національного звіту України. Так, стадія розвитку зовнішньої системи забезпечення якості в Україні оцінюється в 3 бали, а рівень міжнародної участі студентів в забезпеченні якості в 2 бали [12].

Дієвими заходами на шляху оптимізації національної системи якості вищої освіти можуть стати ретельне вивчення та узагальнення даних про існуючі системи забезпечення якості знань у провідних європейських навчальних закладах, про інноваційні моделі в управлінні якістю освіти на основі європейських стандартів освіти. Паралельно з цим має здійснюватися повний, постійний, прозорий та об'єктивний моніторинг якості освіти, який має зосереджуватись не тільки на конт-

ролі навчального процесу, кадрів, науково-методичного забезпечення, матеріальної бази тощо, а, в першу чергу, на контролі знань студентів і особливо випускників, визначаючи рівень їхньої компетентності і конкурентоспроможності.

Одним із варіативних напрямів, що може слугувати підвищенню якості вищої освіти у вітчизняних вишах та дозволить їм забезпечити конкурентоспроможність своїх випускників, має стати розробка та запровадження національної системи менеджменту якості відповідно до вимог міжнародного стандарту ISO 9001-2000 «Системи менеджменту якості. Вимоги». Цей стандарт ґрунтується на восьми принципах тотального менеджменту якості (Total Quality Management, TQM), містить універсальні вимоги до систем якості і спрямований на забезпечення якості і підвищення задоволеності споживачів. На думку міжнародного аудитора систем якості Л. Віткіна, українські ВНЗ ще «недостатньо розуміють або взагалі не знають переваг від застосування передових методів і принципів загального менеджменту якості TQM і тому їх не застосовують» [13].

З огляду на освітянський дискурс щодо запровадження оптимальної системи забезпечення якості, цікавим з теоретичної точки зору і корисним в практичній площині видається інформаційний огляд проєктів програми Європейського Союзу TEMPUS «Підвищення якості вищої освіти», в якому, серед іншого, зазначається, що «...забезпечення якості освіти поки що знаходиться на ранній стадії еволюції в багатьох країнах-партнерах програми TEMPUS. Хоча акредитація є загальноприйнятною процедурою і почасти включає ту чи іншу форму самооцінки, процес акредитації не завжди привносить в навчальні заклади культуру якості» [14].

Беручи до уваги різновекторність сучасних точок зору, підходів та пропозицій щодо складових універсальної європейської системи якості освіти, авторитетним видається висновок міжнародної освітньої спільноти, викладений в матеріалах 11 всевітнього форуму «Акредитація та забезпечення якості вищої освіти» (Париж, 2004 р.), що немає і не може бути абсолютно ефективної інтернаціональної системи забезпечення гарантії якості вищої освіти. «Кожна країна вирішує це питання з врахуванням особливостей національної системи вищої освіти. Але ми не повинні в цьому питанні ігнорувати світовий та загальноєвропейський досвід, а найшвидше об'єднатися з існуючими інституціями», – зазначається в рішенні Колегії Міністерства освіти і науки України від 2 червня 2005 року [15]. Тому на нинішньому етапі модернізаційних зрушень в освітянській галузі нагальною постає потреба щодо вироблення комплексного підходу під час формування дієвої й

ефективної національної системи якості в царині вищої освіти.

Аналіз Європейських стандартів забезпечення якості вищої освіти дозволяє виділити основні напрямки імплементації європейської системи забезпечення якості освіти в Україні, які стосуються як внутрішнього, так і зовнішнього забезпечення, а також діяльності агенцій зі забезпечення якості. По-перше, має бути чітко визначена стратегія і тактика забезпечення якості освіти, а відповідно до цього політика, процедури і виконавці повинні мати офіційно визначений статус. По-друге, існує необхідність формулювання, оприлюднення і послідовного дотримання критеріїв, на яких має ґрунтуватися діяльність із забезпечення якості вищої освіти. По-третє, доцільно надати можливість брати участь у процесах забезпечення якості освіти всім зацікавленим сторонам. По-четверте, слугувати публічності і доступності усієї інформації з питань забезпечення якості освіти мають регулярний моніторинг і звітність вузів, офіційних установ відомств, а також незалежних агенцій якості [16, с. 16–24].

Сприяти покращенню якості вищої освіти, серед іншого, може створення незалежних агентств із гарантування якості. Однак оперативне розв'язання цього питання в Україні виявляється доволі проблематичним з огляду на відсутність попереднього досвіду, подекуди замовчування й ігнорування важливої інформації та існуючої зарубіжної практики в цьому напрямі. Проте, діяльність таких агенцій могла б стати не лише альтернативою процедурі державного ліцензування та акредитації, але й здатна була б сприяти вузам під час підготовки до проходження комплексних перевірок та надавати їм потужну інформаційну підтримку.

Імплементації основних засад європейської системи якості вищої освіти на українських теренах могло б прислужитися здійсненню таких заходів:

1) розробка рекомендацій щодо запровадження Національних стандартів та рекомендацій для забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти;

2) створення системи акредитацій та Національного освітнього акредитаційного центру;

3) розробка та запровадження правових механізмів участі роботодавців в процедурі контролю та суспільної відповідальності за якість вищої професійної освіти;

4) активізація заходів щодо підвищення рівня участі студентів у національній системі забезпечення якості;

5) удосконалення рейтингової системи оцінювання результатів діяльності вищих навчальних закладів як інструмента управління якіс-

тю вищої освіти;

6) запровадження постійно діючого моніторингу якості вищої освіти з урахуванням світового, європейського та національного досвіду;

7) введення в дію практики забезпечення доступності і прозорості інформації з питань забезпечення якості у вищій освіті на всіх рівнях: окремого ВНЗ, національному та міжнародному;

8) підвищення міжнародного рівня участі України у зовнішній системі забезпечення якості. Зважаючи на те, що імплементація стандартів європейської системи якості вищої освіти – це один з реформаційних заходів в процесі модернізації національної вищої школи, необхідно враховувати ту обставину, що будь-які реформації та інновації в освітній царині – процес тривалий і кропіткий, якому можуть бути притаманні як надмірний ентузіазм, так і відчутний спротив, що інколи межує з відвертим опортунізмом. У цьому зв'язку спадають на думку слова Річарда Паскаля: «Живі системи не можна примусити розвиватися лінійно. Непередбачувані обставини є неминучими. Тому завдання менеджерів полягає у тому, щоб навчитися тривожити організації, підштовхуючи їх до бажаних результатів та коригувати курс в міру розвитку подій» [17].

Таким чином, уніфікація освітніх систем європейських країн у світлі Болонського процесу детермінує визначення і розв'язання домінуючих завдань в царині якості вищої освіти та актуалізує необхідність запровадження європейських стандартів вищої освіти на українських теренах. Розбудова національної системи контролю якості освіти має спиратись як на порівняльні критерії, механізми і методи їх оцінки відповідно до вимог ENQA, так і власні напрацювання і здобутки в цій галузі.

Говорячи про створення системи стандартів вищої освіти, слід зазначити, що підготовка фахівців з вищою юридичною освітою за часи незалежності України фактично здійснювалась без стандартів освіти. Це стосується й системи підготовки фахівців для органів внутрішніх справ. До сьогодні підготовка проводиться за так званим «тимчасовим стандартом», що, фактично, є навчальним планом з переліком нормативних дисциплін. Наявні освітньо-кваліфікаційні характеристики, освітньо-професійні програми та система тестів в основному мають формальний характер, не конкретизують цілей професійної підготовки. Цілі вишівського навчання формулювались у досить загальних формах: дати стійкі знання, навчити творчо застосовувати їх на практиці тощо.

Це певною мірою підтверджує К. Ісікава у зверненні до студентів. Суть цього звернення полягає в тому, що в процесі навчання в інституті

вивчатиметься багато предметів, але метою вступу до інституту не повинно бути вивчення цих предметів як таких. До них потрібно підходити як до засобів служіння суспільству. Вивчаючи науки, ніколи не потрібно плутати істинну ціль із засобами [18, с. 119–120].

Новий підхід до проблеми побудови моделі фахівця ґрунтується на досягненнях діяльній теорії навчання та надає можливість усунути зазначені проблеми. Під час цього система стандартів вищої освіти ґрунтується на принципах:

- цілеспрямованості – послідовної реалізації вимог законодавчих актів України за всіма компонентами нормативного і навчально-методичного забезпечення підготовки фахівців потрібного освітньо-кваліфікаційного рівня;

- прогностичності – формування змісту освіти, що забезпечує здатність індивіда виконувати завдання діяльності, які можуть виникнути в майбутньому, та передбачення можливості засвоєння індивідом, з точки зору його соціально-генетичних здібностей, змісту навчання;

- технологічності – забезпечення безперервності та послідовності реалізації етапів розробки нормативної та навчально-методичної документації, за якою результати робіт на попередньому етапі є похідними даними для роботи на наступному;

- діагностичності – забезпечення можливості вимірів рівня досягнення та ефективності, сформульованих в освітньо-кваліфікаційній характеристиці і реалізованих на основі освітньо-професійної програми цілей освітньої та професійної підготовки [19].

Методологічною основою під час визначення цілей підготовки фахівця з вищою освітою є принцип зв'язку навчання з життям, з майбутньою професійною діяльністю. У цьому разі природно, що життя фахівця не зводиться до вузькопрофесійної діяльності і кваліфікаційна характеристика – це лише один із компонентів, що характеризують мету професійної освіти. Повний же зміст цих цілей визначається конкретними суспільними умовами, в яких цей фахівець буде жити і працювати. Отже, під час розроблення цілей освіти через систему вмінь та знань, закріплених в освітньо-кваліфікаційній характеристиці, повинно бути реалізоване соціальне замовлення. Саме вміння дозволяють реалізувати принципи зв'язку навчання з конкретною практикою. Кожне вміння передбачає наявність завдання, для розв'язання якого воно призначене. Тому реальні професійні та життєві завдання, що покликаний вирішувати майбутній фахівець, і визначають конкретну систему вмінь, що формують мету освіти. Отже, розроблення обґрунтованих цілей освіти неможливе без визначення основної системи завдань, із якими зустрінеться майбутній фахівець.

Однак для реалізації зазначеного вищим навчальним закладам України необхідно вирішити ряд проблем. По-перше, в умовах, коли перед освітянською громадськістю та навчальними інституціями України як соціальним акомплізатором підготовки фахівців стоїть завдання розробити Державний стандарт вищої освіти, важливої ролі та значення набуває Класифікатор професій. На жаль, згаданий Класифікатор, попри свій чималий обсяг, охоплює далеко не всі галузі діяльності людини. Наприклад, у ньому відсутні професії міліцейського профілю, що ускладнює визначення необхідного рівня освіти, адже виконання фахівцем своєї професійної діяльності на конкретній посаді потребує певної кваліфікації. Таким чином, актуальним залишається питання внесення до існуючого Класифікатора змін і доповнень у частині включення до нього професій працівника міліції (поліції).

По-друге, потреба в довіднику типових кваліфікаційних характеристик посад працівників органів внутрішніх справ. З цього приводу в праці В. С. Венедиктова, М. І. Іншина цілком справедливо зазначено, що «діяльність працівників органів внутрішніх справ передбачає чітке погодження їх поведінки з юридичними нормами, що регулюють процес їх праці, організованість і дисципліну. Держава повинна сформулювати свої вимоги до працівників органів внутрішніх справ у системі їх прав, обов'язків та обмежень, а також встановити заходи юридичної відповідальності, які забезпечують їх реалізацію» [20, с. 36].

Довідник професійних характеристик посад повинен встановлювати вимоги до змісту професійної діяльності та кваліфікації працівників органів внутрішніх справ. Цей нормативний документ має сприяти правильному вирішенню питань перерозподілу праці між працівниками, забезпечувати єдність під час визначення їх посадових обов'язків, повноважень та кваліфікаційних вимог, що до них ставляться.

Аналізуючи зміст довідників, які діють в Україні, слід зазначити, що вони є одним з основних робочих інструментів для освітян, оскільки містять положення, що стосуються питань організації навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах. Важливість цього документа для системи освіти України відзначають науковці Національної академії внутрішніх справ України. В анотації до підготовленої ними праці зазначено, що довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників органів внутрішніх справ є основою під час «...розробки та вдосконаленні програм підготовки та підвищення кваліфікації відповідно до змісту професійної діяльності; підготовки освітньо-кваліфікаційних характеристик випускників вищих закладів освіти». Отже, підготовка довідника кваліфікаційних характеристик посад працівників органів внутрішніх справ та його юридичне затвер-

дження відповідно до вимог нормативних документів слугуватиме основою для розробки стандартів вищої освіти з урахуванням вимог майбутньої професійної діяльності випускника вищого навчального закладу МВС України.

В умовах реформування освіти (її інтеграції на засадах загальної нормативно-правової бази в єдину систему, створення організаційно-правових та економічних умов ефективного функціонування системи підготовки кадрів для органів внутрішніх справ) заслуговують на особливу увагу місце та роль стандарту вищого навчального закладу України. Розглянемо їх на прикладі підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра. Оскільки ст. 8 Закону України «Про вищу освіту» вимагає введення ступеневої освіти, то для отримання повної вищої юридичної освіти підготовка фахівців повинна здійснюватися через опанування програми освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра та відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 24.05.1997 р. № 507 за напрямом підготовки «Право» [21]. Таким чином, підготовка фахівців для органів внутрішніх справ у межах галузевого стандарту вищої освіти буде збігатися з національною системою юридичної освіти. Це підтверджує правильність підходу тому, що подібна тенденція поєднання професійної підготовки із цивільною освітою проби- ває собі шлях у ряді зарубіжних країн як позитивний та об'єктивний процес. Так, Г. Бартошова на 8-й Конференції керівників вищих навчальних закладів країн Центральної та Східної Європи відзначала, що цілі вищої освіти повинні відповідати потребам загально-соціальної практики та водночас вони повинні за формою збігатися із системою університетської освіти. Виникає логічне запитання, яким чином будуть враховуватися вимоги ст. 6 Закону України «Про вищу освіту», яка передбачає підготовку фахівців відповідно до вимог майбутньої професійної діяльності в навчальному процесі вищих навчальних закладів України, адже, для забезпечення підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавра необхідно розробити «стандарт професійно-практичної підготовки» в межах стандарту вищої освіти вищого навчального закладу України правового спрямування?

У цьому разі важливим є питання розподілу навчального часу у «поєднанні» галузевого стандарту та стандарту відомчого вищого навчального закладу системи ВНЗ України. Наприклад, відповідно до нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти, зміст освітньо-професійної програми підготовки бакалавра з дисциплін гуманітарної і соціально-економічної підготовки визначається у межах 15–25%, з природничо-наукової – 20–30%, відповідно з професійної та практичної підготовки – 50–60% максимального навчально-

го часу. А 30–40% максимального навчального часу відводиться на варіативну частину освітньо-професійної програми підготовки бакалавра відповідно до стандарту вищої освіти вищого навчального закладу. Тобто це та частина навчального часу, яка повинна бути повністю зосереджена на формуванні професійних умінь, навичок та знань, необхідних для працівників органів внутрішніх справ. Зміст освітньо-професійної програми підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «спеціаліст» та «магістр» може повністю відповідати вимогам споживача (суспільство та його організаційно-функціональні ланки) та здійснюватися за відповідною спеціальністю.

Сигригація суспільства у контексті диверсифікації напрямків економіко-виробничого розвитку останнього зумовлює необхідність звуження спеціалізації підготовки фахівців для перспективної інтеграції у соціальні ланки, при чому, якість освіти у контексті такого розподілу повинна відповідати як загальногалузевим так і конкретно-галузевим вимогам. Зазначена сентенція оптимально прослідковується на прикладі компаративістичного аналізу неспеціалізованих вищих навчальних закладів з ВНЗ системи МВСУ. Розглядаючи питання «розмежування» змісту галузевого стандарту, вищої освіти та стандарту вищої освіти відомчого вищого навчального закладу МВС України, необхідно зазначити, що ця «межа» проходить не між групами узагальнених об'єктів діяльності фахівця, а «всередині» визначеного об'єкта. Під час цього зміст освіти, що визначається в стандарті вищої освіти вищого навчального закладу МВС України, лише уточнює предмет діяльності фахівця органів внутрішніх справ. На наш погляд, тут корениться рішення, що знаходиться не тільки в компетенції конкретного навчального закладу МВС України, а й МВС у цілому як соціального замовника.

Висновки. Можна визначити основні принципи, які можуть бути враховані під час розробки стандарту вищої освіти відомчого вищого навчального закладу МВС України, а саме:

- вертикальної та горизонтальної координації міністерства, вищих навчальних закладів з питань розробки стандарту;
- детермінізму, що зумовлює оперативно-коригувальну стратегію і тактику постійно мінливої системи освіти;
- наступності професійних і навчальних програм на всіх рівнях освіти від початкової підготовки міліціонера до післядипломної освіти;
- гнучкості організаційних форм, що дозволяє навчальним закладам в умовах динамічних змін у суспільно-економічних відносинах розгорнути всі форми доступного навчання: очну, заочну, дистанційну;

– маневреності, що передбачає оперативну корекцію навчальних програм, які враховують вимоги замовника та потреби працівника у зміні кваліфікації, перепідготовці й оволодінні новою спеціалізацією.

Таким чином, у найбільш загальному вигляді основними функціями стандарту вищої освіти відомчих вищих навчальних закладів МВС України з урахуванням ступеневої підготовки можуть бути такі:

– формування та закріплення «відомчого змісту освіти» як компонента політики та практики функціонування системи освіти МВС України;

– визначення оптимального обсягу змісту освіти та навчання, обов'язкових для засвоєння курсантами та слухачами відомчих вищих навчальних закладів МВС України;

– встановлення єдиних науково-методичних підходів для наповнення стандарту і таким чином створення бази для розробки відповідних навчально-методичних комплексів, які враховують специфіку підготовки фахівців для органів внутрішніх справ;

– забезпечення наступності навчання на різних освітньо-кваліфікаційних рівнях;

– оптимізація та уніфікація з урахуванням галузевих стандартів вищої освіти засобів діагностики та об'єктивного контролю рівня освітньо-професійної підготовки;

– підвищення якості освіти з урахуванням галузевих стандартів вищої освіти шляхом подальшої підтримки сучасних методів управління якістю, розроблення та запровадження систем управління якістю освіти;

– зміцнення загального європейського співробітництва та подальше формування сумісної із системою вищої поліцейської освіти європейських країн системи підготовки персоналу органів внутрішніх справ України.

1. Вища освіта України і Болонський процес: навч. посіб. / за ред. В. Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – С. 171.

2. Про вищу освіту: закон України від 17.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 20. – Ст. 134.

3. Каменская Е. Обеспечение качества высшего образования: российский опыт в международном контексте / Е. Каменская // Alma Mater («Вестник высшей школы»). – 2001. – № 6. – С. 16; Кісіль М. В. Оцінка якості вищої освіти / М. В. Кісіль // Вища школа України. – 2005. – № 4 (14). – С. 82–87; Похолов Ю. В. Обеспечение и оценка качества высшего образования / Ю. В. Похолов, А. И. Чукалин, С. Б. Могильшский, О. В. Боев // Высшее образование в России. – 2004. – № 2. – С. 12–27.

4. Communiqué of the Conference of Ministers responsible for Higher Education in Berlin on 19 September 2003. «Realising the European Higher Education Area». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bologna-berlin2003.de/pdf

5. Стандарти та норми забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти // Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу. Документи і матеріали. – Ч. 3. / за ред. С. М. Ніколаєнка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2006. – С. 83–109; Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/050221_ENQA_report.pdf

6. Report to the London conference of ministers on a European Register of Quality Assurance Agencies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.enqa.eu/pubs.lasso

7. Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 31.12.2005 р. № 1312. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/cardnpd>

8. Про додаткові заходи щодо підвищення якості освіти в Україні: указ Президента України № 244 від 20 березня 2008 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/7618.html>

9. Якименко Ю. І. Вдосконалення системи контролю якості вищої технічної освіти та Болонський процес: матеріали Всеукраїнської наради ректорів вищих технічних закладів «Вища технічна освіта України і Болонський процес» / Ю. І. Якименко. – Х.: НТУ «ХПІ», 2004. – С. 124–126.

10. Bologna Process Stocktaking London 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dfes.gov.uk/londonbologna>

11. Болонський процес. Національний звіт: 2007–2009. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/zvit_2005_2007_ukr.doc; Бесчастний В. М. Організаційно-правові форми вирішення проблем запровадження болонських стандартів вищої освіти в Україні / В. М. Бесчастний, О. С. Денисова // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 281–284.

12. Основні досягнення в системі вищої освіти України 2007–2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/education/higher/bolpr/dosyag_2007_2009_ukr.doc

13. Віткін Л. М. Місце України у світовій та європейській якості // Стандартизація, сертифікація, якість / Л. М. Віткін. – 2002. – № 3(18). – С. 43–49; Віткін Л. Деякі аспекти впровадження систем менеджменту якості освіти у вузах: матеріали 4-ої щорічної міжнародної конференції [«Розбудова менеджмент-освіти в Україні»], SEUME. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.management.com.ua/be/be024.html>.

14. Повышение качества высшего образования (Обзор проектов Темпус). – Люксембург: Офис официальных публикаций Европейских сообществ, 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eacea.ec.europa.eu/tempus/doc/quality_ru.pdf.

15. Про вдосконалення системи акредитації як механізму забезпечення якості освіти на рівні вимог міжнародної освітньої спільноти: Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 2 червня 2005 р. (Протокол № 5/3–6). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/laws/02_06_05_2.doc

16. Ануфрієв М. І. Становлення, розвиток та основні напрямки удосконалення відомчої багатоступеневої системи підготовки персоналу ОВС / М. І. Ануфрієв // Вісн. Харків. ун-ту внутр. справ. – 1999. – № 9. – С. 16–24.

17. Паскаль Р. Законы природы и бизнеса / Р. Паскаль // Искусство управления. – 2001.

18. Исикава К. Японские методы управления качеством / К. Исикава; науч. ред. и авт. предисл. А. В. Гличев. – М.: Экономика, 1988. – С. 119–120.

19. Комплекс нормативних документів для розробки складових системи стандартів вищої освіти: додаток до наказу Міністерства освіти України від 31.07.1998 р. № 285. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mon.gov.ua.

20. Венедиктов В. С. Організаційно-правові засади проходження служби в органах внутрішніх справ України: наук.-практ. посібник / В. С. Венедиктов, М. І. Іншин. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – С. 36.

21. Про перелік напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями: постанова Кабінету Міністрів України від 24.05.1997 р. № 507. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zakon.rada.gov.ua

Кисиль З. Р. Уровень качества профессионально-практической подготовки специалистов высших учебных заведений: проблемы, пути опровержения компликативных позиций

Обобщены проблемные вопросы концепции развития системы профессионального образования в Украине как составной национальной образования, дальнейшего совершенствования системы подготовки специалистов для дальнейшей работы в общесоциальных и специализированных звеньях государственного аппарата Украины, приведению имманентных качественных показателей к стандартам ЕС и реформирования комплекса индикативных способов определения уровня дидактической эффективности.

Ключевые слова: образовательная политика, профессионально-практическая подготовка персонала, концепция, система образования Украины, дидактика.

Kisil Z. R. Level of the quality of personal trainings of the specialists of the higher educational institutions: problems, ways of overcoming of complicated positions

This article is dedicated to the consolidation of the problematic aspects of educational system's development in different spheres of its representation as the component of multidimensional system of national education, as well as to the problem of further system's of staff preparation for the needs of specialized and non-specialized bodies of society development and adaptation of Ukrainian educational system to the standards of EU; reformation of the complex of the indicative means of definition of level of deductive efficiency.

Key words: official educational strategy, personal trainings, conception, educational system of Ukraine, deduction.

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

ВПЛИВ ГЕНЕТИЧНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КОМУНІКАТИВНО-РЕФЛЕКСИВНОГО ТРЕНІНГУ НА ФОРМУВАННЯ ЦІННІСНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ОПТИМІЗАЦІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Розкрито емпіричні дані щодо ефективності генетично-психологічного комунікативно-рефлексивного тренінгу на формування ціннісних характеристик у процесі оптимізації педагогічної взаємодії. Результати формувального експерименту стосуються таких категорій, як позитивне ставлення до людей, комунікативна толерантність, задоволеність життям.

Ключові слова: комунікація, тренінг, педагогічна взаємодія, педагог, учень, позитивне ставлення, толерантність, задоволеність життям.

Постановка проблеми. Фундаментальні видозміни сучасного українського соціуму в площинах ідеологічного, економічного, ментального, соціогенного та інших вимірів призводять до активізації численних спроб їхнього наукового осмислення. Безсумнівно, однією з найактуальніших постає проблема вивчення розвитку (реформування, модернізації тощо) освітнього простору держави, зокрема в плані налагодження якісної перцептивної взаємодії в різнотипних навчальних закладах між усіма учасниками складних процесів навчання та виховання. Мінливість соціально-психологічних процесів, що детермінують систему екзистенційного існування особистості і процеси її навчання, спонукають до усвідомлення головної тези – необхідні якісно нові форми набуття знань, насамперед, з метою збереження доробку вітчизняної генерації спеціалістів психолого-педагогічного профілю та їхнє примноження і посилення завдяки імплементації сучасного наукового досвіду з інших прогресивних освітніх систем.

Серед нагальних проблем школи всіх рівнів (та освітніх закладів усіх типів) чітко виокремлюються нові вимоги, зумовлені такими чинниками, як активна глобалізація й загрозна екологія, співіснування різних цивілізаційних моделей і культур, швидкі темпи і перепади соціальних та економічних змін, якісна переоцінка історичних ретроспектив та побудова оптимальних і прагматичних перспектив тощо. Вкрай важливого значення набуває змістово-функціональна модернізація освітнього простору держави, рішучі реформаційні зміни у системі шкільництва, які спроможні були б дати науково аргументовані відповіді на гострі суспільно-економічні і морально-психологічні запити третього тисячоліття.

Спілкування є необхідною умовою існування людини, одним з найважливіших чинників її соціального розвитку. Без спілкування людина не може жити чи працювати, задовольняти свої потреби – це умова розвитку особистості. Актуальним для сьогодення є спілкування викладача зі студентами, воно має свої особливості. Його специфіка полягає у значній монологічності, яка має обмежену ефективність. Навіть авторитетний науково-педагогічний працівник повинен долати пасивність аудиторії, різними методами задіювати її в активне обговорення навчального матеріалу. Проте деякі викладачі покладаються на вплив ролівої позиції і не докладають достатньо зусиль для становлення, підкріплення та підтримки свого авторитету.

Під час традиційних способів навчання обмін інформацією відбувається тільки через викладача. Він створює оптимальні умови для того, щоб студент міг розвивати та виражати власну думку, а це, у свою чергу, є необхідною умовою для інтеріоризації знань та проглядів, тобто перетворення їх на здобутки особистості, у переконання [2, с. 634].

Втім існують навички, які у процесі навчання можуть набуватися виключно у тренінговій формі. Це комунікативні, креативні, рефлексивні та інші вміння. Під час тренінгу відбувається активізація процесу навчання, швидко створюються міжособистісні зв'язки.

Стан дослідження. Питаннями оптимізування педагогічної комунікації як засобу вдосконалення педагогічної взаємодії займалися багато авторів, зокрема, О. Бодальов, І. Ващенко, О. Золотнікова, С. Карпова, А. Колмогоров, Ю. Крижанська, А. Лурія, С. Максименко, Є. Негневицька, А. Шахнарович, Л. Петровська, Н. Тализіна та ін. Конкретні психотренінгові технології у царині педагогічної взаємодії застосовували І. Булах, Л. Долинська, І. Вахоцька, Л. Велитченко, В. Влащенко, Г. Грибанова, О. Грейліх, Н. Гуткіна, О. Дусавицький, М. Каган, В. Казанська, В. Кан-Калик, Г. Ковальов, Я. Коломінський, В. Куніцина, М. Лісіна та інші. Проте мало вивченою залишається оптимізація педагогічної взаємодії за допомогою тренінгових занять.

Вважаємо прийнятним класичне визначення тренінгу, яке зробив І. Вачков: «Груповий психологічний тренінг є сукупністю активних методів практичної психології, які використовуються для формування навичок самопізнання й саморозвитку. При цьому тренінгові методи можуть використовуватися як у рамках клінічної психотерапії при лікуванні неврозів, алкоголізму і соматичних захворювань, так і в роботі з психічно здоровими людьми, які мають психологічні проблеми, щоб надати їм допомогу в саморозвитку» [2, с. 21].

Метою статті є розкриття впливу генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу на формування ціннісних характеристик оптимальної педагогічної взаємодії, зокрема позитивно-

го ставлення до людей, комунікативної толерантності, задоволеності життям.

Виклад основних положень. Генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг належить до комплексних методів соціально-психологічного навчання і впливу. Основною його метою є підвищення компетентності у сфері спілкування. Ця мета визначає соціальне призначення методу, безпосередньо пов'язаного з практичними завданнями розвитку суспільства, а також створення сприятливих умов для розвитку особистості, удосконалення роботи з педагогічними кадрами. Під час вирішення завдання, удосконалення роботи з кадрами, соціально-психологічний тренінг може бути особливо корисним як у навчанні, так і в перебігу підвищення кваліфікації представників тих професій, об'єктом трудової діяльності яких є інша людина (перекладачів, медичних робітників, керівників, вихователів, юристів, психологів).

В емпіричній частині дослідження з урахуванням засадничих положень генетичної психології обґрунтовується і експериментально доводиться можливість та ефективність підготовки фахівців сфери освіти до оптимальної педагогічної взаємодії.

Адекватною до цієї мети вважаємо експериментальну дослідну стратегію, основною гіпотезою якої стало припущення про те, що *цілеспрямовану зміну ціннісних, емпатійних, інтелектуальних, рефлексійних, захисно-опанувальних складових оптимальної педагогічної взаємодії можливо здійснити шляхом організації цілеспрямованого зовнішнього (тренінгового) впливу на розвиток кожного із зазначених компонентів, визначених на основі теоретичної моделі.* Щоб перевірити висунуту гіпотезу організовано та проведено формувальний експеримент, для якого спеціально розроблена і реалізована програма генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу, спрямованого на розвиток вказаних вимірів готовності до оптимальної педагогічної взаємодії.

Для реалізації експериментальної процедури застосовано план двох рандомізованих груп із попереднім і підсумковим тестуванням, тобто план «претест – вплив – посттест» із експериментальною і контрольною групами. Схема плану «претест – вплив – посттест» представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Схема експериментального плану «претест – вплив – посттест»

Група	Тест		
	До впливу		Після впливу
Експериментальна	R E1	X	E ₂
Контрольна	R	K1	K2

Примітка. R – рандомізація, X – вплив, E1, E2, K1, K2 – результати тестування груп. E1 і E2 експериментальні групи (до – після), K1 та K2 – контрольні групи (до – після).

Для статистичного аналізу даних використано непараметричні критерії: W-критерій знакових рангів Уїлкоксона для залежних вибірок і U-критерій Манна-Уїтні для незалежних. Вибір непараметричних критеріїв обумовлений невідповідністю розподілу багатьох змінних нормальному закону.

Обчислювались значення U та W і порівнювались: 1) E1 і E2; 2) K1 і K2; 3) E2 і K2; 4) E1 та K1. Статистична гіпотеза про значущий вплив незалежної змінної на залежну приймалася у випадку, якщо виконувались дві умови: а) відмінності за W-критерієм між E1 і E2 статистично значимі, між K1 і K2 – статистично незначимі; б) відмінності за U-критерієм між E2 і K2 статистично значимі, а між E1 та K1 незначимі.

Відомо [3, с. 102], що за такого експериментального плану природний розвиток і ефект тестування контролюються за рахунок того, що вони однаково виявляються в експериментальній і контрольній групах, а ефекти складу груп і регресії контролюються за допомогою процедури рандомізації. Рандомізація не передбачає вплив індивідуальних особливостей досліджуваних на результат експерименту, а також гарантує рівну можливість кожному члену популяції стати учасником експерименту. Кожному представнику вибірки присвоєно порядковий номер, а вибір досліджуваних в експериментальну і контрольну групи проводився за допомогою таблиці «випадкових» чисел.

Для реалізації експериментальної процедури сформовано експериментальні і контрольні групи досліджуваних. В експерименті взяли участь дві тренінгові групи (n = 49) та дві контрольні групи (n = 50 осіб). До експериментальної групи увійшли 39 осіб жіночої статі та 10 осіб чоловічої, до контрольної – відповідно 37 і 13. Середній вік досліджуваних – 24,3 роки.

Діагностичний блок дослідження становила батарея релевантних до теми дослідження надійних і валідних тестів, які вимірюють різні складові оптимальної педагогічної взаємодії: ціннісну, емпатійну, інтелектуальну, рефлексивну, захисно-опанувальну. Із демографічних показників брались до уваги стать та вік досліджуваних.

Досліджувані брали участь у циклі тренінгових занять з розвитку ціннісних, емпатійних, інтелектуальних, рефлексивних, захисно-опанувальних складових оптимальної педагогічної взаємодії, загальною тривалістю 4 місяці. Навчання проводилося у модульному форматі по 2 заняття на тиждень з інтервалом в середньому 3 дні, що дозволяло учасникам застосовувати засвоєний під час модуля досвід у повсякденному житті. Зміст кожного модуля засновано на коротких лекціях, рольових іграх, групових дискусіях, роботі в парах тощо,

тобто відбувалася інтенсивна розвивальна робота за комплексним програмно-цільовим проектом «Оптимізація генези педагогічної взаємодії».

Основа розробленої програми – інтерактивні технології та методи, що реалізують принципи і зміст програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу. Учасники програми проходили методику тестування двічі: до початку експерименту та в кінці експерименту.

Перевірка ефективності тренінгового впливу проводилася в кілька етапів. На першому етапі були зіставлені вихідні показники операціоналізованих компонентів готовності до оптимальної педагогічної взаємодії учасників контрольної та експериментальної груп. На другому етапі порівнювалися зазначені показники досліджуваних в обох групах. Згідно з U-критерієм Манна-Уїтні, експериментальна і контрольна група не розрізнялися на статистично значущому рівні за показниками усіх тестових шкал. Отже, можна визнати ці групи порівняними.

Після тренінгу (формульовального експерименту) ситуація істотно змінилася. Встановлено значущі відмінності між показниками експериментальної групи до та після експерименту (W-критерій Уїлкоксона) та показниками експериментальної та контрольної групи після експерименту (U-критерію Манна-Уїтні) за загальним балом тестів та окремими їх шкалами. За результатами психодіагностики параметрів, що репрезентують ціннісну, емпатійну, інтелектуальну, рефлексійну, захисно-опанувальну складові оптимальної педагогічної взаємодії, тестові показники експериментальної групи статистично значимо відрізнялися від показників контрольної групи. Розглянемо отримані результати детальніше у наступному підрозділі.

Результати формульовального впливу на характеристики діалогічності міжособистісних стосунків у контексті педагогічної взаємодії загалом засвідчили адекватність та валідність застосованого інструментарію, основним призначенням якого було досягнення генетично-психологічного розвивального ефекту. У діалогічності стосунків реалізується прагнення бачити і брати до уваги унікальність свого партнера. Діалогічність передбачає цінність і значущість стосунків для взаємодіючих суб'єктів, їх взаємне прийняття та розуміння, стверджує гідність (самоцінність) і самодостатність кожного учасника діалогу, сприяє розвитку особистості і створює можливості для творчості і самоактуалізації. Параметрами діалогічності [4] є самоцінність і конструктивність міжособистісних стосунків, причому самоцінність – емоційна, а конструктивність – когнітивна сторона діалогічності. Парите-

тний діалог є основою генезису спілкування, а, отже, потенційно і всього саморуху особистості. Сумарний та диференційні показники діалогічності (самоцінність і конструктивність) виміряні шкалою діалогічності міжособистісних стосунків [4] статистично значимо ($p \leq 0,05$) зросли в експериментальній групі порівняно із дотренінговим періодом (див. табл. 2).

Таблиця 2

Значущі зрушення між показниками шкал методики діалогічності міжособистісних стосунків С. Духновського в експериментальній і контрольній групах до та після тренінгу

Шкала діалогічності міжособистісних стосунків С. Духновського	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До (М)	Після (М)	W-критерій	До (М)	Після (М)	W-критерій
Субшкала «Самоцінність стосунків»	39,5	42,1	449,0*	38,9	39,4	652,0
Субшкала «Конструктивність стосунків»	41,8	44,9	432,0*	42,3	41,7	640,5
Діалогічність стосунків (загальний бал)	81,3	87,0	458,5*	81,2	81,1	652,0

Примітка. Тут і далі у таблицях статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,05$ позначені *, на рівні $p \leq 0,01$ позначені **, на рівні $p \leq 0,001$ – позначені ***.

Також досліджено вплив формувального експерименту на характеристики позитивного ставлення до людей. Прийняття іншої людини, віра в її позитивність та довіра до неї, доброзичливе ставлення – якості тісно пов'язані між собою. Прийняття іншої людини це: а) розуміння, вміння бачити її зсередини, здатність поглянути на її світ одночасно з двох точок зору – її та власної; б) визнання, тобто бачення в іншій людині саме іншої, носія інших цінностей, логіки мислення, форм поведінки; в) надання їй права бути самою собою, незалежною від очікувань, думок і дій суб'єкта взаємодії.

Найпомітніше тренінг вплинув на такі характеристики позитивного ставлення до людей як «Прийняття інших» ($p \leq 0,01$). Показники «Віри в людей» (за шкалою М. Розенберга) та «Доброзичливості» (за шкалою Кемпбелла) зросли в експериментальних групах дещо менше, але теж статистично значимо ($p \leq 0,05$).

**Значущі зрушення між показниками
позитивного ставлення до людей в експериментальній
і контрольній групах до та після тренінгу**

Шкала	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До (М)	Після (М)	W- критерій	До (М)	Після (М)	W- критерій
Шкала «Прийняття інших» Фейя	53,6	58,4	389**	52,7	53,6	672,5
Шкала «Добррозичливість» Кемпбелла	4,1	6,6	441,5*	4,3	4,7	657
Шкала «Віри в людей» М. Розенберга	14,6	18,2	437*	13,9	14,5	663,5
Субшкала «Прийняття інших» тесту СПА К. Роджерса та Р. Даймонда	22,2	26,8	392**	21,1	22,8	668

Толерантність теж надзвичайно важлива властивість у процесі спілкування та педагогічної взаємодії. Толерантність розглядається як соціальна установка, у якій виокремлюють когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Когнітивним компонентом толерантності є суб'єктивне визнання складності, багатовимірності і нередукованості різноманіття світу та незвідність множинності індивідуальних картин світу до єдиної «правильної» картин, розуміння природності і неминучості відмінностей між людьми. Емоційний компонент толерантності – емпатія, що дозволяє пом'якшити розбіжності й протиріччя між партнерами (співрозмовниками) в когнітивній і поведінковій сферах, перешкоджаючи їх переростанню в нетерпимість. Поведінковий компонент толерантності – конкретні навички, вміння та здібності, які проявляються в спілкуванні та спільній діяльності. «Методика діагностики загальної комунікативної толерантності» [1] акцентує увагу саме на поведінкових складових толерантності. Комунікативна толерантність – це характеристика ставлення особистості до людей, що показує ступінь прийнятності для неї неприємних психічних станів, якостей і вчинків партнерів по взаємодії [1].

Тренінг статистично значуще змінив (знизив) показники таких шкал методики діагностики загальної комунікативної толерантності В. Бойко: «Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини, категоричність або консерватизм в оцінках людей», «Прагнення переробити, перевиховати партнерів», «Прагнення підладнати партнера під себе, зробити його зручним», «Невміння вибачати іншому помилки, незручність, ненавмисно заподіяні неприємності», «Невміння пристосовуватися до партнерів» ($p \leq 0,05$). Показники решти шкал тесту – «Використання себе в якості еталону під час оцінки інших», «Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття при зіткненні з некомунікабельними якостями партнерів», «Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту партнера», хоча і знизилися, проте не суттєво (див. табл. 4).

Таблиця 4

**Значущі зрушення між показниками шкал
«Методики діагностики загальної комунікативної толерантності»
(В. Бойко) в експериментальній і контрольній групах
до та після тренінгу**

	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До (М)	Після (М)	W-критерій	До (М)	Після (М)	W-критерій
Неприйняття або нерозуміння індивідуальності людини	4,5	3,1	450*	4,3	4,5	674
Використання себе в якості еталону під час оцінювання інших	4,0	3,2	472	4,2	4,0	676,5
Категоричність або консерватизм в оцінках людей	5,5	3,7	435,5*	5,7	5,5	681
Невміння приховувати або згладжувати неприємні почуття, що викликані якостями партнера	4,7	4,0	477	4,5	4,9	596

Прагнення переробити, перевиховати партнера	4,7	3,3	430*	4,4	4,7	613,5
Прагнення підладнати партнера під себе, зробити його зручним	4,0	2,5	427,5*	4,2	4,0	684
Невміння вибачити іншому помилки, незграбність, ненароком завдані неприємності	4,2	2,4	455,5*	4,0	4,4	594
Нетерпимість до фізичного або психічного дискомфорту партнера	2,8	2,5	487	3,1	3,6	592,5
Невміння пристосуватися до партнера	3,5	2,1	465*	3,3	3,1	686

Формувальний тренінгово-розвивальний вплив призвів до покращення характеристик, що відображають задоволеність власним життям. Аналізуючи дані з таблиці 5, загальний бал тесту «Задоволеність життям» М. Мельникової [6] демонструє статистично значуще зростання ($p \leq 0,05$). За двома із чотирьох шкал знайдено значущі відмінності між експериментальною і контрольною групами: статистично значимо збільшилися середні арифметичні показники за шкалою «Життєва включеність» ($p \leq 0,05$), значимо зменшилися середні арифметичні показники шкали «Розчарування в житті» ($p \leq 0,05$).

Шкала «Життєва включеність» об'єднує твердження, зміст яких відображає три компоненти задоволеності життям: відчуття насиченості і повноти життя, проживання поточного моменту, «смак життя»; динамічний компонент: активність, бажання щось робити; наявність і вираженість таких позитивних станів як радість, задоволення, душевну рівновагу. Шкала «Розчарування в житті» об'єднує висловлювання, що акцентують увагу на переживаннях розчарування, образи, відчуття несправедливості через розбіжності бажаного з дійсним, коли прикладені зусилля не досягають мети. Зміст фактора «Розчарування в житті» відображає незадоволеність діяльністю і реалізацією, відчуття браку результатів, неможливість реалізації планів, відсутність перспектив [6].

Таблиця 5

**Значущі зрушення між показниками шкал тесту М. Мельникової
«Задоволеність життям» в експериментальній і контрольній групах
до та після тренінгу**

Шкала	Експериментальна група (ЕГ)			Контрольна група (КГ)		
	До (М)	Після (М)	W- критерій	До (М)	Після (М)	W- критерій
Життєва включеність	59,1	62,7	466*	58,8	56,1	601
Розчарування в житті	24,8	20,3	434,5*	24,6	24,8	690,5
Втома від життя	23,3	22,8	641	23,8	23,7	684
Занепокоєння про майбутнє	23,7	22,2	678	23,2	22,9	696
Загальний бал	87,3	97,6	551,5*	87,2	84,7	626,5

Не змінилися показники шкал «Втома від життя» – вираженість астенічних станів, та «Занепокоєння про майбутнє» – тривожні очікування несприятливих життєвих подій і невпевненість у завтрашньому дні. З огляду на те, що задоволеність життям є складною та надситуативною характеристикою буття особистості, отриманий результат ми оцінюємо як досить вагомий.

Висновки. за підсумками формульованого експерименту, внаслідок реалізації програми генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу ми отримали позитивні результати у показниках ціннісної складових оптимальної педагогічної взаємодії. Генетично-психологічний комунікативно-рефлексійний тренінг є плідним розвивально-корекційним інструментарієм, залучення якого в практику навчально-виховного процесу різномісних освітніх закладів дозволяє істотно оптимізувати як педагогічну взаємодію та її результати, так і сприяє корекції ставлення до власного життєвого шляху, адже дозволяє набути навичок вольового рішучого вибору і прийняття рішення; мобілізації та самоорганізації; досягненню стійкості до неприємностей, загроз, конфліктів; оптимістичного ставлення до реальності, подолання труднощів і перешкод. Тренінг культивує толерантність, гідність, взаємоповагу, оптимізм, допомагає здобути реальні навички активної перцептивно-комунікативної взаємодії, розкрити потенціали і перспективи власного розвитку як саморозвитку.

Перспективою нашого дослідження є аналіз результатів впливу генетично-психологічного комунікативно-рефлексійного тренінгу на емпатійні, інтелектуальні, рефлексивні, захисно-опанувальні складових оптимальної педагогічної взаємодії.

1. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В. В. Бойко. – М.: Информационно-издательский дом «Филинь», 1996. – 472 с.
2. Вачков И. В. Введение в тренинговые технологии / И. В. Вачков // Психологическое сопровождение выбора профессии / под ред. Л. М. Митиной. – М.: Московский психолого-социальный институт, 1998. – С. 66–78.
3. Дружинин В. Н. Экспериментальная психология / В. Н. Дружинин. – СПб.: «Питер», 2000. – 320 с.
4. Духновский С. В. Диагностика межличностных отношений / С. В. Духновский. – СПб.: Речь, 2009. – 141 с. (Серия: Психологический практикум).
5. Максименко С. Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С. Д. Максименко, Т. Б. Ільїна // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 2–6.
6. Мельникова Н. Н. Диагностика социально-психологической адаптации личности: учебное пособие / Н. Н. Мельникова. – Челябинск: Издательство ЮУрГУ, 2004. – 57 с.

Ковальчук З. Я. Влияние генетико-психологического коммуникативно-рефлексного тренинга на формирование ценностных характеристик оптимизации педагогического взаимодействия

Раскрыто эмпирические данные об эффективности генетико-психологического коммуникативно-рефлексного тренинга на формирование ценностных характеристик в процессе оптимизации педагогического взаимодействия. Результаты формирующего эксперимента касаются таких категорий как позитивное отношение к людям, коммуникативная толерантность, удовлетворенность жизнью.

Ключевые слова: коммуникация, тренинг, педагогическое взаимодействие, педагог, ученик, позитивное отношение, толерантность, удовлетворенность жизнью.

Koval'chuk Z. Ya. The influence of genetic and psychological communicative and reflexive training on the formation of valuable characteristics of optimization of pedagogical interaction

The article reveals the empirical data about the effectiveness of genetic and psychological communicative and reflexive training on the formation of valuable characteristics in the process of optimization of pedagogical interaction. The results of forming the experiment concern such categories as positive attitude to people, communicative tolerance and life satisfaction.

Key words: communication, training, pedagogical interaction, teacher, student, positive attitude, tolerance, and life satisfaction.

Стаття надійшла 16 жовтня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО КЛІМАТУ В КОЛЕКТИВІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Розкрито теоретичні та емпіричні характеристики соціально-психологічного клімату та організаційної культури педагогічного колективу. Зазначено, що у вітчизняних психологічних дослідженнях недостатньо представлені актуальні проблеми життєдіяльності педагогічних колективів у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: *організаційна культура, соціально-психологічний клімат, конфлікти, комунікативні бар'єри, стиль керівництва.*

Постановка проблеми. Ефективне управління колективами є однією з найважливіших сфер людської діяльності. До цієї думки схилились відомі дослідники та практики. Генрі Форд – власник всесвітньо відомого автомобільного підприємства свого часу висловився, що якщо б вдалося навчитись розв'язувати конфлікти, то це могло значно знизити собівартість автомобіля ніж запровадження технічних нововведень.

Колективи вищих навчальних закладів в сучасних умовах зустрічаються з складнощами у формуванні сприятливого для праці соціально-психологічного клімату. Соціальні умови життєдіяльності громадян далекі від бажаних, рівень захищеності та соціальних стандартів наукових та педагогічних працівників університетів, інститутів не є належним і не відповідає умовам, що виникли в аналогічних сферах за кордоном. Крім об'єктивних, що спричиняють негаразди у формуванні соціально-психологічного клімату, є також суб'єктивні причини: непідготовленість керівників, їх низька комунікативно-управлінська компетентність і ін. Слід брати до уваги, що успішний науковець, який здійснює управлінські функції в системі вищої освіти, не завжди виявляється настільки ж вправним керівником. Управлінські якості потребують всебічного розвитку, як і будь-які інші професійно значущі якості. Саме тому у більшості закордонних фірм керівники щорічно мають проходити підвищення кваліфікації з проблем спілкування, емоційної реабілітації, вміння розв'язувати конфлікти, розвивати навички та ознайомлюватись з технологіями формування сприятливого соціально-психологічного клімату в своїх колективах. Аналогічні програми перепідготовки мали б діяти і у вітчизняній практиці, оскільки керівники підрозділів вищої освіти таких можливостей на цей час

практично позбавлені. Також слід проводити моніторинг стану соціально-психологічного клімату в трудових підрозділах. Результати таких досліджень не слід розцінювати як оцінку роботи керівництва, а як спосіб комунікації, «зворотнього зв'язку», завдяки якому керівництво може більш чітко виявити, які напрямки слід розвивати і вдосконалювати в майбутньому.

Стан дослідження. Психологічні проблеми формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективах вищих навчальних закладів знаходимо в дослідженнях російських та українських науковців: Ю. Е. Бєлих [4], Е. Х. Шейна [20], Н. І. Жигайло [2; 3], М. І. Бєляєвої [5], В. П. Казміренко [8], Л. М. Карамушка [9], О. О. Мітїчкіна [11], Л. Е. Орбан-Лембрик [13], В. І. Носков [12], В. Н. Парсяк [15], Ж. В. Серкіс [17], І. І. Сняданко [18] та інших. Українських досліджень з цієї тематики здійснюється менше, хоча вишівських проблем, зважаючи на реалії сьогодення, туг чимало.

Вказану проблематику часто розглядають з педагогічних підходів, однак не менш важливим є психологічний аналіз формування соціально-психологічного клімату у вузівських колективах, зокрема, емпіричне дослідження конкретних трудових підрозділів та розробка напрямків та заходів для їх організаційного розвитку. Тому **метою** статті є аналіз психологічних критеріїв формування соціально-психологічного клімату в колективі вищого навчального закладу.

Виклад основних положень. Соціально-психологічний клімат – це якісна сторона стосунків людей в групі, що виявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають їх продуктивній спільній діяльності та розвитку особистості. Соціально-психологічний клімат може бути сприятливий, несприятливий, нейтральний, впливати позитивно чи негативно на самопочуття людини. Настрій однієї людини впливає на настрої іншої, позначається на різноманітних актах поведінки, діяльності, життя людини. На думку Л. М. Карамушки соціально-психологічний клімат – це один із вирішальних чинників успішної діяльності людини в усіх сферах життя суспільства [9, с. 32].

Соціально-психологічний клімат будь-якої установи породжується міжособистісною взаємодією, яка залежить від багатьох причин, зокрема: індивідуальних якостей співробітників, характером їх міжособистісних стосунків; рівня культури керівника та співробітників; ступеня задоволеності людей результатами праці та розміром її оплати; стилю керівництва колективом; впливу навколишнього середовища (матеріально-економічні та організаційно-управлінські умови праці, загальна ситуація у державі, певній галузі тощо).

На *індивідуальному рівні* соціально-психологічний клімат виявляється в емоційних, вольових та інтелектуальних станах члена групи, зокрема, людина переживає: а) оптимізм, ентузіазм або пригніченість, роздратованість, страх; б) цілеспрямованість, мобілізацію сил або вольову розслабленість, розгубленість; в) інтелектуальний ступор або творчий пошук, інтелектуальну активність.

На *груповому рівні* соціально-психологічний клімат виявляється у взаємній довірі та повазі членів групи, узгодженості їх мотивів та цілей, в згуртованості, готовності допомагати одне одному. Найважливішими ознаками сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі є: взаємодопомога, довіра, доброзичливість членів групи один до одного; вільне висловлювання думок щодо справ колективу чи поведінки окремих осіб; доброзичлива і ділова критика; прийняття на себе відповідальності за стан справ у групі кожним із її членів; взаємна відповідальність, взаємна вимогливість; демократичний стиль управління, відсутність тиску та маніпулювання з боку керівництва щодо підлеглих; поінформованість членів колективу про стан справ у колективі, завдання та цілі спільної роботи; визнання за підлеглими права впливати на прийняття рішень у роботі колективу [3, с. 268].

Наслідками сприятливого соціально-психологічного клімату в колективах вищих навчальних закладів є: відсутність деструктивної конфліктності між співробітниками, трудова дисципліна і високі показники результатів діяльності колективу, низька плинність кадрів [19, с. 228].

Як правило, у соціально-психологічному кліматі виділяють: а) структуру соціально-психологічного клімату; б) форми впливу соціально-психологічного клімату на різні сторони життєдіяльності колективу; в) напрями та заходи покращення соціально-психологічного клімату в колективі.

Соціально-психологічний клімат є наслідком взаємовідносин між членами колективу, між співробітниками, між співробітниками та керівництвом. Усі види взаємовідносин можна згрупувати на основі таких чинників: а) *суспільні відносини* – через них розкриваються етичні, правові, економічні і політичні відносини конкретних людей в конкретних колективах; б) *міжособистісні відносини* – через них розкриваються соціально-психологічні форми, в яких існують і реалізуються суспільні відносини в процесі спілкування та спільної діяльності людей; в) *особливості організаційних відносин*, які в процесі рішення функціонально-технічних завдань реалізуються в статусно-рольовій системі відносин; г) *колективні відносини*, які відображають соціально-психологічну цілісність колективу, соціальні цінності, психологічну близькість [20, с. 191].

Усю багатоаспектність прояву соціально-психологічного клімату можна представити у вигляді поєднання декількох параметрів: у відношенні до справи; у самопочутті особистості у групі, яке пов'язане з відповідністю її творчих та ділових потенціалів; у ставленні до колег.

Соціально-психологічний клімат оцінюється за трьома рівнями взаємин: а) *взаємини між членами колективу по вертикалі* (сприйняття керівника колективом і ступінь його участі в управлінні, задоволеність членів групи керівництвом); б) *взаємини між членами колективу по горизонталі* (між колегами, в якій виділяють три основні підсистеми: ділові колективні відносини, які виникають безпосередньо у процесі діяльності; особисті фонові відносини, які формуються на основі групових норм поведінки і відображають типовий для цього колективу стиль взаємовідносин; особисті відносини, які формуються на симпатіях і антипатіях у сфері ділового і особистого спілкування); в) *ставлення до праці* (задоволеність працею, ефективність професійної діяльності; ставлення до праці під час вивчення психологічного клімату досліджується на двох рівнях: спільна задоволеність працею, характером роботи, умовами, заробітною платнею; намір продовжувати роботу в цьому підрозділі).

Формується соціально-психологічний клімат в процесі спільної діяльності людей і проявляється у спілкуванні, вчинках, поведінці. До групових проявів соціально-психологічного клімату належать: *конфлікти, згуртованість, сумісність, спрацьованість*. Кожна із форм прояву відображає різноманітність людських відносин. Важливим у цьому разі виступає сумісність членів колективу. Досягнення сумісності персоналу є непростим завданням, труднощі тут пов'язані, насамперед, з тим, що не має методик неупередженої оцінки людських якостей, які мають вирішальне значення для налагоджування стосунків. Саме тому, буває практично неможливо заздалегідь визначити чи буде колектив згуртованим, чи ні. Сумісність співробітників, які входять до колективу, їх взаємовідносини – є важливою умовою ефективної роботи колективу. Між людьми, що виконують спільну працю, виникає проблема психологічної сумісності, яка забезпечує особисте задоволення від роботи, дружні стосунки і на цій основі спільний успіх.

Для створення нормальних взаємовідносин вирішальними компонентами є психофізіологічна та соціально-психологічна сумісність співробітників. Соціальна сумісність виникає у тих випадках, коли члени колективу визнають в колегах, зокрема і в керівництві, здатність виконувати взяті на себе соціальні функції, коли члени колективу вважають, що їх співробітники і керівники відповідають посаді, яку обіймають. Сумісність людей завжди передбачає конкретну діяльність і

спілкування. В умовах сумісної діяльності у досягненні суспільно вагомих цілей почуття обов'язку і відповідальності стає вирішальним фактором, який визначає взаємовідносини людей. Саме цими неофіційними відносинами відповідальної залежності визначається психологічний клімат колективу [13].

Сумісність є показником згуртованості, спільності, ступеня міцності міжособистісних стосунків, їх стійкості щодо негативних чинників. Своєю чергою, ступінь згуртованості є показником психологічного клімату спільності, який відображає ступінь задоволеності її членів наявними міжособистісними стосунками. Психологічний клімат зумовлює самопочуття кожного члена спільності, впливає на продуктивність спільної діяльності.

Що причин ускладнення соціально-психологічного клімату, то для створення сприятливих соціально-психологічних умов праці слід всесторонньо проаналізувати, що може ставати причиною конфліктів у колективі. Загалом розрізняють конструктивні та деструктивні трудові конфлікти.

Для колективу з нездоровим морально-психологічним кліматом характерні низька ефективність праці та висока плінність кадрів. Чутливими до морально психологічної атмосфери є і молоді, і зрілі працівники. Ефективність праці прямо залежить від настрою працівників і може підвищуватися під час хорошого настрою, а у разі негативних емоціях – навпаки знижуватися.

Метою конструктивних трудових конфліктів є усунення перешкод на шляху підвищення продуктивності праці. До їх причин належать: а) шкідливі умови праці; б) недоліки у технології виробництва (незабезпеченість матеріалами та ресурсами); в) недоліки в організації праці (нечіткість у розподілі обов'язків між співробітниками та підрозділами; невідповідність між правами та обов'язками; незручний графік роботи; низький рівень дисципліни; неритмічність праці); г) неналежна оплата праці (занижена зарплата, затримки з її виплатою, несправедливий її розподіл між членами колективу).

Конфлікти можуть дати позитивні результати, якщо сторони не виходять за межі етичних норм, ділових відносин і розумних аргументів. Правильне розв'язання конструктивних трудових суперечностей веде до усунення їх причин, вдосконалення відносин між людьми, до покращення виробництва, підвищення ефективності організації. Деструктивні трудові конфлікти зачіпають передусім особисті стосунки між членами колективу. Їхньою метою є досягнення особистих переваг та корисливих інтересів ціною чийхось збитків чи приниження. Їх можуть спричинити некоректні дії керівника, некоректні дії підлеглих,

або їх спільні помилки. Деструктивні трудові конфлікти виникають, коли одна зі сторін жорстко наполягає на своїй позиції та ігнорує інтереси іншої сторони або усієї організації, використовуючи аморальні методи (шантаж, погрози, маніпулювання, зловживання). Це спричиняє недовіру, зниження співробітництва.

Трудові конфлікти класифікують на: а) *горизонтальні* (сторони мають однаковий статус), *вертикальні* (управлінські – статуси сторін різні), *змішані*; б) *відкриті* (їх наявність помітна всім) і *приховані* (їх розпізнати можна на основі непрямих ознак: напруженість у міжособистісному спілкуванні, різка зміна у ставленні до роботи). Значну шкоду організаціям можуть завдавати не залагоджені приховані суперечності, тому важливо вчасно виявляти і розв'язувати їх. В іншому випадку можуть з'явитись нові ускладнення: перевитрати управлінського часу, зниження якості управлінських рішень, витрати на реорганізацію, негативний імідж організації, саботаж та шкідництво, зниження якості праці.

Що керівника як джерела конфліктів, то провідне значення для налагодження психологічного клімату в колективі залежить від керівника, його управлінської компетентності. Слід чітко розуміти, що помилками управлінської діяльності може стати: а) порушення службової етики; б) порушення трудового законодавства; в) несправедлива оцінка підлеглих [15].

Порушення службової етики проявляються у брутальних висловлюваннях, зверхності, зневажливому ставленні керівника до підлеглих, їх публічне приниження; нетерпимості до думок оточуючих, ігноруванні зауважень, переслідуванні за критику; намагання керувати працівниками, ігноруючи повноваження їх безпосередніх керівників; протекція сторонніх претендентів на управлінські посади; маніпулювання підлеглими, провокування недовіри і конфліктів між ними.

Порушення трудового законодавства з боку керівника можуть бути як свідомими, так і через правовий нігілізм, юридичну неграмотність. Вони проявляються в обмеженні прав підлеглих, зловживанні посадовим положенням, приховуванні чи спотворенні суттєвої інформації (наприклад, про скорочення, реорганізацію), несправедливому розподілі роботи між підлеглими.

Несправедлива оцінка підлеглих з боку керівника може виявитись у невмінні переконувати, нечіткому формулюванні вимог, завдань, інструкцій («невідомо чого хоче»), ревнивому, заздрісному ставленні до авторитету високопрофесійних співробітників, неконкретній критиці недоліків в роботі підлеглих, необ'єктивному оцінюванні праці підлеглих під час розподілу заохочень і покарань, хвалькуватості, зарозумілості та інших проявів зверхності, що викликають заздрість, образу.

Що працівників як причин конфліктів, то їх можна розділити на три групи: *стійкі до конфліктів*; *утримуються від конфліктів*; *конфліктні*. На думку психологів, для створення сприятливого психологічного клімату доводиться докладати зусилля стосовно десятої частини персоналу (конфліктних працівників), решта самі прагнуть впорядкованості. Конфліктні працівники (важко керовані, з поведінкою, яку важко передбачити) нерідко отримують характеристику безвідповідальних, недобросовісних, зверхніх, нескромних, нечесних, недисциплінованих, неорганізованих, невитриманих, схильних вдаватися до скарг та анонімок.

Щодо емпіричного дослідження соціально-психологічного клімату та організаційної культури трудового колективу, то його проводили в колективі вищого навчального закладу. Обсяг вибірки – 26 осіб, які працюють на різних посадах: методистів, лаборантів, бібліотекарів, викладачів. Більшість членів колективу – жінки, вік опитаних людей: до 35 років – 13 осіб; від 36–50 років – 8 осіб; більше 51 року – 4 особи. Стаж роботи в колективі: до 2-років – 6 осіб; від 2 до 4 років – 2 особи; 18 осіб – більше 4 років.

В анкетуванні використано: а) методика оцінки соціально-психологічного клімату А. Михайлюка, Л. Шалито; б) методика характеристики організаційної культури; в) методика виявлення переважного типу організаційної культури; г) анкетні характеристики реципієнтів.

Ми отримали такі оцінки задоволеності оплатою праці працівниками: зарплата відповідає обсягу навантаження 28%; зарплата не відповідає обсягу навантаження – 28%; зарплата не покриває життєво необхідних витрат – 44%. Також є показники щодо бажання змін: бажаю змінити на вище оплачувану роботу – 44%; бажаю змінити посаду на більш кваліфіковану – 38%; не бажаю нічого змінювати – 18%.

А. Методика оцінки соціально-психологічного клімату А. Михайлюка, Л. Шалито оцінює емоційний, когнітивний, поведінковий компоненти соціально-психологічного клімату в колективі. Показники коливаються в межах від +1,0 (повністю позитивно) до – 1,0 (повністю негативно).

Отримано такі числові результати. Оцінка емоційного компоненту соціально-психологічного клімату: + 0,49 (колектив подобається або не подобається членам колективу) – колектив подобається більшості членам колективу. Оцінка когнітивного компоненту: + 0,56 (члени колективу знають або не знають одне одного) – члени колективу загалом знають одне одного. Оцінка поведінкового компоненту: +0,49 (бажання або небажання працювати та спілкуватися з членами колективу на дозвіллі) – працівники бажають працювати та спілкуватися з колегами.

Б. Методика характеристики організаційної культури дає змогу визначити індекс організаційної культури колективу за критеріями (робота, комунікації, управління, мотивація і мораль), які характеризують організаційну культуру трудового колективу. Під час оцінки використовується 10-бальна шкала. Індекс організаційної культури колективу визначається загальною сумою отриманих балів. Показники свідчать про таке: рівні організаційної культури: 290–261 – дуже високий індекс організаційної культури колективу; 260–175 – високий індекс організаційної культури колективу; 174–115 – середній індекс організаційної культури колективу; до 115 – організаційна культура колективу має тенденцію до деградації. Рівень розвитку організаційної культури визначають за середніми значеннями у критеріях: 10–9 – чудовий рівень розвитку організаційної культури; 8–6 – мажорний рівень розвитку організаційної культури; 5–4 – помітна зневіра в колективі; 3–1 – занепадницький стан організаційної культури.

У результаті опрацювання результатів анкетування встановлено *індекс організаційної культури колективу*, він виявився на рівні 141,6. Такий результат свідчить про середньо-низький індекс організаційної культури: організаційна культура колективу наближається до рівня за яким наступає тенденція до деградації. Такі показники змушують поставити питання: які причини такого стану справ?

Оцінка організаційної культури в колективі за критеріями дає більш конкретне уявлення про причини достатньо низького рівня розвитку організаційної культури: *робота, комунікації, управління, мотивація і мораль*.

Всі показники критеріїв є низькими, вони вказують на те, що в колективі помітна зневіра. Відносно найвищим виявився критерій організаційної культури «*робота*» – 4,97: організованість виробничого (навчального) процесу є відносно оптимальною.

На другому місці виявився критерій організаційної культури «*мотивація і мораль*» – 4,5: науково-педагогічні працівники певною мірою мотивовані до праці, здебільшого їх мотивує особисто-пізнавальна зацікавленість предметом праці. Хоча менеджмент позитивно оцінює, як зазначили респонденти, здебільшого за «*дотримання правил та процедур*» та за «*здатність досягати результату і перемагати*».

На третьому місці за рівнем виявився критерій «*комунікації*» – 4,3: комунікація є недостатньо розвинутою. Хоча, як бачимо з методики А. Михайлюка, Л. Шалито, співпрацівники відносно добре знають одне одного, що свідчить про достатньо розвинуті «горизонтальні» комунікації. Недостатньою є «вертикальна» комунікація між керівництвом та підлеглими.

Найнижчими виявились показники критерію «управління» – 4,1. Стиль управління в очах співпрацівників отримав найнижчу оцінку, що може спричинити «занепадницький стан організаційної культури». Невдоволення спричинене правилами і методами управління, які використовує керівництво. Зокрема управлінський контроль здебільшого оцінює дотримання «планів та формальних процедур». В організаційній структурі колективу практично відсутні неформальні характеристики, а домінує централізованість та функціональність. Влада в колективі ґрунтується переважно на посадових функціях, однак недостатньо використовує повагу до «компетентності, досвіду та знань» співробітників.

В. Методика виявлення переважного типу організаційної культури розкриває обсяг представленості «авторитарної культури», «бюрократичної культури», «культури, орієнтованої на завдання», «культури, орієнтованої на людину» в життєдіяльності колективу. Для розуміння особливостей організаційної культури цього педагогічного колективу встановлено оцінку типів організаційної культури в колективі. Домінуючою в організації виявилися «організаційна культура, орієнтована на завдання» (+6 балів), а також «бюрократичний тип організаційної культури» (+5 балів). Решта типів не отримали помітного вираження: «авторитарна організаційна культура» (0 балів), «організаційна культура, орієнтована на людину» отримала негативні показники (-1 бал).

Результати опитування у цій методиці пояснюють, зокрема, чому «комунікація» та «управління» оцінюється співпрацівниками низькими оцінками. Бюрократизований стиль управління, як відомо, формує чітку формальну ієрархію в стосунках. Співробітники комунікують здебільшого на рівні «горизонтальних» взаємодій, однак ієрархічна формальна структура блокує спілкування «у вертикалі» – і підлеглі, і керівники роз'єднані комунікативними бар'єрами, не спілкуються вільно, уникають взаємодії без вкрай необхідних причин. Для психологічної спеціальності домінування «бюрократичних відносин» не є притаманним, з огляду на що оцінка обраної управлінської моделі є низькою.

Висновки. Отже, основними факторами, що впливають на формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, є ступінь задоволення науково-педагогічних працівників роботою та оцінкою її результатів з боку керівництва, атмосфера взаємопідтримки, стиль керівництва та індивідуальні якості співробітників. Важливим чинником формування сприятливого соціально-психологічного клімату в педагогічних колективах вищих навчальних закладів є відповідність стилю управління, який вибирає керівництво, до очікувань колективу.

Для розвитку колективу, збагачення відносин між співпрацівниками необхідно здійснювати моніторинг соціально-психологічного клімату, виявлення його характеристик. Метою таких досліджень є корекція та вдосконалення методів управління, а також створення заходів для подолання зайвих бюрократичних перепон у «вертикальних» та «горизонтальних» комунікаціях, під час збереження ділових та відповідальних відносин між членами колективів ВНЗ.

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні впливу на соціально-психологічний клімат вузівського середовища таких чинників, як стиль керівництва педагогічним колективом, ціннісні орієнтації студентів і педагогів, бар'єри педагогічного спілкування тощо.

1. Андомин О. В. Корпоративная культура вуза как педагогическая проблема / О. В. Андомин, С. Н. Косинова // Вестник Самарского государственного университета. – Самара: Вестник СамГУ, 2008. – № 5/2 (64). – С. 201–209.

2. Жигайло Н. І. Роль керівника у формуванні соціально-психологічного клімату в колективі / Н. І. Жигайло // Науковий вісник ЛьвДУВС. Серія психологічна. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (1). – С. 374–383.

3. Жигайло Н. І. Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія / Н. І. Жигайло. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2008. – 336 с.

4. Белых Ю. Э. Трансформация корпоративной культуры университета в условиях разработки и внедрения системы менеджмента качества / Ю. Э. Белых, Е. Л. Разова. – Мн.: РИВШ, 2009. – С. 75–77.

5. Беляева М. И. Корпоративная культура вуза как ресурс организационного развития / М. И. Беляева // Alma mater: Вестник высшей школы. – М.: Научный мир, 2011. – № 4. – С. 45–48.

6. Бойкова О. И. Корпоративная культура в вузе как стратегический ресурс инновационного развития / О. И. Бойкова // Вестник российской академии естественных наук. – Калининград: КГТУ, 2011. – № 4. – С. 109–111.

7. Гавкалова Н. Л. Оцінка рівня організаційної культури підприємства / Н. Л. Гавкалова, Н. С. Маркова // Ефективність державного управління: зб. наук. праць / за ред. А. О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 10. – С. 49–58.

8. Казміренко В. П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій / В. П. Казміренко // Психологія і суспільство. – Тернопіль: Тернопільська академія народного господарства, 2004. – № 2. – С. 5–29.

9. Карамушка Л. М. Психологічні основи управління змінами в освітніх організаціях: навч.-метод. посіб. / Л. М. Карамушка. – Біла Церква: КОПОПК, 2008. – 76 с.

10. Карамушка Л. М. Психологія відданості персоналу організації: монографія / Л. М. Карамушка, І. А. Андреевна. – К.–Львів: Галицький друкар, 2012. – 212 с.

11. Мітічкіна О. О. Організаційна культура в умовах навчального процесу вищої школи / О. О. Мітічкіна // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – № 3 (14). – С. 172–178.

12. Носков В. І. Психологічні детермінанти корпоративної культури / В. І. Носков // Політичний менеджмент. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2006. – № 3 (17). – С. 76–88.

13. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління: навч. пос. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 695 с.

14. Паньковець В. Л. Проблема професійного стресу менеджерів освітніх організацій / В. Л. Паньковець // Актуальні проблеми психології. – Т. 1.: Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К.: Міленіум, 2003. – Ч. 9. – 156 с. – С. 126–130.

15. Парсяк В. Н. Корпоративна культура вищих навчальних закладів: сутність і складові / В. Н. Парсяк, І. М. Драгомірова // Актуальні проблеми економіки. – К.: Наука, 2009. – № 2. – С. 97–104.

16. Семикіна М. В. Еволюція організаційної культури на українських підприємствах: проблеми та протиріччя / М. В. Семикіна // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – Запоріжжя: клас. приват. ун-т, 2009. – № 6. – С. 197–200.

17. Серкіс Ж. В. Про організаційну культуру закладу освіти / Ж. В. Серкіс // Практична психологія та соціальна робота. – К.: НАПН України, 2002. – № 9–10. – С. 4–9.

18. Сняданко І. І. Організаційна культура технічних університетів як головна умова підготовки студентів до майбутньої управлінської діяльності / І. І. Сняданко // Актуальні проблеми психології / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. – К.: Наук. світ, 2011. – Т. 1. – Ч. 31. – С. 99–104.

19. Сняданко І. І. Особливості управління організаційною культурою освітньої організації / І. І. Сняданко // Науково-теоретичний збірник / за ред. В. П. Коцур. – Переяслав – Хмельницький: ПП «СКД», 2008. – Вип. 16. – С. 227–230.

20. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / пер. с англ.; под ред. В. А. Спивака. – СПб.: Питер, 2002. – 336 с.

Кожушко-Лозинская И. И. Психологические аспекты формирования социально-психологического климата в коллективе высшего учебного заведения

Раскрываются теоретические и эмпирические характеристики социально-психологического климата и организационной культуры педагогического коллектива. Отмечено, что в отечественных психологических исследованиях недостаточной мерой представлены актуальные проблемы жизнедеятельности педагогических коллективов в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: организационная культура, социально-психологический климат, конфликты, коммуникативные барьеры, стиль руководства.

Kozhushko-Lozyns'ka I. I. Psychological aspects of socio-psychological climate forming in the team of higher educational establishment

Theoretical and empirical characteristics of social and psychological climate and organizational culture of the teaching staff are revealed. It is indicated that domestic psychological researches underrepresented actual problems of life of teaching staff in higher education establishments.

Key words: *organizational culture, socio-psychological climate, conflicts, communicative barriers, leadership style.*

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

УДК159.923.2

М. П. Козирєв

БАР'ЄРИ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ

Аналізуються об'єктивні і суб'єктивні чинники виникнення бар'єрів педагогічного спілкування, розкриваються поняття бар'єрів та їх функції, надається характеристика психофізіологічних, інформаційних, оцінних, емоційних й смислових бар'єрів педагогічного спілкування.

Ключові слова: *педагогічне спілкування, бар'єри педагогічного спілкування, їх природа і функції, класифікація.*

Постановка проблеми. Педагогічне спілкування в умовах вищої школи є однією з найважливіших умов успішної спільної діяльності педагогів і студентів спрямованої на навчання і виховання, формування майбутнього професіонала. Педагогічне спілкування полягає в комунікативній взаємодії педагога зі студентами, колегами, батьками щодо встановлення сприятливого психологічного клімату, психологічної оптимізації педагогічної діяльності тощо.

Педагогічна діяльність є складним, динамічним, багатокомпонентним процесом. З усього різноманіття її компонентів можна виділити такі: змістовий, теоретико-методичний і соціально-психологічний, вони утворюють внутрішню структуру педагогічного процесу. Єдність і взаємозв'язок цих трьох компонентів дозволяють повністю реалізувати завдання педагогічної системи. Головним у єдності є соціально-психологічний компонент, тобто педагогічне спілкування, яке забезпечує реалізацію інших складових педагогічного спілкування. У педагогічному спілкуванні формується і реалізується важлива система педагогічної взаємодії, яка набуває функціональний і професійно значимий характер, допомагає подолати різноманітні бар'єри, сприяє переведенню

студентів з позиції ведених на позицію співпраці та перетворення їх на суб'єкти педагогічної діяльності і творчості.

Стан дослідження. Основними методологічними і теоретичними засадами дослідження стали: положення системного аналізу (Б. Ф. Ломов, О. В. Скрипченко), теорії функціональної системи (П. К. Анохін); категорії суб'єкта (К. О. Абульханова-Славська, А. В. Брушлинський), особистості (Г. С. Костюк, В. В. Рибалка), діяльності (О. М. Леонтьєв, Б. Ф. Ломов, Л. А. Радзіховський), свідомості (Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн); концепції взаємодії (Г. М. Андрєєва, І. О. Зімя, Г. О. Китайгородська), спілкування (Г. М. Андрєєва, Б. Д. Паригін), педагогічної взаємодії (О. В. Киричук, Я. Л. Коломінський, В. Я. Ляудіс), положення особистісно зорієнтованого навчання (С. Д. Смирнов, Г. Г. Кравцов, С. Д. Максименко), особистісно зорієнтованого виховання (І. Д. Бех), особистісно-діяльнісного підходу (Н. Л. Коломінський), педагогічного спілкування (О. О. Леонтьєв, В. А. Кан-Калік, С. Д. Максименко), мовної комунікації (О. О. Леонтьєв, Т. М. Ушакова) у педагогічній діяльності (О. В. Гоголь, Л. М. Зінченко), лінгвістики і психолінгвістики тексту (М. М. Бахтін, Н. В. Чепелева), дискурсу (А. Ж. Греймас, Ж. Курте, Т. А. ван Дейк), психології діалогу (Г. О. Балл, Л. О. Радзіховський), психології утрудненого спілкування (В. А. Лобунська, К. А. Менджерицька, Е. А. Бреус).

Водночас недостатньо дослідженими є психологічні особливості, класифікація, механізми та засоби подолання бар'єрів в педагогічному спілкуванні. Тому соціальна-психологічна і педагогічна значущість визначеної проблеми та її недостатнє вивчення зумовили мету статті, яка полягає в теоретичному аналізі чинників, природи, функцій та класифікації бар'єрів педагогічного спілкування.

Виклад основних положень. Спілкування є надзвичайно складним і обсяжним поняттям. Професійні особливості педагогічного спілкування О. Леонтьєв визначає як «професійне спілкування викладача з тими, хто навчається на уроці і поза ним (в процесі навчання і виховання), що має певні педагогічні функції і спрямоване (якщо воно повноцінне й оптимальне) на створення сприятливого психологічного клімату, а також на іншого роду психологічну оптимізацію навчальної діяльності і відношень між педагогом та учнями всередині учнівського колективу» [7, с. 347]. І. Зімя звертає увагу на те, що педагогічне спілкування «як форма навчального співробітництва є умовою оптимізації навчання і розвитку особистості тих, що навчаються» [4, с. 214].

Н. Басова виділяє такі ознаки педагогічного спілкування у виші: «По-перше, це професійне спілкування викладача зі студентами на заняттях і поза ними, а також з викладачами в педагогічному колективі.

По-друге, педагогічне спілкування у вузі має певні педагогічні функції і спрямоване (якщо воно повноцінне) на створення сприятливого клімату. По-третє, спілкування спрямоване на психологічну оптимізацію навчальної діяльності. І, насамкінець, четвертою ознакою педагогічного спілкування є те, що воно спрямоване на психологічну оптимізацію між самими педагогами, педагогами та студентами і всередині студентських груп» [1, с. 347].

Процесу педагогічного спілкування, як свідчить педагогічна практика, властиві різноманітні труднощі, які ускладнюють сприйняття навчальної, наукової тощо інформації студентами, заважають їх пізнавальній діяльності, формуванню як гармонійних особистостей, професійному становленню, унеможливають їх адекватні когнітивні, поведінкові тощо реакції. Такі труднощі кваліфікують як бар'єри. К. Ушинський писав, що без перешкод і сама діяльність неможлива.

Бар'єр (від фр. *barriere* – перешкода) – це психічний стан, який проявляється в неадекватній пасивності суб'єкта, що перешкоджає виконанню ним тих або інших дій. Бар'єр полягає в посиленні негативних переживань і установок – сорому, відчуття провини, страху, тривоги, низької самооцінки тощо.

В. Лабунская, К. Менджеріцкая, Е. Бреус причини, що сприяють виникненню бар'єрів педагогічного спілкування класифікують таким чином: 1) об'єктивні причини, які породжені реальною взаємодією учасників педагогічного процесу та суб'єктивні причини, що мають відношення до різних аспектів функціонування особистості педагога, студента (динамічні процеси формування та розвитку особистості, в академічній групі, педагогічному колективі, культурно-психологічні особливості їх членів); 2) первинні (соціально-економічні і духовно-культурні, стан масової свідомості, соціального оптимізму/апатії; сімейна атмосфера, педагогічно занедбані чи ні діти, умови життєдіяльності студентських колективів, історія їх формування і розвитку, відношення з іншими групами) і вторинні, що породжені різними психогенними і соціогенними впливами; 3) усвідомлені, які реально існують в ситуаціях спілкування і неусвідомлені, що суб'єктивно не переживаються особистістю і групою, або представлені в їх свідомості, але реально не існують; 4) ситуативні або стійкі, міжкультурні і культурно-специфічні; 5) загальновікові і гендерні (маскулінність-фемінність), статеві; 6) індивідуально-психологічні, особистісні, соціально-психологічні; 7) когнітивно-емоційні (уявлення, думки, стереотипи, установки, настрої, переважаючі емоційні стани, ціннісні орієнтації тощо), мотиваційні і інструментальні (навики спілкування, правила етикету, норми, ритуали, прийнятні в групі способи звернення і ін.); 8) компоненти структури спілкування (соціально-

перцептивні, комунікативні, інтерактивні); 9) вербальні і невербальні [6, с. 13–14].

Необхідно зазначити, що для суб'єктів, як носіїв бар'єрів педагогічного спілкування, характерні такі соціально-перцептивні властивості: 1) низький рівень здатності щодо розуміння іншої людини, колег в педагогічній взаємодії, невміння вникати у віртуальні процеси та стани душевних процесів оточуючих, неможливість бачити світ очима іншої особистості, неадекватність відтворення уявлень і змісту педагогічних впливів; 2) недостатня здатність до емпатії, в якій переважає егоцентрична спрямованість, згорнутість співчуття і сприяння, неадекватне сприйняття емоційних станів інших; 3) низька здатність до ідентифікації, тобто неусвідомленого ототожнення або свідомо постановка себе на місце іншої людини; 4) неспроможність до психологічної проникливості, яка дозволяє миттєво оцінити педагогічну проблему, що виникла в процесі педагогічного спілкування та швидко знайти рішення, спираючись на власне чуттєве сприйняття; 5) низький рівень розвитку сенситивності, що проявляється у недостатній сприйнятливості до процесів і подій педагогічного процесу, педагогічної взаємодії її суб'єктів; 6) недостатня спостережливість і т. ін.

Як відомо, навчальна діяльність – це конкретна форма активності людини щодо подолання різноманітних перешкод, що заважають досягненню її мети – набуттю знань, навиків і умінь, формування та становлення студента як майбутнього професіонала, здатного до самостійної діяльності.

Розуміння навчальної діяльності як процесу подолання певних бар'єрів дозволяє розкрити їх справжній розвиваючий потенціал. Якщо бар'єр суб'єктивно не переживається як дефіцит чогось, як напруга, як трудність, як важка інтелектуальна та практична діяльність, навчання не реалізує свої педагогічні завдання.

Тому можна сказати, що місце і роль бар'єрів спілкування в педагогічній діяльності та взаємодії розкривають їх функції, до яких, на нашу думку, можна віднести такі: а) психологічного захисту (захисту інтересів, цінностей і автономії людини або навчальної групи); б) стимулювання (розгортання внутрішнього потенціалу людини і навчальної групи за рахунок мобілізації їх внутрішніх ресурсів); в) консервативна («заморожування», гальмування духовного потенціалу особистості), у разі підвищеної рефлексивності та надмірного самоаналізу розвивається замкнутість та інші негативні якості; г) стабілізації – бар'єр зупиняє рух, взаємодію, надає психічній структурі особистості стан статичності, упорядковує всі її елементи, без чого неможливий її подальші діяльність та розвиток; д) енергізації – психічна енергія під

впливом чинника що її стримає, має здатність накопичуватися та в подальшому реалізуватися через різноманітні, але більш ефективні форми і методи педагогічної діяльності та взаємодії; е) мобілізації – особистість стикнувшись з певною перешкодою, мобілізує свої фізичні, вольові, емоційні, пізнавальні тощо можливості і ресурси для подолання бар'єрів навчальної діяльності; ж) розвитку – зміни, що відбуваються у психофізіологічному розвитку під час повторних мобілізацій, закріплюються та підвищують функціональні можливості, надають нових якостей особистості студента. У разі успішного протікання цього процесу людина зникає до напружених, складних умов її діяльності, що також виступає чинником розвитку; з) гальмуючу – перешкоди блокують життєдіяльність особистості студента, його запити, потреби, нівелюють мотиви, заважають баченню перспектив особистісного і професійного розвитку.

Дослідження бар'єрів педагогічного спілкування свідчать про різноманітність поглядів на їх природу й виникнення, розвиток та прояви, на методи їх дослідження. Деякі перетинаються, інші демонструють суперечливість основних положень. Єдиної класифікації бар'єрів педагогічного спілкування не існує, кожен автор, вивчаючи ту або іншу проблему, відзначає в ній наявність відповідних бар'єрів.

У межах загальнопсихологічного підходу виділяються емоційні, смислові, когнітивні та тактичні бар'єри. Л. Поварницька з позицій діяльнісного підходу виділяє мотиваційні та операційні бар'єри, що виявляються в емоційній, когнітивній і поведінковій сферах [10].

В. Куницьина, Н. Казаринова, В. Погольша традиційно поділяють бар'єри на зовнішні та внутрішні. До зовнішніх бар'єрів належать труднощі соціального характеру, що зумовлені помилками виховання, умовами спілкування, невдалого досвіду емоційних і соціальних контактів. До внутрішніх – особистісні властивості тих, хто навчається: агресивність, тривожність, ригідність, напруженість, сором'язливість. Між зовнішніми та внутрішніми бар'єрами існує тісний взаємозв'язок. Відтворюючись у психіці, зовнішні бар'єри перетворюються на внутрішні. Спочатку вони фіксуються в емоційно-чуттєвій, потім у когнітивній сфері, чим поширюють свій вплив на інші види людської діяльності. Вони умовні і є перешкодою лише в певних ситуаціях, коли рівень розвитку суб'єкту не дає йому змоги успішно розв'язувати ті або інші проблеми [5].

Б. Паригін також виділяє зовнішні й внутрішні бар'єри, зазначаючи, що вони можуть бути і станом, і властивістю особистості. Як стан соціально-психологічний бар'єр нестабільний і виявляється залежно від конкретної життєвої ситуації, а не від особливостей індивіда.

Як властивість особистості соціально-психологічний бар'єр, навпаки, характеризується стабільністю проявів і залежить від особливостей характеру людини [9].

На думку Н. Віденєєва, серед фізичних (простір і час), соціальних, гносеологічних (відсутність досвіду, нерозвиненість абстрактного мислення), ідеологічних і психологічних (установка, пасивність уваги) видів бар'єрів найбільш поширеними перешкодами в досягненні взаєморозуміння є соціальні й гносеологічні бар'єри [3].

А. Маркова виокремлює: бар'єри планування, постановки й розв'язання педагогічних завдань, адекватного аналізу та попередження педагогічних помилок, звуження і спрощення змісту навчального матеріалу, що стає чинником формалізації заняття, проведення його в репродуктивній формі; бар'єри педагогічного впливу та взаємодії з суб'єктами діяльності, які, не включаючись у спілкування, відчують дискомфорт; бар'єри поєднання продуктивних і репродуктивних форм роботи, проблемного навчання, активних методів навчання [8].

І. Зимня, вивчаючи проблеми педагогічної діяльності, аналізує такі групи найбільш типових бар'єрів: бар'єри страху академічної групи, побоювання педагога, що вона не сприйме його як викладача і як наслідок гіпертрофоване відношення до можливості здійснити педагогічну помилку; бар'єри негативної установки щодо педагогічної взаємодії з студентами, який сформувався під впливом попереднього негативного досвіду та як наслідок неузгодження установок педагога й тих, що навчаються; бар'єри неадекватності діяльності педагога щодо ситуацій на навчальних заняттях (що характерно для молодих педагогів), особливо під час механічного копіювання педагогічного стилю колег або використання тільки інформаційної функції спілкування [4].

Бар'єри, що виникають у процесі навчання, можна класифікувати й за джерелом виникнення: психофізіологічні, інформаційні, оцінні, емоційні й смислові. Наприклад, до психофізіологічних бар'єрів належить бар'єр темпераменту, що виникає, коли темперамент викладача та особи, яка навчається, протилежні й ця ситуація не усвідомлюється учасниками педагогічної взаємодії. Це зумовлює відмінності у швидкості реакцій, змісті та повноті реакцій на організаційні, оцінні, дисциплінарні та корекційні дії тощо. Психофізіологічні особливості зумовлюють відповідний темп навчальної діяльності, структурування, зміст та логіку навчального процесу. Стикаються ніби два вектори діяння, що різняться часовими, динамічними й енергетичними параметрами. До психофізіологічних бар'єрів належать відмінності в індивідуальних системах репрезентації та сприйняття інформації, зумовлені превалюванням аудіального, візуального

або кінестетичного типу. Тут бар'єр виникає за відсутності вмінь перекодування отримуваної інформації.

В основі інформаційних бар'єрів лежить неправильна структуризація навчальної інформації, темп її подання, ігнорування законів психології сприймання й індивідуальних особливостей когнітивної, мотиваційної, емоціональної сфер тих, хто вчиться та їх пізнавальних можливостей. Тут можна виділити: бар'єр входу в процес педагогічного спілкування, який передбачає здатність педагога організувати власне висловлювання з урахуванням особливостей навчального предмету та соціально-психологічних і пізнавальних характеристик навчальної аудиторії, логіку і зміст навчального заняття; бар'єр мовленнєвої компетентності, що визначається мірою, ступенем актуальної мовленнєвої поведінки індивіда прийнятим в цьому культурному середовищі (мовній культурі) нормам вербального спілкування, правилам мовного етикету; понятійний бар'єр, що виникає через відмінності понятійно-категоріального апарату педагога й того, хто навчається; бар'єр сприйняття, зумовлений відсутністю рефлексії та недостатньою компетентністю щодо саморегуляції суб'єкт-суб'єктною системи, якою є педагог і студент.

У межах інформаційних бар'єрів виділяється бар'єр реалізації, пов'язаний з проблемами актуалізації уже засвоєної інформації та можливостями її реалізації на рівні зовнішньої активності. Важливою перешкодою щодо пізнавальної діяльності є бар'єр перенасичення, який виникає внаслідок надмірності сприйняття нової інформації, що загрожує цілісності інформаційного поля людини, її компетентності, тобто обсяг інформації, яку необхідно проаналізувати, вивчити та засвоїти, перевищує можливість її сприймання особистістю, або характер подання інформації порушує психологічні закони її сприймання.

Однією з підстав виникнення інформаційних бар'єрів є інформаційний стрес. В. Бодров виділив безпосередні (інформаційні), головні (суб'єктивні) і супутні (середовища) причини їх виникнення. Слід виокремити, що з усього розмаїття причин, індивідуальні особливості суб'єкта діяльності є головною причиною виникнення стресу [2]. Під час ігнорування законів пам'яті в процесі подання навчальної інформації виникають бар'єри запам'ятовування.

Бар'єр осмислення пов'язаний з тим, наскільки отримувана інформація вбудована в індивідуальний когнітивний простір, і як надалі функціонуватиме в ньому.

Оцінні бар'єри зумовлені помилкою в застосуванні оцінних дій. Можна виділити декілька різновидів помилок: порушення рівноваги між позитивними й негативними оцінками з переважанням останніх; оцінювання студента як представника певної соціальної групи, а не його успіш-

ності в навчанні; порушення соціально-рольових відносин «педагог – студент»; превалювання неконструктивної негативної оцінки, коли засвоєння предмета ускладнене тим, що педагог займає позицію стороннього спостерігача, здійснює оцінювання здібностей, особистісних якостей, можливих перспектив розвитку й діяльності людини замість оцінювання процесу виконання нею навчальних завдань. Схожі помилки спричиняють фрустрацію, агресію, актуалізують механізми психологічного захисту, чим перешкоджають взаєморозумінню та спільній діяльності.

До причин, що викликають емоційні бар'єри, належать: актуалізація негативної емоційної пам'яті під час розв'язання навчального завдання, коли суб'єкт навчальної діяльності потрапляє в ситуацію, схожу з тією, в якій раніше набув негативного емоційного досвіду; загальний несприятливий індивідуальний емоційний фон активності: підвищена тривожність, високий невротизм, фрустрація; атракція, що зумовлює первинне схвалення або несприйняття іншого як партнера психолого-педагогічної взаємодії на основі сканування його параметрів як фізичного об'єкта.

Смисловому бар'єру належить провідна роль щодо успішності навчання, під яким розуміється таке явище, коли той, хто навчається, не приймає й не виконує вимоги викладача, хоча розуміє та може їх виконати. Виділяють три види смислових бар'єрів: ігнорування вимог викладача; неприйняття форми реалізації вимог викладача та неприйняття його особистості. Причини виникнення смислового бар'єра різноманітні: невміння з'ясувати істинні мотиви того, хто навчається, і, як наслідок, неадекватна реакція викладача на його дії; тривале надмірне застосування одноманітних прийомів і засобів навчання; негативна емоційна реакція того хто навчається на неправильне, з його точки зору, ставлення до нього; думка, що сформулася у студентів, соціальних груп про викладача тощо.

Р. Шакуров виділяє такі бар'єри [11]. Наприклад, бар'єр страждання діє двояко, знижуючи рівень контактності, взаєморозуміння, товариськості людини. Страждання може бути викликане трагічними подіями, незадоволенням соціальним статусом, заниженою самооцінкою, невдачами у навчанні, фізичним болем тощо. Це є важким випробуванням для партнерів педагогічної взаємодії. Тому важливо вчасно знайти слова підтримки, виявити щире співчуття, надати необхідну психологічну та іншу необхідну допомогу.

На думку цього вченого, особливо важко подолати бар'єр гніву, адже гнів виникає у відповідь на несподівані перешкоди, образи тощо в педагогічній взаємодії. І чим він сильніший, тим активніше студент проявляє його в словесних або агресивних діях. Він вважає, що одним

з найкращих методів боротьби з гнівом – це відкрито заявити людині про своє ставлення до неї. Це можливо зробити за допомогою методики «Я-висловлювань». Використовуючи їх, педагог або студент не лише беруть на себе відповідальність за власні емоції, але й виражають себе так, щоб партнер з педагогічної взаємодії не відчував себе ображеним, або звинуваченим.

В результаті порушень елементарних етичних норм та внаслідок «гігієнічного несприйняття» іншої людини виникає бар'єр відрази. Його можуть спровокувати: надмірна та недбала жестикуляція партнера, його гігієнічно неприємні дії (почухування, сіпання), мокрі, пітні долоні рук, брудні нігті, відразливі манери, порушення психологічної дистанції спілкування, пом'ятий або брудний одяг тощо.

Бар'єр презирства як і бар'єр відрази, обмежує контакти з людиною, що викликала негативні емоції. Презирство і відразу зазвичай викликають аморальні вчинки, неприйнятні риси характеру (боязуство, скупість тощо) індивіда. І хоча їх складно подолати, необхідно разом з їх негативною оцінкою виявляти у партнера з педагогічної взаємодії те позитивне, що може як його виправити, так і покращити ставлення.

Своєрідним бар'єром педагогічної взаємодії є бар'єр страху, який більше властивий студентам молодших курсів. Він проявляється у боязні виступити перед навчальним колективом, висловити свої думки, викликаний міркуванням, що вони нелогічні, недоречні, виступити опонентом у навчальній дискусії, виглядати в очах однокурсників людиною, що не володіє відповідною вербальною та невербальною культурою спілкування. Крім цього, цей бар'єр може звести до мінімуму контакт з особами, які є його джерелом (реальним або уявним). Саме страх стримує та обмежує можливості розкриття інтелектуального потенціалу людини у навчальному процесі.

В результаті усвідомлення індивідом недоречності того, що відбувається внаслідок його дій в процесі педагогічної взаємодії, виникає бар'єр сорому і провини. Виникає як реакція на зауваження, критику, лестоці, зі страху виявитися негідним, бути викритим у нібито неправильному вчинку тощо. Цей бар'єр, як правило, виникає у людей невпевнених у собі, які перебільшують негативну оцінку, пред'являють надто високі вимоги до власних вчинків тощо.

Можна зазначити, що бар'єри педагогічного спілкування мають різні форми і особливості вияву, можуть проявлятися як домінуючі, превалюючи утворення, виступати комплексним утворенням. Це залежить як від особистісних властивостей індивіда, так й від ситуації в якій розгортається педагогічна спілкування та взаємодія її учасників.

Висновки. Залежно від того, що лежить в основі бар'єрів педагогічного спілкування, спостерігається широка палітра їх видів, особ-

ливостей, форм прояву та їх наслідків. Бар'єри виконують як негативну, так і позитивну роль, дозволяють виявити перешкоди, що заважають реалізації наявних можливостей людини та виявити резерви, потенційні інтелектуальні, психологічні, соціальні можливості, актуалізація і реалізація яких сприяють повноцінній діяльності всіх учасників педагогічного процесу, гармонійному розвитку людини як особистості, так і професіонала.

Перспективи подальших досліджень бачимо в більш детальному дослідженні природи, умов та чинників бар'єрів та утруднень, що виникають у студентів у навчальній діяльності, особливо психологічних, комунікативних, пізнавальних та в обґрунтуванні психолого-педагогічних, соціальних та особистісних умов їх подолання.

1. Басова Н. В. Педагогическая и практическая психология / Н. В. Басова. – Ростов н/Д. – Феникс, 2000. – 416 с.

2. Бодров В. А. Информационный стресс: учеб. пособие для вузов / В. А. Бодров. – М.: ПЕРС, 2000. – 352 с.

3. Виденеев Н. В. Природа интеллектуальных способностей человека / Н. В. Виденеев. – М.: Мысль, 1989. – 173 с.

4. Зимняя И. А. Педагогическая психология: учеб. пособие / И. А. Зимняя. – Ростов н/Д: Феникс, 1997. – С. 400–473.

5. Куницына В. Н. Межличностное общение: учеб. для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погорьша. – СПб.: Питер, 2001. – 544 с.

6. Лабунская В. А. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Лабунская, К. А. Менджерицкая, Е. Д. Бреус. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 288 с.

7. Леонтьев А. А. Педагогическое общение / под ред. М. К. Кабордова, 2-е изд., перероб. и доп. – М.: Нальчик, 1996. – 456 с.

8. Маркова А. К. Психология труда учителя / А. К. Маркова. – М.: Педагогика, 1993. – 192 с.

9. Парыгин Б. Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б. Д. Парыгин. – СПб.: ИГУП, 1999. – 592 с.

10. Поварницына Л. А. Психологический анализ трудностей общения у студентов: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук / Л. А. Поварницына. – М., 1987. – 21 с.

11. Шакуров Р. Х. Эмоция. Личность. Деятельность (механизмы психодинамики) / Р. Х. Шакуров. – Казань: Центр инновационных технологий, 2001. – 180 с.

Козырев Н. П. Барьеры педагогического общения

Анализируются объективные и субъективные условия возникновения барьеров педагогического общения, раскрываются понятие барьеров и их функции, представляется характеристика психофизиологических, информационных, оценочных, эмоциональных и смысловых барьеров педагогического общения.

Ключевые слова: педагогическое общение, барьеры педагогического общения, их природа и функции, классификация.

Kozyrev M. P. Pedagogical communication barriers

The article deals with the objective and subjective factors of the pedagogical communication barriers. The concept of the barriers and functions is revealed. The characteristic of the physiological, information, evaluation, emotional and semantic barriers of the pedagogical communication is given.

Key words: pedagogical communication, pedagogical communication barriers, barriers nature and functions, classification.

Стаття надійшла 24 жовтня 2013 р.

УДК 159.98:159.923:159.922.736.3

О. Б. Кузьо,

Г. І. Липак

НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ, ЩО СТАЛИ УЧАСНИКАМИ БУЛІНГУ

Досліджено індивідуально-психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, що стали учасниками булінгу. Подано психокорекційну програму, яка була спрямована на трансформацію складових проблеми булінгу: підвищення самооцінки, зниження рівня тривожності, агресивності та фрустрації, налагодження міжособистісних зв'язків досліджуваних молодших школярів. Простежено зміни, що відбулися внаслідок психокорекційного втручання.

Ключові слова: шкільний булінг, кривдник, жертва, тривожність, агресивність, самооцінка, психокорекційна програма, молодший шкільний вік.

Постановка проблеми. За минулі 5 років скарги від учителів, шкільних психологів та батьків про зростання випадків шкільного насилля дедалі частіше можна почути з різних джерел. З одного боку, таку особливість можна розглядати як відображення на мікрорівні суспільної ситуації, а з іншого – як гостру необхідність розв'язувати проблеми безпосередньо на місцях (в школах та ін). Окрім лікарів, психіатрів, психологів (які займаються зазвичай вже з тими, хто є в ролі агресора або зазнав цькування та знущання з боку однолітків), до вивчення й профілактики цього явища повинні, безперечно, долучатися вчителі, соціальні педагоги, шкільні психологи.

У сучасних навчальних закладах відчувається брак у розробці психокорекційних програм, спрямованих на зниження рівня булінгу. Це

зумовлено, насамперед тим, що завдання шкільного психолога в сучасних школах, на жаль, через певні обставини часто завершуються на етапі психодіагностики; через емоційне завантаження та емоційне вигорання вчителі схильні не зауважувати проблем або вирішувати їх у спосіб свого домінування; батьки сподіваються, що усі проблеми має вирішити школа; учні ще не достатньо рефлексивно можуть оцінювати реальність.

Однозначно, що і профілактичну, і психокорекційну роботу в школі варто було б починати ще в молодшому шкільному віці, коли формуються основні світоглядні, моральні та ціннісні орієнтири [1]. Відтак, розробка методології психокорекційних програм потребує врахування і вікових особливостей молодшого школяра.

Стан дослідження. На Заході булінг обговорювали вже на початку ХХ ст., але серйозні дослідження розпочалися лише близько 30 років тому. Аналіз зарубіжних джерел показав, що з початку досліджень вказаної проблеми в зарубіжних країнах було опубліковано більше 1000 наукових статей з проблеми «цькування». У більшості сучасних досліджень акцентується на психологічних особливостях жертв цькування і переслідувань, поведінка ж кривдників розглядається як результат «іманентно» властивій їм агресивності. Заслуговує на особливу увагу аналіз психологічних причин, які мотивують дітей і підлітків на акти агресії щодо «жертви».

Активний вклад у дослідження цієї проблеми зробили: І. Кон, Б. Колоросо (досліджували мотивацію до булінгу), А. Пікас (соціально-психологічні чинники булінгу), Д. Лейн, О. Маланцева (роль школи у вирішенні проблеми булінгу), Д. Ольвеус (класифікує жертви на агресивні та покірні) [5; 6; 10; 11; 12].

Однак, недостатньо вивчені питання психологічної допомоги школярам молодшого шкільного віку, котрі стали учасниками булінгу, а також питання розробки психокорекційних методів і програм, які адаптовані до сучасної національної школи.

Відтак **метою** статті є висвітлення результатів діагностики особливостей дітей молодшого шкільного віку, які є учасниками булінгу, та на цій основі розробка психологічних засобів надання допомоги таким дітям.

Виклад основних положень. Класичне визначення розглядає булінг (bullying, від bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) як залякування, фізичний або психологічний терор, спрямований на те, щоб викликати у іншого страх і підпорядкувати його собі [8, с. 151]. Цікаво, що під час теоретичного розгляду проблеми булінгу у молодшому шкільному віці виявлено чималу схожість між учасниками булінгу, а саме «кривдниками» та «жертвами» (див. рис. 1). Д. Стефенсон і Г. Сміт виявили значущий зв'язок між соціальною депривацією і участю

у булінгу, причому як для «кривдників», так і для «жертв» [8]; Д. Ольвеус вказує на толерантність до агресивної поведінки [12]. Д. Лейн, досліджуючи булінг як групове явище, виявив, що і у «жертв» і у їх «кривдників» зазвичай менше друзів, ніж у інших дітей [10, 11]. Усі ці три особливості говорять про негативний, можливо навіть травматичний досвід у минулому, пов'язаний з соціалізацією в групах, із засвоєнням патернів поведінки рідних, однолітків, вихователів.

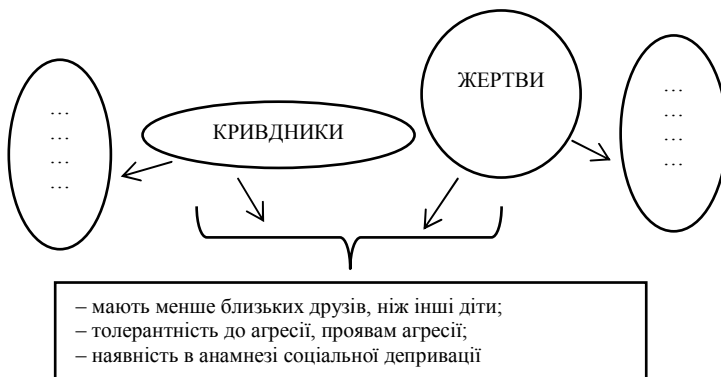

Рис. 1. Характеристики, властиві і «жертвам», і «кривдникам»

Дослідження проводилося на базі СЗШ № 99 міста Львова і складалося з 2-х етапів: діагностичного та психокорекційного. Загальна кількість досліджуваних на діагностичному етапі становила 80 осіб: 46 хлопчиків та 34 дівчинки (6–7 років); на психокорекційному – 40 осіб: 22 хлопчики та 18 дівчаток. Використано низку методик, що співвідносилися з нашим розумінням досліджуваних параметрів (див. табл. 1, рис. 2).

Таблиця 1

Зіставлення досліджуваних параметрів із методами дослідження

Досліджуваний параметр (чинник)		Методика дослідження
Міжособистісні зв'язки		Методика «Соціометрії»
Індивідуально-психологічні особливості особистості	Самооцінка	Методика «Сходинки»
	Рівень тривожності та агресивності	Методика «Неіснуюча тварина»
	Толерантність до фрустрації	Опитувальник Розенцвейга (дитяча версія)
Особливості виховання		Метод бесіди та анкетування
Вікові особливості учнів		Метод спостереження та анкетування

Наше розуміння проблеми булінгу потребувало комплексного осмислення її багатогранності, тому концептуалізувалося у поданій схемі (див. рис. 2).

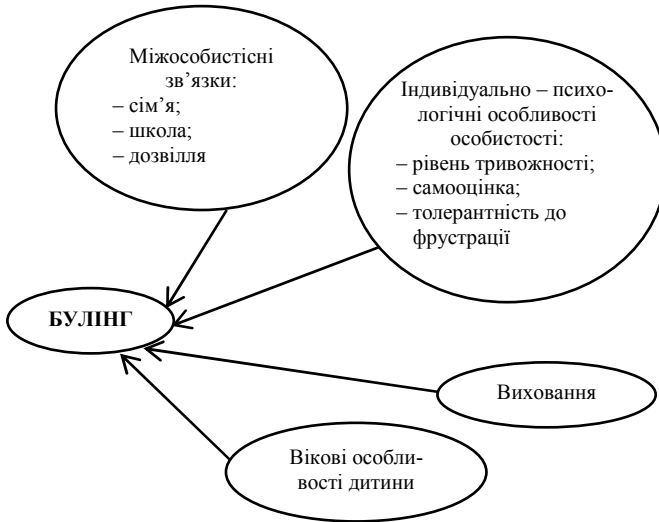

Рис. 2. Чинники, які впливають на показник булінгу

Діагностичний етап дозволив здійснити поділ досліджуваних на групи. У результаті статистичного аналізу даних (що знаходить своє підтвердження і під час аналізу теоретичних джерел) зауважено, що учасники процесу булінгу, а саме – «жертви» та «кривдники», володіють багатьма спільними ознаками і мають тісні циклічні взаємозв'язки. Відтак усіх досліджуваних поділено на групу 1 (діючі учасники процесу булінгу: «жертви» та «кривдники») та групу 0 (спостерігачі та непричетні до проблеми булінгу). Саме для групи 1 розроблено програму «Казкар», де брались до уваги такі чинники: міжособистісні зв'язки (сім'я, школа, дозвілля), індивідуально-психологічні особливості особистості (рівень тривожності, самооцінка, толерантність до фрустрації), виховання та вікові особливості дитини (див. рис. 2).

Відтак, цю психокорекційну програму спрямовано на підвищення самооцінки, зниження рівня тривожності та агресивності, збільшення показників толерантності до фрустрації, а також створення позитивних міжособистісних зв'язків у групі та здорового, позитивного мікроклімату в колективі (оскільки було виявлено значимі відмінності, власне за цими показниками в групі 1 – «учасники булінгу» та групі 0 – «непричетні до

процесу булінгу» на діагностичному етапі дослідження). Важливою умовою було врахування особливостей дітей молодшого шкільного віку [7]. Після психокорекційної допомоги молодшим школярам, що є учасниками булінгу, проводиться контрольне діагностування змін.

Програма надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, що стали учасниками булінгу («Казкар»)

Ця програма побудована у вигляді тренінгового заняття, яке проводилося у післяурочний час та містило різнопланові вправи, що спрямовані як на індивідуально-психологічні особливості молодших школярів, згуртованість групи, так і на корекцію незадовільної поведінки (табл. 2).

Таблиця 2

Програма «Казкар»

№	Назва вправи	Спрямованість вправи	Час
Вступна частина			
1	Вступ. Пояснення теми. Правила тренінгу	Зосередження уваги на особі психолога. Вивчення необхідних правил тренінгу. Пояснення подальшої роботи	10–15 хв.
2	Вправа «Знайомство»	Пізнання своїх однокласників, згуртованість колективу	7 хв.
3	Вправа «Посмішка по колу»	Створення позитивної атмосфери в групі, згуртованість групи, зацікавлення	7 хв.
4	Вправа «Подарунки на День народження»	Прослідковування динаміки міжособистісних зв'язків, активізація всіх учасників тренінгу, згуртованість групи, будівництво дружніх відносин	10–15 хв.
(перерва)			
Основна частина			
5	Вправа «Свічка»	Ритуал «входження» в казку. Налаштування на атмосферу тренінгу, згуртованість групи, зацікавлення	5 хв.
6	Казка «Білі тварини»	Пропрацювання проблеми булінгу у вигляді казкотерапії. Психокорекційна робота з дітьми. Перевтілення учасників тренінгу у головних героїв казки	20–30 хв.
7	Креативний малюнок на тему казки	Відреагування на казку, фіксація на малюнку змін, що відбулись	10–15 хв.

8	Вправа «Свічка» (2)	Ритуал «виходу» із казкового світу, концентрація уваги, згуртованість, позитивний настрій (перерва)	5 хв.
Завершальна частина			
9	Підсумок заняття. Висновки	Концентрація уваги на особі психолога. Висновки	5 хв.
10	Вправа «Мені було ..., тому що ...»	Зворотній зв'язок учасників тренінгу. Завершення	6 хв.

Опис проведення програми «Казкар».

1. Вступ

Усі учасники тренінгу сідають у створене коло. На початку заняття оголошується тема тренінгу, складаються та фіксуються на папері правила поведінки під час заняття, розповідається про особливості роботи в групі та очікування певних змін.

2. Вправа «Знайомство»

Усі учасники по черзі, починаючи від ведучого називають своє ім'я, розповідають, який у них сьогодні настрій та які очікування від заняття. Ця вправа проводиться для знайомства учасників між собою, пізнання один одного, сприяє згуртованості групи та подальшій співпраці.

3. Вправа «Посмішка по колу»

Дітям пропонується поглянути на сусіда, побажати йому чогось доброго та щиро посміхнутись. Ця вправа використовувалася для створення позитивної атмосфери в групі та позитивного налаштування на подальшу співпрацю в колективі.

Інструкція: «Тепер кожен із вас передаватиме свою посмішку сусіду справа, обертаємося до сусіда, бажаємо йому все, що вважаємо за потрібне та усміхаємося. Почнемо з мене».

4. Вправа «Подарунки на День народження»

Інструкція: «Уявіть, що в одного із однокласників день народження, наприклад в Олега, а решта дітей дарують імениннику подарунки, а саме: риси характеру, зовнішності і те, що на думку групи необхідно цьому учневі. Задумайтесь, щоб подарував Олегу кожен із вас?». Далі по колу проводиться опитування хто кому, що подарував. Пізніше проводиться обговорення почуттів, відчуттів та аналіз отриманих подарунків за схемою «Чому? Чи сподобався подарунок? Щоб хотіли отримати?». Кожному учаснику роздається папірець зроблений у вигляді подарунку. Кожен із учасників повинен дати комусь подарунок і озвучити його. Подарунок можна віддавати одній і тій же людині один раз. Всі мають обмінятися подарунками.

Ця вправа сприяє розвитку творчої уяви та комунікативних здібностей, діагностує міжособистісні стосунки в групі, особливості сприймання дітьми один одного. Виявлення цих змістовних і емоційних особливостей спонукає дитину до аналізу, забезпечуючи самопізнання.

5. Вправа «Свічка»

Ця вправа є ритуалом «входження» в казку. В центрі вже утвореного кола на підвищення ставиться свічка, яку запалюють. Усіх учасників тренінгу просять дивитися на полум'я свічки та зосередити свою увагу на ньому. «Кожен із нас коли-небудь слухав або читав казку. У кожного є своя улюблена казка. Будь ласка, згадайте собі її. Згадали? Тоді зараз ми з вами перенесемося у чарівний світ казки і зможемо побувати самі у ролях казкових персонажів».

Ця вправа використовується для налаштування групи на основну діяльність, зацікавлення та зосередження уваги, підтримку згуртованості учасників процесу [1].

6. Казка «Білі тварини»

Казка – це натяк на те, як краще поводитися у тій чи іншій життєвій ситуації. Головний герой у казці – це збірний образ [4]. Дитина може легко ідентифікувати себе з ним та переноситись у ті «далекі-далі», де відбувається дія. Життєвий вибір, відповідальність, взаємодопоміжність, дружба та любов – все, що закладене у казку, може стати власним переживанням дитини та навчити її бачити ситуації, до яких вона звикла у повсякденному житті.

Ознакою добре сконструйованої казки є «добре» завершення. Це дає дитині почуття психологічної захищеності. Щоб не відбувалось у казці – все закінчується добре. Всі випробування, що випали на долю героїв, навчили їх, зробили мудрими та сильними. З іншого боку, дитина бачить, що якщо хтось чинить погано, то обов'язково «отримує по заслугах», а гарні вчинки та якості завжди винагороджуються [2].

«А зараз ви прослухаєте дуже цікаву казку про білих тварин. Попрошу вас вмотитися зручно та уважно слухати казку». Далі читається розроблена нами казка «Білі тварини».

Казка «Білі тварини»

Десь далеко-далеко в зачарованому лісі було королівство Білих тварин. Королем там був Білий Лев. Він жив на високій-високій горі, де ріс лише один величний дуб. Згори він дивився на своє королівство і пишався ним. Бо усі тварини були дружніми та допомагали один одному. Та мав Лев одну велику таємницю. Він ніколи не розповідав, що знаходилося у його скрині і забороняв до неї наблизитися. А всіх, хто хотів відчинити її, строго карав.

Одного прекрасного ранку король був змушений покинути королівство і поїхати на край світу, щоб допомогти своєму другові. Зібрав він усіх звірів та промовив:

– Мене не буде в королівстві три дні та три ночі. Думаю, ви впораетесь без мене. За час моєї відсутності головним у вас буде граф Ворон. Пам'ятайте лише: не відчиняйте скрині, – сказав це Лев, сів в карету та й поїхав рятувати свого друга.

Наступив ранок. Погода була теплою та сонячною. Ніщо не віщувало біди. Та Мавпі не сиділося на місці. Їй дуже сильно кортіло дізнатися, що ж знаходиться у тій скрині. Мавпа була підступною та розуміла, що одній їй не впоратися з Вороном. Вирішила вона підговорити й інших звірів, щоб відчинити скриню. Спершу прийшла до Крокодила та й каже:

– Доброго ранку, Крокодиле! Ти такий сильний, у тебе такі гострі зуби, ти із легкістю можеш перекусити замок скрині. А шкіра така тверда, що тобі не страшні ні кігті, ні дзьоб Ворона. Ходімо зі мною та й відчинімо скриню, а всю здобич поділимо.

Задумався Крокодил та й каже до Мавпи:

– Добре, я піду з тобою, тільки зайдемо ще до моєї сестри Змії.

І пішли вони до Змії в гості. Прийняла їх Змія, вислухала та й мовила:

– Ми зараз не можемо піти, бо всі звірі нас побачать, нам потрібно йти вночі, коли всі спатимуть. А ще потрібно скласти план, як відволікти Ворона.

– Справді, – відповіла Мавпа.

І почали Крокодил, Змія та Мавпа придумувати підступний план.

Настала ніч. Звірі почали діяти як домовилися раніше. Мавпа прибігла до Ворона та почала жалітися, розповідати, що у неї сталося горе і ніхто не хоче їй допомогти. Тим часом, Змія тихенько та беззвучно підповзла до Ворона, щоб схопити його. А Крокодил ховався за деревом та очікував сигналу від своїх спільників.

І ось Змія схопила Ворона і стиснула його в своїх обіймах, щоб він не вирвався. Тоді Мавпа подала сигнал Крокодилу і той перекусив замок таємної скрині.

Небо здригнулося від громів та блискавок. На королівство насунулись темні грозові хмари. Почалась гроза. Ніхто із звірів не зміг втекти від безжального дощу. Побачивши все це, граф Ворон, щосили помчав до короля, щоб попередити його про нещастя.

Наступного дня все королівство змінилось. Тварини, що жили у ньому стали злими та роздратованими. Вони не знали, що, відчини-

вши скриню, випустили злі чари, всі погані якості, які заплямували не тільки їхні душі, а й їхні шкірки. Страх напав на Зайчика, пофарбувавши його у сірий. Тепер він усього боявся і був змушений ховатися. На Тигра напала Злість та Агресивність, розфарбувавши його в яскраво-помаранчевий, трішки червонуватий колір та перетворивши на злого, кровожерливого звіра, який лякав інших. Невпевненість перетворила маленьку Мишку в сіру боягузку, яка боялась вилізти з нірки й непевнено прислухалася до всього довкола. Насмішка сиділа зверху Гієни та безжально насміхалася зі всіх тварин. Їй було дуже смішно, адже вона пофарбувала свою тварину в плямки. Все змінилось... Тепер тварини нападали один на одного, дражнилися, влаштовували бійки, ображали один одного. Й здавалось, ніщо не може їх зупинити...

І тут повернувся король. Всі звірі із криком та гулом кинулися на нього. Вони не знали, що це було для них пасткою і всі потрапили в чарівну сітку, яку із неба скинув на них Ворон. Подивився на них Лев та й промовив:

– Тепер ви всі зрозуміли покарання за вашу неслухняність. І думаю, що більше ніколи в світі ви не будете відчиняти мою скриню. Я зможу допомогти вам тільки в тому разі, якщо ваші думки будуть добрими та чистими. А якщо ні, то ви залишитесь такими назавжди.

Лев підійшов до карети, дістав звідти мішок білих пелюсток троянд та й розсипав. Пелюстки, торкнувшись шкірки, розсипались білим попелом, а тварини одна за одною перетворились на добрих, білих жителів королівства. Лише Крокодил, Змія та Мавпа не змогли перетворитись. І за їхню неслухняність їх було кинуто до в'язниці.

Тварини вибачились перед своїх королем і далі жили добре та щасливо, пам'ятаючи цей урок.

Після прочитання казки ставлять запитання на уточнення («На якого персонажа Ти хотів би бути подібним? Чому?», «Як покарав тварин король?», «Що сталося, коли тварини відкрили скриню?», тощо). Після цього дітям пропонується зіграти роль персонажів. Ролі роздає ведучий або вони обираються за власним бажанням. За потреби повторити рольову гру, її повторюють ще раз, але із зміною дітей, які грали ролі головних персонажів. В гру включаються усі діти, щоб відобразити необхідні дії.

Дійові особи: Король Лев – вчитель або дорослий.

Крокодил, Змія та Мавпа – негативні герої («кривдники» у булінгу).

Ворон – неформальний лідер, або авторитетна особа.

Гієна – «кривдник», що насміхається.

Засць та Миша – «жертви» булінгу.

Під час роботи з казкою можна використовувати безліч допоміжних методів та форм: аналіз, вигадкування, малювання, розмальовування, розігрування, ляльковий театр, тощо. У нашому випадку використано рольову гру та креативне малювання за темою казки. Цей етап завершується обговоренням в колі як дітям було у тій чи іншій ролі та яким персонажем їм найбільше подобалося або хотілося б бути.

7. Креативний малюнок на тему казки

Дітям пропонується намалювати щойно прослухану казку і відобразити в малюнку своє ставлення до неї. Після проведення вправи обговорюються малюнки учасників та їхні пояснення щодо вибору персонажів.

Доцільність використання креативних малюнків базується на висновках науково-психологічних досліджень щодо особливості психіки проектувати глибинні змісти несвідомого на малюнкові образи. Креативний малюнок є індивідуальною інтерпретацією події чи переживання суб'єкта. Він допомагає у корекції проблем емоційного розвитку, актуального стресу, депресії, конфліктів у міжособистісних стосунках, підвищеної тривожності та заниженої самооцінки [3].

8. Вправа «Свічка»

У кінці програми ця вправа має дещо інше значення, аніж на початку. Вона виконує роль «виходу» із казкового світу та повернення в реальність і, таким чином, забезпечує позитивний настрій та глибоке засвоєння попереднього досвіду. В центрі вже утвореного кола на підвищення ставиться свічка, яку запалюють. Усіх учасників просять дивитися на полум'я свічки та зосередити свою увагу на ньому. «Кожен із нас коли-небудь уявляв себе на місці головного героя казки. У кожного є свій улюблений герой. Будь ласка, пригадайте собі, яким героєм Ви були. Згадали? Тоді зараз ми з вами помаленьку повернемося у наш звичний світ. Попрощаємося з нашим героєм, потиснемо йому руку та залишимо його по ту сторону полум'я. Повільно концентруємося на полум'ї свічки, бачимо мерехтіння вогника і повертаємося з казкового світу до свого класу» [1].

9. Висновки

Проводиться узагальнення всього проведеного та побаченого. Обговорення стосується таких питань: Який зараз настрій та самопочуття? Яка вправа сподобалася найбільше та чому? Чи справдилися очікування, що стосувалися проведеної роботи? Чи є бажання проводити такі тренінгові заняття?

10. Вправа «Мені було ..., тому що ...»

На завершення учасникам пропонується сказати кілька слів за такою схемою: «Мені було..., тому що ...». Замість трьох крапок ди-

тина повинна сказати про самопочуття і настрої та спробувати пояснити їх.

Дякуємо за увагу та просимо всіх поаплодувати собі за гарну роботу!

Аналізуючи позитивні результати після завершення психокорекційних інтервенцій, перш за все, важливо сказати, що виявлено зміни за шкалою соціометрії: діючі учасники процесу булінгу отримали більш позитивне ставлення оточуючих до себе, ніж це було до психокорекційного втручання. Інші зміни, що відбулися внаслідок психокорекційних впливів, можемо побачити у таблиці 3.

Таблиця 3

Зміни, що відбулися внаслідок психокорекційного втручання

Чинники	Зміни у числовому значенні методик	
	До програми	Після програми
Міжособистісні зв'язки	-1,05	1,03
Толерантність до фрустрації	-0,48	2,13
Самооцінка	-0,32	2,43
Рівень тривожності	-7,63	-3,16

Висновки. Діагностичний етап дослідження засвідчив такі особливості молодших школярів, що стали учасниками булінгу: наявність в анамнезі соціальної деривації, високий рівень тривожності, низьку самооцінку та низький рівень толерантності до фрустрації. Саме на цих особливостях з урахуванням вікових та психофізіологічних аспектів соціальної, емоційної, когнітивної і поведінкової сфер учнів початкових класів будувалася психокорекційна програма.

Подальших розвідок потребують питання: дослідження інших чинників впливу на поведінку та діяльність учасників булінгу; проведення диференційної діагностики особливостей жертв та кривдників шкільного насилля; методологія розробки психокорекційних програм в середній і старшій школах та ін.

1. Битянова М. Р. Работа психолога в начальной школе / М. Р. Битянова, Т. В. Азарова, Е. Й. Афанасьева, Н. Л. Васильева. – 2-е вид. – М.: Совершенство, 1998. – 352 с.

2. Вачков И. В. Сказкотерапия: Развитие самосознания через психологическую сказку / И. В. Вачков. – М.: Ось-89, 2001. – 144 с.

3. Высоцкая Г. В. Рисунок и процесс рисования в детской психологии и психотерапии: метод. пособие / Г. В. Высоцкая. – Новосибирск, 1996. – 20 с.

4. Зинкевич-Евстигнеева Т. Д. Практикум по сказкотерапии / Т. Д. Зинкевич-Евстигнеева. – СПб.: Речь, 2008. – 320 с.

5. Кон И. Что такое буллинг и как с ним бороться / И. Кон // Семья и школа, 2006. – № 11. – С. 15–18.
6. Маланцева О. «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? / О. Маланцева // Социальная педагогика. – 2007. – № 4. – С. 90–92.
7. Палій Н. Психолого-педагогічна корекція як різновид виховного впливу на емоційну сферу молодшого школяр / Н. Палій // Директор школи. – 1999. – № 9. – С. 4.
8. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В. Р. Петросянц // Вестник ТГПУ. – 2011. – Вып. 6. – С. 151–154.
9. Garrett Anne G. Bullying in American schools: causes, preventions, interventions / G. Garrett Anne. – McFarland, 2003. – P. 172.
10. Lane D. Школьная травля (буллинг) / D. Lane. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.supporter.ru/docs/1056635892/bulling.doc> (10.11.12).
11. Lane D. A. Bullying: an integrated approach / D. Lane. – Conference Paper: Exeter University, 1990.
12. Olweus D. Bully-victim problems among school children: Basic facts and effects of a school-based intervention program. K. Rubin & D. Pepler (Eds.) The development and treatment of childhood aggression. – 1991. – P. 85–128. Hillsdale, NJ: Erlbaum. / D. Olweus. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.violencepreventionworks.org/public/olweus_history.page]

Кузьо О. Б., Липак Г. И. Психологическая помощь детям младшего школьного возраста, которые стали участниками буллинга

В статье исследованы индивидуально-психологические особенности детей младшего школьного возраста, которые стали участниками буллинга. Подано психокоррекционную программу, которая была направлена на трансформацию составляющих проблемы буллинга: повышение самооценки, снижение уровня тревожности, агрессивности и фрустрации, налаживания межличностных связей исследуемых младших школьников. Найдены изменения, произошедшие вследствие психокоррекционного вмешательства.

Ключевые слова: *школьный буллинг, обидчик, жертва, тревожность, агрессивность, самооценка, психокоррекционная программа, младший школьный возраст.*

Kuzo O. B., Lypak G. I. Providing psychological assistance to children of primary school age who are participants of bullying

The article deals with individual and psychological characteristics of children of primary school age who were participants of bullying. Psychocorrectional program which was directed at transforming the problem components of bullying: increased self-esteem, reducing of anxiety, aggression and frustration, establishing interpersonal relationships between primary school children are given. Changes which occurred as a result of psycho correction interference were observed.

Key words: *school bullying, offender, victim, anxiety, aggression, self-esteem, psycho correctional program, primary school age.*

Стаття надійшла 16 жовтня 2013 р.

СТРУКТУРА «Я-КОНЦЕПЦІЇ» СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Подано результати аналізу «Я-концепції» у структурі особистості студентів-психологів ВНЗ системи Державної служби України з надзвичайних ситуацій, виділено її основні складові та суб'єкт-об'єктні фактори, що її детермінують.

Ключові слова: «Я-концепція», поведінкова, емоційна та когнітивна складові «Я-концепції», суб'єкт-об'єктні фактори, «образ Я».

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства інтерес психологів дедалі більше спрямований на вивчення глибинних сторін людської психіки, внутрішнього світу людини, її свідомості та самосвідомості [1; 2; 3; 4; 6; 7 та ін.]. Водночас низка важливих для практики аспектів цієї проблеми ще недостатньо висвітлені в психологічній літературі. Зокрема, ні теоретично, ні практично не розроблені питання «Я-концепції» в структурі особистості студента, яка є важливою складовою професіоналізму. Це стосується також курсантів і студентів вищих навчальних закладів Міністерства надзвичайних ситуацій України. Саме тому розробка проблеми формування «Я-концепції» та факторів, що її детермінують, є важливою як для практики екстремальних ситуацій, так і для наукових досліджень.

Стан дослідження. В багатьох психологічних теоріях «Я-концепція» виступає одним з центральних понять, але досі не існує серед дослідників її універсального визначення. В дослідженні ми спиралися на поняття «Я-концепції», запропоноване Р. Бернсом [2]. Згідно з його поглядами «Я-концепція» формується як існуюча в свідомості індивіда система уявлень, образів та оцінок, що належать індивіду і охоплює комплекс його установок. Підкреслюється, що «Я-концепція» виконує три ролі: сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду і виступає джерелом очікування.

В психологічній літературі посилено розробляються основні складові «Я-концепції», дається їх глибокий аналіз та визначаються чинники, що їх детермінують [2; 4; 6; 7 та ін.]. На думку дослідників, основна складова «Я-концепції» пов'язана з особливостями самоприйняття особистості і враховує її рольові статуси та психологічні

характеристики [2]. В «Я-концепції» вчені виділяють оцінковий і описовий компоненти. Описову складову «Я-концепції» в психології прийнято називати «образом Я». Складову, пов'язану зі ставленням до себе та до окремих своїх якостей, психологи визначають як самооцінку або сприйняття себе [2, с. 4].

Є дослідження в яких розглядається проблема формування «Я-концепції» в різні вікові періоди. В спеціальній літературі розглядається проблема виміру «Я-концепції» в юнацькому віці, оскільки в цьому віці спостерігається криза ідентичності, що впливає на рольову самоідентифікацію [1; 2; 5]. Психологи підкреслюють, що домінуюче значення в формуванні «Я-концепції» належить соціалізації особистості та набуванню нових соціальних ролей. Розширення кола спілкування, розвиток когнітивних можливостей індивіда, зміна способу життя, збільшення діапазону рольових вчинків, що пов'язані з навчанням у вищому навчальному закладі, призводять до переосмислення «Я-концепції» та появою надій на майбутнє.

Мета статті полягає у визначенні основних структурних компонентів «Я-концепції» студентів-психологів.

Виклад основних положень. Експериментальною базою виступив Львівський державний університет безпеки життєдіяльності. Вибірка становила 78 студентів-психологів, серед них – 28 осіб четвертого курсу (35,9%), 28 респондентів третього курсу (35,9%), 22 студенти п'ятого курсу (28,2%). Серед цієї групи респондентів є відмінності: 20 осіб вчать на державній формі навчання (курсанти), а 58 осіб на платній формі навчання (студенти). Навчальний процес у цих груп не відрізняється, проте є відмінності під час відбору абітурієнтів та несення служби.

Виділені підструктури «Я-концепції» діагностувались таким чином: пізнавальна складова досліджувалась за допомогою методики 16 PF Кеттелла (шкала інтелектуального розвитку) та запитальника для визначення домінуючого мислення; оцінково-емоційна складова визначалась методами інтегральної самооцінки особистості «Хто я є в цьому світі?», домінуючої емоційної модальності (Л. А. Рабінович) та емоційного інтелекту (Н. Холл); поведінкова складова визначалась методиками діагностики вольового потенціалу особистості, рівня суб'єктивного контролю (Дж. Роттера), запитальником з визначення мотивації досягнення успіху та уникнення невдач (А. Мехрабіан).

Об'єктні чинники, що детермінують «Я-концепцію», вивчались за допомогою біографічного опитувальника (Ботнер зі співавторами), зокрема діагностувались сімейна ситуація, стиль домінуючого виховання, задоволеність навчальною діяльністю.

Суб'єктні чинники досліджувались за допомогою запитальників Р. Б. Кеттелла, Г. Айзенка, К. К. Платонова, К. Леоградта, Басса-Дарки, Р. Плутчека, які діагностували особливості характеру та темпераменту особистості, акцентуації її характеру, агресивні тенденції, типології психологічного захисту.

Отримані в дослідженні дані оброблялись за допомогою методів кореляційного та факторного аналізів з пакету прикладних програм «Statatika-7».

Виділено три групи обстежуваних з високим, середнім і низьким рівнем сформованості «Я-образу». Критерієм для цього виступили: для когнітивної складової – інтегральна оцінка пізнавальних процесів, для емоційної – інтегральний показник емоційного інтелекту EQ, для поведінкової – показник вольового потенціалу.

За результатами дослідження виявилось, що найбільш повно сформовані в цьому віковому періоді когнітивні компоненти «Я-структури» особистості. Наприклад, у вибірці в цілому ця підструктура високо розвинута у 8% респондентів, середньо сформована – у 88%, низько сформована – у 4%.

Дещо гірше у цієї категорії обстежуваних розвинута поведінкова складова «Я-концепції». У 51% обстежуваних спостерігається середній рівень сформованості цих елементів, у 46% – низький рівень сформованості, у 3% – високий.

Найгірше сформована у цьому віковому періоді емоційна складова «Я-концепції». Під час дослідження отримано такі результати: 54% опитаних мають низький розвиток цього компоненту, 41% – середній і лише у 5% респондентів цей компонент сформований на високому рівні.

За результатами дослідження спостерігаються відмінності в структурі «Я-концепції» студентів і курсантів. Наприклад у курсантів і студентів найгірше сформована емоційна складова «Я-концепції», але серед студентів на 10% більше опитуваних (64%) мають низький рівень розвитку її показників. У 31% опитуваних емоційні складові досягли середнього рівня розвитку і лише у 4% студентів ці елементи сформовані на високому рівні. Більш висока стабільність нервових процесів курсантів пояснюється проведеним профорієнтаційним психологічним відбором. В процесі відбору досліджувалися окремі властивості особистості абітурієнта, які мають значення для діяльності в екстремальних ситуаціях. Такими індивідуальними якостями є психофізіологічні особливості людини, пов'язані з основними параметрами нервової системи – силою, рухливістю і урівноваженістю. Оскільки професія рятувальника вимагає високої здатності протистояти впливу екстремального середовища, в

якому виконується професійна діяльність, були відібрані абітурієнти – курсанти, які мають високий рівень урівноваженості процесів збудження і гальмування, або їх значну силу. Від цих якостей залежить наполегливість і витримка особистості, її психологічна адаптованість до екстремальних умов, психічне здоров'я. І тому, відбираючи кандидатів до навчального закладу, спеціалісти, які проводили відбір абітурієнтів, акцентували увагу, насамперед на цих якостях. Найбільш імовірно, що формування низького рівня емоційного компоненту в структурі особистості студента зумовлено такими властивостями нервової системи і темпераменту, як емоційна і вегетативна збудливість, імпульсивність, нестійкість нервових процесів.

Як у курсантів, так і у студентів найбільш високо розвинуті когнітивний компонент «Я-структури» особистості, але статистично значимих відмінностей не виявлено. Наприклад, її елементи високо розвинуті у 9% студентів, низько сформовані у 5% і середньо сформовані у 86%.

Різниця між курсантами і студентами встановлена також під час аналізу поведінкової складової «Я-концепції». У студентів частіше зафіксований низький рівень розвитку цих компонентів. Цей показник проявляється у 58% випадків, проти 46% групи курсантів. У 43% студентської групи середній ступінь сформованості поведінкової складової, у 5% – високий. Більш високий розвиток поведінкових компонентів «Я-концепції» курсантів пояснюється, на наш погляд, специфікою життєдіяльності курсантів, зокрема казарменним режимом проживання, специфікою спілкування, підвищеними вимогами до самоорганізації, значними фізичними навантаженнями, що загартовують характер особистості, формують відповідальність та самостійність.

Чітку і повну картину впливу суб'єкт-об'єктних факторів на формування складових структури «Я-концепції» психологів дає факторний аналіз. Інтерпретація результатів факторного аналізу здійснювалась за значенням факторних навантажень. Статистично значущими вважались факторні ваги від 0,380 і вище.

Факторний аналіз дозволив у кожній складовій «Я-концепції» виділити три значущих чинники. Результати факторного аналізу подано в таблицях 1, 2, 3.

Фактори, які детермінують когнітивну складову «Я-концепції» особистості студента-психолога, ми інтерпретували таким чином.

Фактор 1. На 1%-му рівні значущості – п'ять показників (табл. 1). Найбільш питому вагу має показник «самооцінка здібностей», який зумовлює професійний ріст особистості, успіхи в навчальній діяльності та життєві досягнення. Показники рівня інтелекту та

учбової підготовки характеризують здатність обстежуваних планувати і виконувати програму навчальної діяльності і правильно будувати процес засвоєння знань. Оскільки ці показники є домінуючими, є підстави назвати чинник «інтелектуальні здібності».

Таблиця 1

Фактори детермінації когнітивної складової «Я-концепції»

№ з/п	Показники	Фактори		
		F1	F2	F3
		Інтелектуальні здібності	Набутий соціальний досвід	Успішність навчальної діяльності
1.	Самооцінка здібностей	0,702		
2.	Рівень інтелекту	0,562		
3.	Сила Я	0,526		
4.	Емоційна стабільність	0,811		
5.	Навчальна підготовка	0,497		
6.	Соціальне становище		0,583	
7.	Практичність		0,413	
8.	Сімейна ситуація		0,394	
9.	Низький рівень тривоги		-0,386	
10.	Стиль виховання		-0,414	
11.	Середній бал успішності			-0,538
12.	Конкретне мислення			0,562
13.	Соціальна активність			0,540
14.	Мотив досягнення успіху			0,515

Фактор 2 можна визначити як фактор «набутого соціального досвіду», оскільки факторні навантаження показників практичності, сімейної ситуації, соціального становища та стилю сімейного виховання у цих змінних досить значні (табл. 1). Крім того, значні показники, які характеризують емоційну сферу особистості, що впливає на засвоєння соціальних цінностей і визначає її статус у системі взаємовідносин групи. Такими показниками виступили тривожність і емоційна стійкість.

Фактор 3. Третій фактор, названий «успішністю навчальної діяльності», об'єднує такі показники: середній бал успішності, конкретне мислення, соціальну активність, мотив досягнення успіху (табл. 1).

Під час дослідження емоційної складової «Я-концепції» виділено також три фактори, які інтерпретовані таким чином. У **Фактор 1** зі значною вагою увійшли шість показників. Його провідні характеристики – властивості темпераменту і характеру особистості. Він охоплює: екзальтованість, ситуативну тривожність, особистісну тривожність, дистимність, циклоїдність, невпевненість. Оскільки в організації фактора брали участь показники пов'язані з тривожністю, їх спільність дозволяє назвати цей фактор «тривожність як риса особистості».

Таблиця 2

Фактори детермінації емоційної складової «Я-концепції»

№ з/п	Показники	Фактори		
		F1	F2	F3
		Тривожність як риса особистості	Емоційна стійкість	Самоконтроль особистості
1.	Невпевненість	0,385		
2.	Циклоїдність	0,378		
3.	Дистимність	-0,476		
4.	Екзальтованість	0,589		
5.	Ситуативна тривожність	0,526		
6.	Особистісна тривожність	0,452		
7.	Емоційна лабільність		0,442	
8.	Тривожність		0,460	
9.	Дратівливість		-0,791	
10.	Негативізм		-0,798	
11.	Опосередкована агресія		-0,733	
12.	Імпульсивність			0,811
13.	Чуйність			0,786
14.	Врівноваженість			0,633
15.	Низька невротичність			0,602
16.	Гіпертимність			0,641

Фактор 2 можна визначити як «фактор емоційної стійкості», оскільки факторні навантаження показників імпульсивності, чуйності,

рівноваженості, низької невротизації, гіпертимності мають досить значну питому вагу (табл. 2).

Найбільшу питому вагу у **Факторі 3** має показник дратівливості, який визначає високу або низьку стійкість особистості у відношенні до стресогенних ситуацій. До того ж показники агресивності та емоційної лабільності, негативізму і тривожності, які увійшли в цей фактор, характеризують здатність особистості управляти своєю емоційною сферою, що впливає як на її самооцінку, так і на самопочуття. Оскільки показники цього фактору характеризують можливості індивіда контролювати свої дії в різноманітних ситуаціях, цей фактор був інтерпретований як «самоконтроль особистості».

Визначені також числові значення факторів, які формують поведінкову складову «Я-концепції».

У **Фактор 1** з позитивними зв'язками увійшли показники соціальної активності, типу сімейного виховання, сімейної ситуації, екстраверсії, спрямованості особистості (табл. 3). Ці характеристики добре впливають на взаємодію індивіда та процеси його комунікації. Цей фактор названий «соціальною активністю особистості» за найбільшою питомою вагою цього показника.

Таблиця 3

Фактори детермінації поведінкової складової «Я-концепції»

№ з/п	Показники	Фактори		
		F1	F2	F3
		Соціальна активність особистості	Негнучкість в системі контактів	Моральна нормативність
1.	Соціальна активність	0,540		
2.	Тип виховання	0,414		
3.	Сімейна ситуація	0,394		
4.	Екстраверсія	0,479		
5.	Спрямованість	0,412		
6.	Індивідуалістичність		0,808	
7.	Консерватизм		0,646	
8.	Ригідність в системі контактів		0,552	
9.	Демонстративність		-0,403	
10.	Нонконформність			0,830
11.	Витіснення			0,649
12.	Довірливість			0,486
13.	Тривожність			0,460
14.	Компенсація			0,463
15.	Рационалізація			0,451

Фактор 2 – «негнучкість у системі контактів». Він охоплює показники показники зі значними факторними навантаженнями індивідуалістичності, консерватизму, ригідність в системі контактів, демонстративності.

Провідними характеристиками **фактору 3** є: нонконформізм, витіснення як механізм захисту, довірливість, тривожність, компенсація, раціоналізація. Як бачимо, в організації фактора насамперед брали участь змінні, які характеризують морально-ціннісні орієнтири особистості та методи її захисту. Спільність цих показників дозволяє назвати фактор 3 «моральною нормативністю».

Висновки. Підводячи підсумки результатів дослідження, можна зазначити, що структура «Я-концепції» курсанта та студента, які вивчають психологію, зумовлюється численними особистісними характеристиками, синтезом біологічних і соціальних особливостей психіки.

Експериментально підтверджено, що компоненти когнітивної, емоційної і поведінкової складової «Я-концепції» особистості юнацького віку розвиваються нерівномірно, до того ж детермінуються суб'єктов'єктивними факторами в різній їх взаємодії. Доказано, що найбільш повно сформовані в цьому віковому періоді когнітивні компоненти «Я-структури» особистості, дещо гірше розвинута поведінкова складова, а найгірше – емоційна складова «Я-концепції». Згідно з аналізом середньостатистичних показників поведінкової, когнітивної та емоційної складової виділені групи високого, середнього і низького рівня сформованості «Я-образу».

За результатами факторного аналізу у кожній складовій «Я-концепції» виділено три значимих фактори. Когнітивна складова зумовлюється факторами «інтелектуальних здібностей», «набутого соціального досвіду», «успішності навчальної діяльності». Емоційна складова «Я-концепції» детермінується факторами: «тривожність як риса особистості», «емоційна стійкість», «самоконтроль особистості». Поведінкову складову утворюють фактори: «соціальна активність особистості», «негнучкість в системі контактів», «моральна нормативність».

1. Ассаджоли Р. Психосинтез: теория и практика / Р. Ассаджоли. – М.: Refl-book, 1994. – 314 с.

2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М.: Прогресс, 1986. – 421 с.

3. Бытие и сознание. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2003. – 512 с.

4. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції / О. Є. Гуменюк. – Т.: Економічна думка, 2002. – С. 3–14.

5. Джемс У. Психология / под ред. Л. А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 386 с.

6. Интегральная индивидуальность, Я-концепция, личность / под ред. Л. Я. Дорфмана. – М.: Смысл, 2004 – 319 с.
7. Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 352 с.
8. Мерлин В. С. Очерк интегрального исследования индивидуальности / В. С. Мерлин. – М.: Педагогика, 1986. – 254 с.
9. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.

Сирко Р. І. Структура «Я-концепції» студентів-психологів вищих навчальних закладів Державної служби України по надзвичайних ситуаціях

В статті висвітлюються результати аналізу «Я-концепції» в структурі особистості студентів-психологів ВУЗів Державної служби України по надзвичайним ситуаціям, виділяються її основні складові частини і суб'єкт-об'єктні фактори, які їх детермінують.

Ключевые слова: «Я-концепция», поведенческая, эмоциональная и когнитивная составляющие «Я-концепции», субъект-объектные факторы, «образ Я».

Sirko R. I. A structure of the 'I-concept' in the personality of students-psychologists in the higher educational establishments of Civil Service of Emergencies of Ukraine

The article presents the results of the analysis of the 'I-concept' in the personality of students-psychologists in the higher educational establishments of Civil Service of Emergencies of Ukraine. The main components and subjective and objective factors which determine it are also pointed out.

Key words: the 'I-concept', behavioral, emotional and cognitive components, subjective and objective factors, the 'I-image'.

Стаття надійшла 28 жовтня 2013 р.

Розділ III

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 37.011.33

І. І. Газда

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОСТІ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Розкрито проблему формування духовності у процесі професійного становлення. Через призму духовності визначено показники процесу формування професіонала, зрілості особистості.

Ключові слова: *духовність, духовна криза особистості, професіонал, професійна зрілість, становлення особистості, професійне становлення.*

Постановка проблеми. На початку ХХІ ст. виникла особлива культурно-історична й екзистенційна соціальна ситуація, що передбачає збагачення психологічної науки новою методологією й практичними методами вивчення складних психічних явищ, до яких слід віднести й духовність людини. Кроком до вирішення цього завдання є системне дослідження феномена самосвідомості у широкому діапазоні його генези, теоретичних і практичних виявів, зокрема у юнацькому віці. Дослідження духовної самосвідомості відкриває нові перспективи розв'язання проблем, що виникають під час входженні юнаків і дівчат у доросле життя, оскільки розвиток духовності є умовою вільного вияву самобутньої природи людини і виступає органічною передумовою культурного, політичного, соціального й економічного прогресу сучасного суспільства.

Проблема духовності посідає у сучасній психології суттєве місце. Дослідники цієї проблеми вважають, що головним предметом уваги тут є особливості внутрішнього світу людини, його самосвідомість і суб'єктивні шляхи осягнення духовних верхівок буття. Існує погляд на духовність як на принцип саморозвитку і самореалізації людини, звернення до вищих ціннісних інстанцій конструювання особистості [1, с. 48]. Розвиток і самореалізація духовного «Я» суб'єкта розпочинається тоді, коли він усвідомлює необхідність визначення для себе того, як він конкретно повинен розуміти загальнолюдські духовні цінності, – наприклад, істину, добро.

Стан дослідження. Аналіз наукових джерел за окресленою проблематикою дозволив виокремити певні підходи до розуміння та розв'язання питань духовного розвитку особистості. У дослідженнях вітчизняних і зарубіжних філософів, педагогів і психологів вагомий внесок було зроблено в обґрунтування філософського (В. І. Абрамов, В. П. Андрущенко, С. Б. Кримський, М. К. Мамардашвілі), педагогічного (В. О. Сухомлинський) й психологічного (О. Г. Асмолов, Б. С. Бра-тусь, Р. Еммонс, А. І. Зеліченко, В. П. Москалець, О. В. Петрунько, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, В. О. Татенко, В. Франкл, Е. Фромм, Ж. М. Юзвак) змісту духовності, її становлення і розвитку.

Психологічні погляди на духовні виміри особистості ґрунтуються на розумінні взаємозв'язку між свідомістю, самосвідомістю і діяльністю (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, В. П. Зінченко, В. І. Слободчиков, В. В. Столін, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова); вивченні вікових закономірностей, природи і якостей особистості (О. Ф. Бондаренко, М. Й. Боришевський, І. С. Булах, Л. В. Долинська, Е. Еріксон, І. С. Кон, В. У. Кузьменко, С. Д. Максименко, Ю. О. Приходько, Т. М. Тигаренко).

Основою дослідження духовної самосвідомості особистості юнацького віку стали концептуальні положення феноменологічної та гуманістичної теорії (Г. О. Балл, А. Маслоу, К. Роджерс), теорії нужди як основи людського розвитку (С. Д. Максименко), розвивального особистісно зорієнтованого виховання, спрямованого на морально-духовне вдосконалення особистості (І. Д. Бех), положення про творчу діяльність і життєтворчість людини (А. Б. Коваленко, В. П. Лушин, В. О. Моляко, В. М. Оржеховська, В. В. Рибалко, В. М. Ямницький).

У сучасному науковому світі різні аспекти управління щодо розвитку духовної сфери суспільства розглядали чимало дослідників. Заслугує на увагу дослідження Г. Ситника «Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави», у якому автор наголошує, що розвиток духовності народу і його перспективи, становлення державності України має ґрунтуватися «на гармонійному поєднанні «загальнолюдських» та специфічних національних цінностей України» [11].

Фундаментальною для висвітлення та розуміння проблем розвитку духовної культури в Україні є праця В. Андрущенка, Л. Губерського та М. Михальченка «Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз» [5], у якій висвітлюються та аналізуються проблеми взаємозв'язку культури, ідеології та особистості як суспільних феноменів.

Також авторами розглядається необхідність і важливість формування державницької ідеології як необхідної умови українського

державотворення та розвитку культури. Для аналізу сучасного стану управління у сфері освіти цікавою є монографія В. О. Огнев'юка «Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку» [7]. У ній автор пропонує нову модель сучасної освіти, яка формується в умовах трансформації українського суспільства та глобальних змін у світі. Також слід виокремити працю В. А. Скуратівського, В. П. Троцинського та С. А. Чукут «Гуманітарна політика в Україні» [12], у якій аналізується сучасний стан гуманітарної політики в Україні, визначено її сутність, мету та завдання, напрями та пріоритети розвитку.

З огляду на викладене, актуальними є наукове розроблення і практичне забезпечення по суті нової системи навчання, яке полягатиме у розкритті психологічних особливостей процесу формування духовних цінностей студентської молоді вищих навчальних закладі.

Мета статті – на основі наукової літератури здійснити аналіз процесу формування духовності у професійному становленні.

Виклад основних положень. Духовність – це інтенція людини до вічних цінностей; це спосіб людського існування, системоутворювальна функція якого визначальна в єдиній структурі психофізіологічного і соціокультурного життя індивіда; це основа наступності поколінь, підтримки людського способу життя. У педагогічному аспекті духовність – це конкретний сенс життя людини; емоційно-когнітивна сфера, що цілеспрямовано впливає на результат формування духовності студента.

Духовність – специфічна людська якість, що характеризує мотивацію й сенс поведінки особистості. Духовність – позиція ціннісної свідомості, притаманна всім її формам – моральній, політичній, релігійній, естетичній, художній, але особливо значуща в сфері моральних відносин. Виховання духовності – це формування насамперед моральної свідомості: моральних норм, принципів, ідеалів, понять [10, с. 478].

Сучасну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як трагічну для більшості людей з погляду економічних і соціокультурних умов існування. Однак системною є, на нашу думку, духовна криза. Це відчуття величезної кількості людей безглуздості їхнього способу життя. Життя ускладнене тим, що в ньому складно знайти позитивний зміст через руйнування старих і дискредитацію «нових» цінностей.

Дослідження психологів (В. Франкл) засвідчують, що відстороненість від повноти життя є однією з головних причин суїцидів. Е. Еріксон, наприклад, визначає духовну кризу вісімнадцятирічних як конфлікт між відчуттям повноти життя і розпачем. Простий достаток не є умовою подолання духовної кризи людини в будь-якому віці. Ця проблема, задля вирішення якої чимало зроблено західною психологією,

проблема відсутності ціннісних орієнтирів стала «надбанням» не певної країни чи групи країн, а поширилася практично на всі континенти земної кулі. Особливо глибоко вона проникає туди, де загострюються соціально-культурні і політичні протиріччя, що характерно для сучасної України [4, с. 169].

Онтогенез сучасного студента-юнака необхідно співвіднести з філогенетичними процесами становлення людини. Про це пишуть дослідники А. А. Венгер, В. І. Слободчиков, Б. Д. Ельконін, І. Д. Фурмін, указуючи, що для сучасного суспільства характерний розрив між поколіннями, або, іншими словами, криза юнацтва, що виявляється в розриві між подієвістю юнацько-дорослого життя, яка приводить до вибухового характеру історії дитинства. Те ж відзначають етнографи (М. Мід), що вивчають період дорослішання в різних суспільствах, які уособлюють фактично критичні (вибухові) і літичні (еволюційні) періоди в історії дитинства.

Сучасну Україну, з цього погляду, можна віднести до конфігуративної культури, тому що саме зараз і відбувається радикальна зміна досвіду молодого покоління порівняно з досвідом їхніх батьків.

У цьому зв'язку загострюється проблема наступності поколінь, виникає культурологічний вакуум. Криза характерна не тільки для дорослих, вона особливо гостро виявляється у молоді, оскільки швидка зміна соціокультурних складових не сприяє стабільності в процесі дорослішання. Саме цим і характеризується критичний момент у зміні світу юнацтва як феномена суспільства.

Отож, проблема формування духовності студентів набуває домінантного звучання як проблема демонстрації свідомості дорослого життя для юнацтва цього часу в конкретній країні. Вакуум «сімейної духовності» із очевидністю необхідно заповнювати за допомогою педагогічно організованого процесу формування духовності студентів. Проблема формування духовності студентів також обумовлена освітньою ситуацією. Сучасний стан освіти в Україні не може подолати педагогічні стереотипи, що існують у соціалістичному режимі функціонування вишів. Традиційна система навчання, що відрізняється стійкістю і консерватизмом, не сприяє динамічній розмаїтості навчальної діяльності, негативно впливаючи на стратифікацію віку і його подальшу привабливість. Дослідники вказують, що виш діє як замкнутий розподільник знань, що повертає норму розвитку в режим виживання (М. А. Балабан, О. М. Леонтьєва). Духовний же розвиток студента відбувається під внутрішнім контролем особистого попиту, який відсутній у традиційній системі освіти. Як бачимо, протиріччя між потребою особистості в духовному розвитку і станом процесу формування в сучасному вищому начальному

закладі загострюється системною духовною кризою. Духовна криза особистості – це втрата сенсу життя. Гострота вічних питань не залежить від віку, однак для молодих людей їхня невирішеність найчастіше призводить до глибокої психологічної кризи особистості. У такій ситуації необхідність переакцентування цілей освіти на духовність стає очевидною. Ціннісною підставою формування повинна стати орієнтація на духовність особистості студента, оволодіння ним світовими і національними надбаннями культури. Головною сферою соціальної активності студентства є навчання. Щодо неї випробовуються різні види духовної культури, вона слугує своєрідним індикатором громадянської зрілості, розуміння своїх прав і обов'язків. Досягнутий студентами рівень духовності імпліцитно присутній в організації занять, культурі читання спеціальної літератури, оцінці значущості знань, що здобуваються, мотивації навчальної діяльності.

Духовність є ціннісною підставою виховання особистості. Нині питання формування духовного розвитку людини актуалізує проблеми виховання людяності, що плідно можуть бути вирішені з позиції ідеалістичної концепції людини. Цей підхід пояснює численні факти існування людини крізь призму її духовної сутності, що піднімає її до рівня інтенції, вічних цінностей. Дихотомічна природа людини не заперечує її духовну сутність, оскільки втрата повноти життя як основного атрибута духовності може позбавити її реальної екзистенції, але не особистісного призначення. Наявна екзистенція, як осередок особистісного буття людини, духовно передбачає всю її іпостась (індивід, суб'єкт, особистість).

Суттєвим моментом формування та розвитку духовних цінностей є рівень розвитку морально-рефлексивної свідомості суб'єкта, поява у нього почуття «внутрішньої, особистісної свободи» [6, с. 112]. І розвиток творчості, і духовності неможливі без відчуття свободи. Духовний стан особистісної свободи виникає у людини за усвідомлення наявних зовнішніх можливостей вибору і сформованої внутрішньої готовності здійснити цей вибір. Але, як вважають дослідники цієї проблеми, людина практично ніколи не здійснює вчинки на основі механічного перебору альтернатив. Вона включає їх у контекст особистісного знання та смислоутворення, створює нові смислові відношення, тобто творчо перетворює і розуміє ситуацію вибору, в чому і є суть особистісної свободи. Головними результатами і кінцевими цілями процесу розвитку, становлення професіонала є досягнення високого рівня професіоналізму, компетентності та професійної зрілості. А становлення особистості – це насамперед ціннісне становлення, розвиток потенційно можливого, рух до вищого ідеалу, яким є всебічно розвинута особистість, котра себе реалізувала.

Тобто основою професійного становлення суб'єкта є ціннісне становлення особистості, а професійна зрілість є одним із результатів і одночасно показників процесу формування професіонала. На думку В. А. Бодрова [2], професійна зрілість – це властивість суб'єкта праці, яка характеризується вищим рівнем особистісного і професійного розвитку і проявляється у високому професіоналізмі, кваліфікації і компетентності, а також у гармонійному розвитку моральних, етичних, культурних, соціальних і професійно значущих якостей та рис особистості. Професійна зрілість відображає відповідність особистих ідеалів, установок, цінностей, смислу життя і діяльності вимогам професійного, соціального і психологічного середовища [2, с. 190]. Тобто формування професіонала не вичерпується накопиченням знань, навичок, умінь, професійного досвіду і майстерності.

Показники духовної зрілості особистості професіонала, з точки зору Н. В. Пророк, можуть виявлятися в таких формах:

- 1) розуміння системи моральних цінностей, пов'язаних із професією;
- 2) здібність до накопичення і аналізу власного професійного досвіду;
- 3) прийняття адекватної моделі образу еталонного професіонала і прагнення в своєму розвитку відповідати йому;
- 4) здібність максимально мобілізувати свої зусилля, особисті ресурси на досягнення обраних цілей;
- 5) прояв почуття вдовolenня працею;
- 6) прагнення до самовдосконалення;
- 7) відсутність особистісних деформацій;
- 8) уявлення про особисті функціональні можливості організму і психіки і ступені їх відповідності вимогам професії тощо [8, с. 317].

В. А. Бодров вважає, що психологічний аспект духовної зрілості професіонала – це системна властивість суб'єкта праці, яка заснована на комплексі діяльнсно орієнтованих психічних і особистісних процесів, функцій і рис професіонала, які забезпечують йому само детермінацію і саморегуляцію формування професіоналізму, який, своєю чергою, є системною якістю цієї властивості. Значущим елементом психологічної системи професійної зрілості виступають такі фактори, як цінності і смисли професійної діяльності, професійна гордість, совість і честь. Системоутворюючими факторами зрілості професіонала, на його думку, виступає професійна самосвідомість (як результат його професійного професійного розвитку і становлення) [2, с. 123].

Майже всі дослідники цієї проблеми наголошують, що справжній професіонал повинен бути й зрілою особистістю. Зрілість людини в цьому

контексті характеризується як вищий рівень особистісного, соціального і професійного розвитку, який відображає її адекватне ставлення до явищ зовнішнього світу, засвоєння нею моральних, етичних, культурних, професійних та інших норм, правил суспільства в поведінці, спілкування і пізнання, прояв позитивних мотивів, цінностей, смислів, планів і функціональних ресурсів організму і психіки [5, с. 510–511].

Наукові дослідження дозволили окреслити головні ознаки духовно зрілої особистості [1; 3 та ін.]. Така особистість має здібність сягати за межі соціальних стереотипів, шаблонів; здатна протистояти сильному тиску негативних соціальних сил; перетворювати свій попередній досвід; знаходити своє особливе місце у житті і свідомо чи несвідомо обстоювати позицію активного творця свого життя; має здібність установлювати свій «поріг» вдоволеності матеріальними потребами, розглядати їх як одну із умов життя, а основні свої життєві сили спрямовувати на інші, більш високі цілі. Для професійної діяльності важлива гармонія особистісної і професійної зрілості суб'єкта праці, яка може забезпечити не тільки ефективність і надійність праці, але й розвиток особистості в діяльності, формування еталонної концепції «Я-професіонал», самоствердження, самореалізацію і повну адаптацію до соціального і професійного середовища. Зауважимо, що під час розгляду поняття «професійна зрілість» акцентується на формуванні всебічно розвинутої, гармонійної особистості.

Висновок. Основою високого професіоналізму, професійної зрілості є духовність особистості. Базисом харизматичного професіонала (тобто такого, який впливає на своїх клієнтів) є його висока моральність, яка і є основою духовності особистості. Сутність моральності становлять смислоутворювальні характеристики особистості (цінності, ідеали, прагнення). Дуже важливим є і те, що особистість має бажання і здібності до духовного саморозвитку, самовдосконалення і навчання. Основним чинником розвитку духовності у процесі професійного становлення особистості виступає культура, яка насамперед охоплює освіту та релігію, в яких акумулюється й через які безпосередньо передається духовний досвід від суспільства до особистості й навпаки.

Перспективами подальших досліджень, на наш погляд, є аналіз духовності як складової психічної структури особистості в процесі її професійного зростання, її впливу на особистість професіонала в процесі подолання професійних криз тощо.

1. Бодалєєв А. А. Вершина в развитии взрослого человека, характеристики и условия достижения / А. А. Бодалєєв. – М.: Воронеж: НПО «МОДЕК», 1998. – 234 с.

2. Бодров В. А. Профессиональная зрелость человека (психологические аспекты) / В. А. Бодров // Феномен и категория зрелости в психологии; отв. ред.

А. Л. Журавлев, Е. А. Сергиенко. – М.: Институт психологи РАН, 2007. – С. 174–197.

3. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 464 с.

4. Клячкина Н. Л. Формирование духовности: история и современность / Н. Л. Клячкина. – М., 2000. – С. 168–175.

5. Культура. Ідеологія. Особистість: методолого-світоглядний аналіз / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К.: Знання України, 2002. – С. 510–515.

6. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: Гардарики, 2010. – 308 с.

7. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку. – К.: Знання України, 2003. – С. 380–390.

8. Пророк Н. В. Роль духовності у процесі професійного становлення практичного психолога / Н. В. Пророк // Генеза буття особистості: II Міжнародна науково-практична конференція (19–20 грудня 2011 року). – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2011. – Том II. – С. 317

9. Психологія життєвої кризи / відп. ред. Т. М. Титаренко. – К.: Агропром видав України, 1998. – 384 с.

10. Рибас Т. Православне іконописне мистецтво як засіб виховання духовності майбутнього вчителя / Т. Рибас // Человек в мире духовной культуры. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 478–485.

11. Ситник Г. Національні цінності як основа прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави / Г. Ситник // Вісн. НАДУ. – 2004. – Вип. 2. – С. 369–374.

12. Скуратівський В. Гуманітарна політика в Україні: навч. посіб. / В. Скуратівський, В. Трощинський, С. Чукут. – К.: Міленіум, 2002. – С. 210–220.

Газда И. И. Проблема формирования духовности в процессе профессионального становления

Раскрыта проблема формирования духовности в процессе профессионального становления. Сквозь призму духовности определенно показатели процесса формирования профессионала, зрелости личности.

Ключевые слова: *духовность, духовный кризис личности, профессионал, профессиональная зрелость, становление личности, профессиональное становление.*

Gazda I. I. Problem of forming of spirituality in the process of the professional becoming

The problem of forming of spirituality is exposed in the process of the professional becoming. Process indicators of professional formation of maturity of the individual are determined through the prism of spirituality.

Key words: *spirituality, spiritual crisis of personality, professional, professional maturity, formation of personality, professional becoming.*

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

КОРЕКЦІЯ МАЗОХІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРОЛОГІЇ ЯК ЧИННИК ФАСИЛІТАЦІЇ ПРОЦЕСУ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Здійснюється тісний взаємозв'язок продуктивності самоактуалізації з домінуючою особистісною характерологією. Аналізується досвід фасилітації процесу самоактуалізації на прикладі психотерапевтичної роботи з невротичною мазохістичною характерологією засобами позитивної психотерапії.

Ключові слова: самоактуалізація, фасилітація, невротична характерологія, мазохізм, позитивна психотерапія.

Постановка проблеми. Екзистенційні пошуки сучасної людини актуалізують проблеми самоідентифікації, розкриття власного особистісного потенціалу та його реалізації – самоактуалізацію – вершинний рівень психічного розвитку, згідно з теорією А. Маслоу [2]. Вони мають і типові загальнолюдські ознаки, і індивідуальний специфічний характер. Адже самоактуалізація є як загальною тенденцією до втілення свого життєвого покликання, своїх здібностей, так і неповторною її формою, яка залежить від конкретних генетичних передумов та особистісних характеристик. Крім того, на перебіг цього процесу значно впливають характерологічні особливості, які створюють не тільки своєрідні можливості, але й типові перешкоди на шляху її втілення. Тому дослідження самоактуалізації крізь призму базових характерологічних форм є сприятливий ґрунт для більш повного розуміння цього багатогранного процесу.

Стан дослідження. Питання характеру особистості здавна привертало до себе увагу людства, яке намагається типологізувати, водночас індивідуалізувати його прояви. Ще Теофраст вивчав його. Із тих пір наука значно розширила своє розуміння характеру завдяки працям Л. Клагеса, Е. Кречмера, К. Юнга, А. Ф. Лазурського, К. Леонгарда, А. С. Лічко, М. Е. Бурно та ін. Значний внесок зробили й такі закордонні вчені: Н. Шварц-Салант і Н. Мак-Вільямс, а також вітчизняні – О. О. Фільц, Н. Ф. Каліна, О. А. Войновська.

Досліджують характер психологи і психіатри, які часто не можуть знайти спільну мову стосовно чіткого визначення його типологій та способів корекції різноманітних відхилень. Не часто в літературі можна натрапити на повноцінний опис психотерапевтичної роботи з характерологіями, метою якої є фасилітація процесу самоактуалізації особистості.

У зв'язку з цим метою статті є: 1) висвітлення досвіду індивідуальної психотерапевтичної роботи з клієнтом, що ілюструє способи врахування особистісної характерології у фасилітації процесу самоактуалізації; 2) представлення методів роботи з мазохістичною характерологією у напрямі позитивної психотерапії, що ефективно стимулює самоактуалізаційні процеси.

Виклад основних положень. Клієнт – жінка 25 років. Неодружена. Має вищу технічну освіту і працює за спеціальністю. Проживає окремо від батьків і винаймає квартиру разом із подругою. Звернулася за рекомендацією моєї колеги.

Адміністративний контракт, укладений на нульовій зустрічі, передбачав 10 терапевтичних сесій з фіксованою оплатою та з умовами дотримання сторонами рамкових, часових та інших домовленостей на період подальшої роботи. У разі потреби та обопільної згоди термін терапії міг бути продовжений. Усього відбулося 15 терапевтичних сесій (не враховуючи нульову зустріч) з періодичністю раз на тиждень та тривалістю по годині кожна. Основна робота тривала в межах гуманістичної парадигми, спираючись на метод позитивної психотерапії, а також використовуючи елементи транзактного аналізу та гештальт-терапії. Саме тому найбільш доцільними та ефективними техніками були такі:

1. Робота з балансною моделлю розподілу життєвої енергії та актуальними здібностями – з різною інтенсивністю тривала протягом всього психотерапевтичного процесу і виконала значну роль у виокремленні запиту та роботі над ним. Так, завдяки терапії на змістовому рівні (робота над актуальними здібностями) ми змогли виокремити ті здібності, які добре розвинені, ті, які варто розвивати, та ті, які треба було спрямувати в конструктивне русло.

2. Щоденник успіхів і самоспостережень – значно вплинув на вихід із кризи та формування впевненості в собі, допоміг налагодити діалог із собою, перевірити релевантність особистісних змін і був реалізацією принципу самопомоги в позитивній психотерапії.

3. Баланс «хочу-треба» – сприяв визначенню та розділенню зовнішніх і внутрішніх мотивів, а також включав дорослу позицію вибору.

4. Діалог «себе-теперішньої і себе-майбутньої» – допомагав у визначенні цілей та шляхів подолання проблеми, а також сприяв ситуативному підбадьоренню.

5. Лист до образи та робота з почуттям провини – сприяла відпусканню цих почуттів шляхом відреагування, прийняття, прощення, висновків, експлікації смислів, настанов, які транслиував «тиран», та подяки.

6. Робота з метафорою – розпочалася із середини наших зустрічей та тривала до кінця. Була надзвичайно ефективною в актуалізації первинних здібностей клієнтки, сприяла відстеженню динаміки особистісних змін. Робила процес збалансованим і природним.

7. Елементи роботи з психосоматикою – гармонізували всі сфери життя, сприяли саморозумінню і встановленню здорового діалогу з собою, а також інвентаризації проблемних зон.

8. Робота з его-станами – допомагала клієнтці диференціювати джерела власних бажань, потреб тощо. Ця техніка також ефективно співвідносилася з роботою над виробленням балансу між «хочу» і «треба».

9. Дослідження сімейних концепцій і вироблення контрконцепцій – допомогло виділити сценарії та установки, з'ясувати їхнє походження, вплив на виникнення певних життєвих конфліктів.

10. Робота над ключовим конфліктом (вироблення балансу між актуальними здібностями – «ввічливістю» та «щирістю») – періодично відбувалася на різних етапах взаємодії з клієнтом і була одним зі шляхів вироблення впевненості у собі, поведінкової та емоційної гнучкості.

Первинний запит був орієнтований на дослідження і полягав у тому, щоб «розібратися в собі». Проте з часом він переріс у прагнення допомогти виробити впевненість у собі, яка ґрунтувалася б на вмінні дотримуватися власної думки, «прислухатися до себе та йти до мети», досягнути балансу «ввічливість-щирість», сформувати довіру до себе та, у зв'язку з цим, внутрішній локус-контролю. Тобто від діагностичного дослідження ми перейшли до роботи із заохочення змін та актуалізації латентного особистісного потенціалу з метою розвитку, пошуку гармонії та засобів самопомоги. Оскільки самоактуалізація – це безперервний процес, який стосується різних сфер функціонування особистості, то вибір вектора життєздійснення зумовлений особистісним потенціалом, наявними здібностями, бажаннями, рівнем домагань тощо. Попри розмаїття самоактуалізаційних форм і векторів, ми можемо в загальних рисах окреслити їх напрями. Це можливо завдяки інтеграції екзистенційно-гуманістичної психології та позитивної психотерапії.

Отже, Н. Пезешкіан вирізняє чотири сфери спрямування життєвої енергії і переробки конфліктів (балансна модель): Тіло, Діяльність, Контакти, Сенси (Духовність) [3]. Висновуємо, що самоактуалізація здійснюється саме в цих напрямках. Вона відбувається завдяки використанню актуальних здібностей, застосовуючи які, особистість реалізує свій потенціал відповідно до власних можливостей та ціннісних устремлень.

Якщо дотримуватися таких міркувань, то ті складні життєві ситуації, які індивід сприймає як проблеми чи труднощі, можуть створювати дисбаланс у цих сферах та вносити деструктив у життєву траєкторію особистості, отже, процес самоактуалізації може певною мірою блокуватися. Таке блокування відбувається й у результаті активації домінуючої характерології особистості. Так, якщо в індивіда виникають якісь життєві труднощі або кризи (чи навіть за їх відсутності), він, не володіючи ефективними методами самопомоги, не завжди може впоратися з ними самотужки чи навіть за допомогою близьких. Відбувається регресія до тих стилів сприймання інформації та поведінки, які домінують в його підсвідомості і які також презентуються у вигляді домінуючих характерологій.

Саме тому цей психотерапевтичний процес опишемо через призму провідної характерології клієнтки, гіпертрофоване вираження якої в її житті створювало дисгармонію у сфері Контактів. Ця характерологія, наповнена певними механізмами психологічного захисту, виступала специфічним бар'єром самоактуалізації. Звісно, не буде йтиметься про цілковите її усунення, що неможливо, а тільки про нівелювання негативного впливу на життя клієнтки та її поступальний особистісний розвиток.

Клієнтці була притаманна мазохістична характерологія. Загалом мазохізм характеризує індивідів, які задля встановлення внутрішньо-особистісної рівноваги несвідомо завдають собі болю. Це означає не задоволення від страждань, а терпіння болю, свідомо чи несвідомо вважаючи, що така поведінка в подальшому дасть підставу сподіватися на яесь благо. Мазохісти вважають, що страждають незаслужено, що вони є жертвами обставин або інших людей. Провідними механізмами психологічного захисту в них є інтроєкція, обернення проти себе, ідеалізація, поворот назовні та моралізація.

Основна риса мазохізму – інтравертованість, заснована на заниженій самооцінці. «Мазохістична особистість... відчуває велику потребу в соціальних контактах, для участі в яких їй необхідні нереалістично завищені надійні гарантії безумовно позитивного і некритичного прийняття навколишніми. Найменше відхилення поведінки навколишніх від ідеалізованого уявлення про їх ставлення до себе сприймається як понижуюче відторгнення» [4, с. 228]. Внаслідок цього у людей такого типу деформується уявлення про реальний стан справ і перебільшується негативність ставлення інших до себе.

Загалом історія формування мазохістичної характерології подібна до історії формування депресивності. Проте, в першому випадку діти можуть отримати свою «порцію» любові, якщо їм спричинено

біль або вони перебувають у небезпеці. Звідси й психосоматичні прояви, які покликані привернути увагу батьків. «Часто від мазохістичних пацієнтів ми дізнаємося, що мати чи батько проявляли до них свої емоції тільки тоді, коли карали їх. У цих обставинах неминуче встановлення зв'язку між прив'язаністю і болем. Специфічна комбінація любові й жорстокості теж може породжувати мазохізм. Дитина дізнається, що страждання є ціною стосунків, особливо якщо покарання надмірне, жорстоке або має садистичний характер. А діти прагнуть стосунків навіть більше, ніж фізичної безпеки» [1, с. 342]. Це може пояснювати те, що основною зоною дискомфорту в нашої клієнтки була сфера Контактів. З іншого боку, причиною виникнення мазохістичної характерології є заохочення у батьківській сім'ї до мужнього терпіння нещастя на противагу займанню активної життєвої позиції.

Загальною особливістю мазохістичних клієнтів є перенесення на терапевта власних бажань, пов'язаних зі спасінням, жалістю, визнанням безпомічності у своєму житті. Терапевт, у зв'язку з цим, може відчувати дві полярні контрпереносні реакції. Спочатку в нього домінує прагнення рятувати клієнта, згодом – роздратування і садистичне бажання помсти. Свого часу ці процеси сформували мазохістичну характерологію, а тепер можуть слугувати її підтримці. Тому в такому випадку терапевту важливо сформувати з мазохістами жорсткі межі й пам'ятати, що більше уваги й турботи проявляти до них, то більше у них страждання. Потрібно не співпереживати горю, а дарувати тепло і підтримку, заохочуючи успіхи у вмінні відстоювати себе. Терапевтові варто продовжувати любити клієнта без прагнення рятувати його.

Мазохістам також притаманна певна зона агресивності. За прояву цієї агресії важливо залишатися з ними у здорових суб'єкт-суб'єктних стосунках, давати дозвіл на неї, спокійно приймати у своїх межах і зі збереженням стосунків.

Отже, відштовхуючись від цих положень, я намагався здійснювати терапевтичний вплив та створювати сприятливе поле терапевтичних стосунків. Спробуємо проаналізувати деякі аспекти нашої роботи.

У процесі терапії я зробив висновок, що симптоматика клієнтки належить до невротичного спектру (а не межового чи психотичного), позаяк мазохістичні прояви не мали тотального вираження, стосувалися в основному сфери контактів і загалом не спотворювали об'єктивну картину світу. У розмові вона часто виділяла несправедливість, власні страждання, викликала контрпереносне бажання рятувати та агресивні реакції. У зв'язку з цим я додав до наших терапевтичних стосунків більше прийняття, віри та емпатії, спрямованих не на співпереживан-

ня, а на заохочення успіхів у любові до себе, обстоювання себе. Крім того, я встановив жорсткі межі в нашій роботі з метою запобігання спокусі пожаліти клієнтку, поспівчувати її горю.

Первинна скарга стосувалася узалежнених стосунків із колишнім хлопцем. Клієнтка хотіла «жити своїм життям», у той час як минуле завдало їй болю. Попри це, вона продовжувала здійснювати самодеструктивні вчинки та не могла позбутися токсичних думок і фантазій. Їй була притаманна низька самооцінка, амбівалентність у поведінці та почуттях, депресія та мазохізм у когнітивній і конативній сферах. Так, на п'ятій сесії клієнтка визнала, що отримує певне задоволення від того стану речей, який, з іншого боку, завдає їй болю. А слідування такому сценарію негативно впливає на її самооцінку, знижує впевненість у собі. Тому була застосована техніка «терезів», де на одну шальку було покладено «задоволення», а на іншу – «впевненість у собі та самооцінка». На рівні відчуттів ми почали досліджувати, чого насправді хоче клієнтка: залишитися у теперішньому стані чи змінитися. У результаті вона вибрала другий варіант. Тому ми перейшли до дослідження на когнітивному рівні. Ми з'ясували, які свої потреби (актуальні здібності) задовольняє клієнтка, йдучи шляхом, з одного боку, «задоволення», а з іншого, – формування впевненості у собі та підвищення самооцінки, а також те, де їй бути комфортніше. Зрештою, ці успіхи дозволили нам сконцентруватися на роботі над змінами, що полягали в корекції мазохізму клієнтки.

У контексті роботи з образою важливу роль виконало написання листа до неї та ведення діалогу з почуттям провини. Серед інших питань, які розглядалися у листі, були: «Що б ти хотіла сказати своїй образі?», «Які почуття вона викликає у тебе?», «Яку функцію вона виконує в твоєму житті?», «Чого вона тебе навчила?», «За що ти можеш їй дорікнути, а за що подякувати?» тощо. Подібне звучало і в діалозі з почуттям провини:

– Провина: «Для чого я тобі потрібна?»; «Чи ти можеш/хочеш обходитися без мене? Як?»; «Який смисл, урок, настанову ти виносиш завдяки мені?»

Проте у зв'язку з глибинністю почуттів образи та провини і неможливістю ґрунтовно їх опрацювати на кількох терапевтичних зустрічах та в домашніх завданнях ми періодично поверталися до роботи з ними доти, доки їхня дія не ослабла.

Під час терапії простежувалася позиція жертви у міжособистісних контактах. Виглядало, що вона жорстко закріплена на рівні певних когнітивних, поведінкових й емоційних патернів. Клієнтка часто впродовж роботи вживала вислови «я не знаю», «мені кажуть» та інші, які,

на мій погляд, окрім позиції жертви в конкретних обставинах, вказували на пасивну життєву позицію, низький рівень автентичного саморозуміння та управління своїм життям. Тому я намагався апелювати до відчуттів, які є первинними щодо думок, і на їх основі вибудовувати адекватне самоусвідомлення.

Загалом, у процесі психотерапії була складною робота над опорами клієнтки, пов'язаними з комплексом провини, образи. У Я-концепції домінував зовнішній локус-контролю, що раціоналізувався твердженнями про власну неспроможність, ущербність. Тобто шляхом використання механізмів інтроекції, обернення проти себе, ідеалізації думок навколишніх стосовно себе здійснювався послідовний негативний вплив на самооцінку, впевненість у собі та, у зв'язку з цим, на процес самоактуалізації у сфері Контактів. А це, своєю чергою, впливало й на інші сфери, зокрема Сенси. Тому акцентування на власних тілесних відчуттях, емоціях, інтуїції певною мірою послаблювало дію зазначених захисних механізмів і підсилювало вплив первинних здібностей, на яких ґрунтувалося формування конгруентних Я когнітивних моделей світосприйняття та вироблення нових поведінкових патернів.

Проте на перших порах заклик до прояву відчуттів не завжди знаходив відгук. Клієнтці був притаманний вторинний (знаннєвий) тип особистості за Н. Пезешкіаном. Тому апеляції до емоцій сприяла метафора, яка розвивалася упродовж всієї нашої роботи.

Поряд із роботою над довірою до власного організмичного чуття, виробленням самоповаги, впевненості в собі відбувалася й копітка робота з его-станами. Ми з'ясували, що клієнтка у виборі свого життєвого сценарію та способів реагування керується переважно его-станом адаптивної дитини, провокуючи відповідні реакції навколишніх: іноді винагороджувального, доброго, а частіше караючого Родителя. Звідси й образа на важливих в її житті людей, думка яких є домінантною у формуванні самооцінки, і які порушують межі власного Я. Тому ми багато часу приділяли моделюванню і подальшій реалізації в свідомості та соціальній поведінці его-стану Дорослий як домінуючого у конструюванні теперішнього й майбутнього життя. Його актуалізація сприяла й переосмисленню образи, її ролі в житті клієнтки, а також ставлення до особи, яка її викликала, висновкам і настановам з того, що відбулося. Цьому сприяли й робота над психосоматикою, актуальними здібностями, балансною моделлю, лист до образи, ведення щоденника тощо.

Робота з психосоматикою охоплювала опрацювання ключових питань: «Яке ставлення до хвороби в твоїй сім'ї?»; «Що ти отримуєш,

коли хворієш?»; «Що хоче сказати тобі твоє тіло, коли ти хворієш? Про що воно сигналізує?»; «Як твоє тіло, думки, емоції, мрії (фантазії) давали / даватимуть тобі зрозуміти, що щось у твоєму йде не так?»; «Як вони підказуватимуть тобі, що ти рухаєшся в правильному напрямі?»; та ін. Тут акцентувалося на дослідженні сімейних концепцій, пов'язаних із хворобою, а також збалансованій та злагодженій роботі всіх сфер, спрямованій на торування автентичного життєвого шляху та означення тих маяків, які вказуватимуть на відхилення у ньому. Діалог з тілом є необхідним для повнішого самоусвідомлення мазохістів. Це пов'язано з тим, що їм часто притаманна втеча у хворобу (тілесні страждання), за допомогою якої вони можуть привертати до себе увагу, отримувати любов та підтримку оточення. Тому робота з психосоматичними проявами, навіть за їх відсутності в теперішньому, може сприяти профілактиці реакції втечі в Тіло та налагодити діалог із ним. На практиці піклування про тіло виразилося у тому, що клієнтка почала менше палити, записалася на заняття з фітнесу.

На завершальних етапах терапевтичного процесу ми з'ясували, що на формування впевненості у собі та відкинення мазохістичних установок впливає і дисбаланс в актуальних здібностях – «ввічливості» та «щирості», який у позитивній психотерапії називається ключовим конфліктом. Тому, дослідивши здібності, які за ним стоять, ми розпочали вироблення чесності з собою та з навколишніми і збалансування власних потреб і бажань з вимогами реальності. Ця робота відбувалася на змістовому рівні етапу вербалізації.

Власне на етапі вербалізації, який охоплює подолання проблемної ситуації клієнта, терапевтична робота завершилася. Клієнтка вирішила припинити процес психотерапії, що свідчить про ріст її впевненості у собі та вміння самостійно, спираючись на власні відчуття, ухвалювати рішення. Підтвердженням цьому була наша робота на одній з останніх зустрічей, пов'язана з формуванням уміння казати «ні» та введенням у життя правила «стоп».

Висновки. Можна з упевненістю констатувати, що механізми психологічного захисту (інтроекція, обернення проти себе, ідеалізація) стали менше дошкуляти мазохістичній клієнтці, вона стала на шлях самоактуалізації і загалом, і в сфері Контактів зокрема. Про це свідчить аналіз вербальних і невербальних проявів клієнтки як результат поєднання теоретико-методологічного підходу з надійним і ефективним психотехнічним інструментарієм позитивної психотерапії. Крім того, можемо припустити, що деякі особливо виражені механізми психологічного захисту трансформувалися в усвідомлені й доцільно застосовувані копінги, які допомагають індивідуальне життєздійснення

переводити в режим життєтворчості. Тому, якщо клієнтка знайшла в собі ресурси жити далі без психотерапії, це може свідчити про її готовність повноцінно і продуктивно функціонувати в соціумі.

Отже, на прикладі аналізу окремого терапевтичного випадку ми побачили зростання самоактуалізаційного потенціалу клієнтки на тлі зменшення психотравматичного ефекту мазохістичної характерології. Можемо припустити, що показники самоактуалізації обернено пропорційні до рівня вираженості домінантної невротичної характерології. Проте цей висновок ще необхідно довести експериментально, що становить **подальшу перспективу** нашого дослідження.

1. Мак-Вільямс Н. Психоаналитическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе / Нэнси Мак-Вильямс // Библиотека психологии и психотерапии. Вып. 49. – М.: Класс, 2001. – 480 с.

2. Маслоу А. Психология бытия / Абрахам Маслоу; пер. с англ. О. О. Чистякова / под. общ. ред. С. Н. Ивашенко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 304 с. – (Серия «Актуальная психология»).

3. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Носсрат Пезешкиан. – М.: Медицина, 1996. – 464 с.

4. Шварц-Салант Н. Нарциссизм и трансформация личности: Психология нарциссических расстройств личности / Натан Шварц-Салант; пер. с англ. В. Мершавки. – М.: Класс, 2007. – 296 с.

Карпенко Е. В. Коррекция мазохистической характерологии как фактор фасилитации процесса самоактуализации личности

Доказується тесная взаємозв'язь продуктивності самоактуалізації з домінуючою личностною характерологією. Аналізується опыт фасилітації процесу самоактуалізації на прикладі психотерапевтичної роботи з невротическою мазохістическою характерологією з допомогою позитивної психотерапії.

Ключевые слова: самоактуализация, фасилитация, невротическая характерология, мазохизм, позитивная психотерапия.

Karpenko Ye. V. Correction of masochistic characterization as a factor of facilitation of the process of a personality self actualization

The close interconnection of the productivity of self actualization with dominating personal characterization is proved in the article. The experience of facilitation of the process of self actualization on the example of psychotherapeutic work with neurotic masochistic characterization by means of positive psychotherapy is analyzed.

Key words: self actualization, facilitation, neurotic characterization, masochism, positive psychotherapy.

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р.

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ І КОСМІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У ВЧЕННІ В. ВЕРНАДСЬКОГО

Розкривається проблема духовного розвитку особистості, розширення людської свідомості до планетарних і космічних масштабів як передумова становлення ноосфери у вченні В. Вернадського.

Ключові слова: *особистість, духовний розвиток, свідомість, планетарна свідомість, космізація свідомості, ноосфера.*

Постановка проблеми. 2013 року наукова громадськість відзначила 150-ліття від дня народження видатного природознавця, українського філософа, мислителя світового масштабу В. Вернадського. Його ідеї з плином часу стають дедалі актуальніші в контексті сучасних викликів людству.

Недаремно В. Вернадського називають «Ломоносовим ХХ ст.». Його творчий геній характеризують рідкісна синтезуюча здатність, всеохопність, універсалізм. Учений-енциклопедист заснував і розвинув декілька нових наукових дисциплін, був академіком, активним суспільним діячем, видатним організатором та істориком науки. Великий мислитель-природодослідник, він залишив цілісне бачення світу і завдань людини, передбачив майбутні шляхи їх розвитку.

Ще на початку свого наукового шляху, 1892 р. В. Вернадський записав у щоденнику: «Є один факт історії Землі – це посилення свідомості». У цих словах учений пов'язує воедино людську свідомість як факт історії людей і Землю – об'єкт природний. Це переконання у всезагальному зв'язку явищ дійсності, підтверджене сучасною наукою, рухало мислителем упродовж усього його наукового шляху.

В. Вернадський порушував у своїх працях вічні питання буття. Наука для нього не була самодостатньою метою, а тільки засобом осягнення смислу життя. Тому його вчення пройняте особистісним началом, співвіднесене з людиною і людством, має виражений етико-психологічний характер. Воно потребує уваги у час тотальної духовної кризи, втрати смислу, народження нового типу людини – «homo absurdus».

Стан дослідження. Науково-філософські позиції академіка В. Вернадського досліджували: Т. Г. Грушевицька, Б. М. Кедров, С. Р. Микулінський, І. Ф. Овчинников, його соціально-етичні ідеали – Л. Н. Гор-

дієнко, Г. Г. Квасов. Загальну характеристику гуманістично-просвітницьких ідей В. Вернадського подають В. О. Глуховцева, М. С. Бастрасова, Н. І. Цициліна та ін. Проте філософсько-психологічні погляди В. Вернадського потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

З огляду на це, **мета** статті – проаналізувати бачення В. Вернадським проблеми духовного розвитку особистості та еволюції людської свідомості.

Виклад основних положень. Задовольняючи невгасиму жагу пізнання, В. Вернадський водночас болісно переживав недосконалість світу і людини, і саме це «почуття особистої вини за недосконалість світу і власної відповідальності за його стан, почуття в основі своїй релігійне, переламалось неочікуваним й оригінальним способом у створеному Вернадським ученні про ноосферу: оболонку розуму на планеті. Він створив науку про роль людської особистості в біосфері, про роль думаючого і страждаючого органу біосфери» [1, с. 16].

Головне відкриттям Вернадського – живої речовини як необхідної частини Космосу. Вернадський переконаний, що життя не є просте, винятково земне явище, – воно повинно розглядатися як космічне явище в історії нашої планети [3, с. 294]. Життя на нашій планеті він розглядав як вираження єдиного явища, яке існує безперервно з часу найдавніших геологічних епох, сліди яких ми можемо вивчати. «Людина нерозривно пов’язана в одне ціле з життям усіх живих істот, які існують або коли-небудь існували» [3, с. 291]. Спадкоємність людини стосовно живої речовини планети полягає в тому, що вона своєю діяльністю повинна продовжити логіку розвитку органічного світу, але на якісно новому рівні. Суспільство не просто існує на земній поверхні, а виконує певну роль у її розвитку – будує ноосферу. Це не тільки геологічний, а й соціально значущий процес.

Поява людини у низці висхідних життєвих форм означає, що еволюція переходить до використання нових засобів – психологічного, духовного порядку. Еволюція у своїй першій мислячій істоті створила небувале знаряддя подальшого розвитку: розум, що володіє самосвідомістю, можливістю глибинно пізнавати і перетворювати себе і світ. Людина – з одного боку, кульмінація еволюції, а з іншого – початок нового, розумно спрямованого етапу самої еволюції. З перших думок людства про світ і себе, з перших практичних винаходів, які вдосконалюються, започаткувався той інформаційний потік відомостей, знань, концепцій, теорій, який оперізує нині всю планету і який дає нам певне уявлення про деяку специфічну оболонку Землі (ноосферу), що ніби накладається на біосферу, але не зливається з нею, а чинить на неї перетворювальний вплив. Вона тому і називається сферою розуму, що

провідну роль у ній виконують розумні, ідеальні реальності: творчі відкриття, духовні, художні, наукові ідеї, вольові пориви, які матеріально втілюються у перетвореній природі, штучних будовах, знаряддях і машинах, наукових комплексах, витворах мистецтва та інших результатах людської культурної діяльності.

У серцевині вчення про біосферу і її переходу в ноосферу – учення про функції організмів у навколишньому геологічному середовищі. Це вчення містить морально-психологічну установку: стати необхідним, дати щось таке оточенню, що можеш дати тільки ти і ніхто інший. Кожний організм (вид організмів, біологічний вид) не тільки щось бере з оточення, але й щось дає. Він чимось необхідний і незамінний, щось неповторне від нього входить у систему підтримки життя. Необхідність людини, те, чого без неї «не вистачає» в системі природи, – це *здатність думати*. Людина – розмірковуючий орган біосфери, вона вмє абстрактно мислити, і за неї ніхто це не зробить. Тому людина не вписується в фізико-хімічну картину світу, не може бути розчинена в біосфері.

Людська історія розглядається В. Вернадським як продовження, інобуття історії геологічної. З пришествям людини змінився характер активних у природі сил. На арену життя вийшла небувала якість – свідомість, розум, слово. «Ця нова форма біогеохімічної енергії, яку можна назвати енергією людської культури чи культурною біогеохімічною енергією, є тією формою біогеохімічної енергії, яка створює сьогодні ноосферу» [4, с. 126].

В основі вчення про ноосферу – уявлення про науку як основну рушійну силу розвитку суспільства. Але, за висловлюваннями Вернадського, наукова думка сама собою не існує – вона створюється живою особистістю, є її проявом. Тільки особистості продукують і висловлюють наукову думку, виявляють наукову творчість як духовну енергію. Ними створені цінності (наукові ідеї, думки, відкриття) надалі змінюють хід процесів біосфери. Ноосфера – це сума творчості особистостей. Людина не є блідю тінню чи функцією суспільних відносин, а природним, космічним явищем, первинним стосовно суспільних відносин. Людина як особистість – явище планетарне. Інколи з'являються особистості, вплив яких простягається надзвичайно глибоко на буття всієї природи Землі. Тому людська творчість – факт геологічної історії нашої планети.

«Мисляча і працююча людина є міра всього» – це перефразування вислову давньогрецького софіста Протагора «Людина є міра всіх речей» – улюблений афоризм Вернадського. Будь-яке досягнення можливе лише в силовому полі особистості, яке заряджається духовним зусиллям. Це може бути релігійне натхнення, поклоніння красі, інтуїтивне осягнення

предмета. По-справжньому велике здійснюється не суто логічним, а глибоко особистісним, інтуїтивним і неочікуваним шляхом – осягненням. Щовища духовність людини, її моральна чистота, інтелектуальний рівень, психологічна зрілість, то легше встановлюється зв'язок з інформаційним полем Всесвіту. Відтак зрозуміло, що *шлях духовно-психологічного, морального й інтелектуального вдосконалення – це шлях до істинного знання.*

Тому, по суті, немає жодних суто наукових проблем, а є духовно-моральні та психологічні проблеми розвитку особистості в умовах життя на планеті Земля. Людина, як наголошує вчений, завжди вирішує в різних умовах і з різних боків одну-єдину проблему свого ставлення до світу, своєї позиції і життєвого завдання. Науковий прогрес рухається тільки особистісним шляхом. Одна людина завжди бачить далі, ніж сукупна думка оточення. Побудувати суспільство і суспільну свідомість на ноосферних принципах – означає забезпечити свободу особистості, демократію в інтересах особистості, створити умови для духовного розвитку особистості, – неодноразово зазначав В. Вернадський у своїх щоденниках.

Учений розмежовує поняття «людина» й «особистість». Людина є частиною суспільства, а особистість – частина космічного цілого, яке вона в собі відчуває при самозаглибленні і творчому акті. Особистість рухається до змін у біосфері, тобто до нової оболонки планети – ноосфери. Людина лише слуга своєї особистості. В людині міститься все теперішнє, те, що слід подолати, а в особистості – все майбутнє людини. Подібні думки переконливо засвідчують приналежність В. Вернадського до української персоналістичної і екзистенційно-кордоцентричної традиції у філософії і психології.

Цікавим і недостатньо дослідженим є питання про релігійність В. Вернадського. У середині 30-х рр. на запитання однієї анкети щодо ставлення до релігії В. Вернадський занотував: «Віруючий поза християнськими церквами». Цей запис не означає, що він належав до якоїсь іншої церкви, крім християнської, а свідчить, що вчений вважав себе не атеїстом, а віруючою людиною. В. Вернадський вважав, що його релігійність не можна виразити словами чи образами, – це почуття багатозначне і невизначене. Воно дає відчуття нерозривного зв'язку і підпорядкованості, синівства чомусь невиразимо безмежному і радісному, що можна відобразити тільки у віршах або в музиці. Він говорив про «злиття з Вічним Духом, у якому складаються чи який складається з людських свідомостей, що прагнуть пошуків істини...» [Цит. за: 1, с. 40]. Це і є, на нашу думку, досягнення стану планетарної і космічної свідомості.

Можна погодитися з думкою, що В. Вернадський є представником неконфесійної (надконфесійної) релігійності, яка не пов'язана з яким-

небудь конкретним релігійним напрямом, конфесією, і вільна від виконання релігійних обрядів [11, с. 9]. Такий тип релігійності, в основі якого лежить космічне релігійне почуття – людської спільноти, планетарного і космічного зв'язку всього з усім – завдяки низці соціально-історичних, науково-технічних і психологічних причин починає домінувати в житті сучасної людини. «Ніколи в історії людської думки ідея і почуття єдиного цілого, причинного зв'язку всіх науково спостережуваних явищ не мали тієї глибини, гостроти і ясності, якої вони досягли зараз, у XX столітті» [5, с. 114], – ці слова вченого актуальні для XXI століття.

Єдність людей, необхідність їх братерського стану доводяться не силогізмами, а фактами природи. В тому, щоб стати дійсно розумною, свідомою свого становища в світі істотою, полягає моральний обов'язок людини. І це завдання не може бути вирішене тільки засобами науки. Необхідна вся духовна особистість людини.

Найголовніші питання, які постають перед розумом хоча б трохи думаючої людини, є, за теорією Вернадського, питання етико-психологічні, про те, як слід поводитися за тих чи інших умов життя. Людина має найважливішу мету – «принести якнайбільше користі іншим» [1, с. 51]. Чи дала людина (особисто чи збірно) те, що вона повинна, оточенню? Переживання життєвого обов'язку, почуття вини перед вищими цінностями передбачає моральну відповідальність за розумність своєї поведінки.

Якщо на Землі постаємо перед наслідками багатьох процесів, що започатковані в космічному середовищі, якщо навкруги і в нас «тріпоче пульс Всесвіту» (О. Чижевський), то зрозуміло, що проблеми взаємодії зовнішнього середовища з біологічними системами і проблеми охорони біосфери слід розглядати, маючи «космічний погляд на речі» (К. Ціолковський), прорвавши вузькі межі суто земного тваринного існування і зрозумівши, що «людина – перш за все мешканець Космосу, і тільки потім – мешканець Землі» (М. Періх).

Формування ноосфери як середовища взаємодії природи і суспільства пов'язане з виникненням і формуванням у біосфері носія свідомості – людини. Яка свідомість людства, наскільки коректно, адекватно вона відображає дійсність у своїх тонких внутрішніх структурах, – такі прояви людини в природі, така земна ноосфера. На жаль, сьогодні ці прояви стихійні і руйнівні для біосфери та всієї природи. І так буде, доки наша свідомість не звільниться від ідей геоантропоцентризму, не навчиться зважати на об'єктивні космічні закономірності, підпорядковувати їм соціальні і господарські потреби.

Для побудови істинної ноосфери як сфери прояву людського розуму в природі не лише Землі, а й ближнього Космосу необхідне погли-

блення досліджень функціонування загальнокосмічних закономірностей в системі Землі, що дасть необхідне розширення і поглиблення нашої свідомості, почуття відповідальності за наші думки, слова і діла. «Від нас залежить зробити стихійний процес свідомим, перетворити середовище життя – біосферу в царство розуму – ноосферу» [4, с. 353].

Розширення сфери розуму у Всесвіті психологи та філософи-космісти (М. Федоров, П. Флоренський, К. Ціолковський, О. Чижевський, В. Вернадський та ін.) вважали критерієм космічного прогресу і основою становлення космоноосфери, однією з ланок якої має бути ноосфера нашої планети.

Проте сьогодні розростання масштабів людської діяльності до глобального рівня і виникнення якісно нових особливостей виробництва в процесі розгортання НТР підірвало природну здатність біосфери до саморегуляції життєвопридатного стану. За сучасного розвитку земної цивілізації ми опинилися перед початком незворотних процесів у біосфері, доведеній до критичного ступеня дисбалансу. У гігантській надсистемі «суспільство – природа» дедалі повніше виявляються хаотичні тенденції, які у разі їх подальшого наростання загрожують екологічним колапсом. Необхідно змінити характер антропогенної діяльності у бік біоферосумісності. Розум, наукова думка, виробнича діяльність людини повинні створити нову технологію виробництва, за аналогією з біогенним обміном речовин оптимізувати антропогенний обмін, зробити його безвідходним, саморегульованим, збалансувати надходження і витрату енергії, щоб зберегти динамічну рівновагу між суспільством і природою, техносферою і біосферою. Стихійно, без участі свідомої цілеспрямованої діяльності людей цей процес не відбудеться. Людина, як суб'єкт пізнання і діяльності, може і повинна не допустити наростання руйнівних явищ у природі і суспільстві, мінімізувати забруднення біосфери з метою захисту генофонду людства, культурних і диких видів, регламентувати демографічний вибух і урбанізацію, зупинити гонку озброєнь і попередити термоядерну війну, вирішити глобальні проблеми, що постали перед суспільством.

Створення ноосфери – означає набуття людьми здатності до екологічного самозабезпечення у тому розумінні, що вони беруть під свій контроль подальшу еволюцію біосфери і перетворюють її у свідомо регульований процес. Ноосфера стане «сферою керованих соціальних і природних процесів у системі «людина – суспільство – природа» з метою її оптимального, гармонійного і відносно необмеженого часом функціонування і прогресивного розвитку» [7, с. 87]. Це буде цілісна геологічна оболонка Землі і навколопланетного простору, населена людьми і якісно перетворена ними з урахуванням специфіки біосфери в процесі вироб-

ничо-трудова діяльність суспільства, найважливішою рисою якого стане *зростаюча випереджувальна роль суспільної свідомості*.

Як бачимо, поняття «ноосфера» у В. Вернадського має не лише конкретно- чи загальнонауковий, а й філософсько-світоглядний зміст. Воно виступає також своєрідним методологічним регулятивом, що вказує шлях перебудови найрізноманітніших сфер суспільного життя, удосконалення людської особистості.

Людство повинно усвідомити своє місце в еволюційному процесі, відчути себе як нову геологічну і космічну силу, зрозуміти свою єдність, спрямувати свою енергію на вирішення спільних проблем. Настав час реально збагнути, що людина – «житель планети і може – повинна – мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держав чи їх союзів, але й у планетному аспекті» [5, с. 137].

Розвиток «вселенського розуміння» як ідеальної передумови становлення ноосфери паралельний з формуванням нового (антропо-космічного) стилю мислення, екологізацією і космізацією суспільної та індивідуальної свідомості. Розум повинен мати у своїй ієрархічній структурі вищий, інтегративний шар, що виконує функції регулювання й управління, – свого роду метарозум, ядром якого має стати гуманістична філософія, яка підпорядковує свій методологічний інструмент уселюдському благу.

В. Вернадський був упевнений, що творить ноосферу розум філософуючого людства, яке інтегрує поняття Істини, Добра і Краси стосовно природи. Філософія, концентруючи в собі інтелектуальний заряд певної історичної епохи, надає науковому знанню історичність та особистісне, суб'єктивне спрямування. Філософське знання бере участь у становленні ноосфери як елемент внутрішнього досвіду особи.

Основна мета філософського міркування – поєднати особисте і надособистісне, тимчасове і вічне, відчути своє злиття з Абсолютом, розчинитися у вічності, прислухатися до космічного ритму і в самому собі знайти Космос... Це означає стати справді мудрим, здійснити «розширення свідомості», пережити «друге народження», піднятися по сходинках духу, творити ноосферу. Отже, філософуючий суб'єкт – персоніфікація ноосфери, і навпаки, розкриття субстанціональної основи особистості в процесі філософування – процес становлення ідеальних структур ноосфери [2, с. 121]. Людина як творець і учасник ноосфери повинна усвідомити себе повноправним і повноцінним її представником, особисто відповідальним за долю Землі і людства.

Очевидно, саме проблема людини є найбільш складним і дискусійним питанням теорії ноосфери. Вступаючи в той період історії Зем-

лі, коли її подальший прогрес визначається людським інтелектом, слід усвідомити, що людство водночас перетинає смугу нових і непередбачуваних труднощів, для подолання яких мусять бути задіяні всі потенційні можливості особистості.

Перехід біосфери в ноосферу супроводжуватиметься дедалі більшим проявом закономірності, передбаченої В. Вернадським, – позбавленням залежності від ресурсів біосфери, переходом людства від гетеротрофного до автотрофного існування. «Безпосередній синтез їжі, без посередництва організованих живих істот, як тільки він буде відкритий, корінним чином змінить майбутнє людини» [3, с. 301], стане запорукою її свободи і могутності. Створення нової, автотрофної істоти, неминучість якої В. Вернадський вважав очевидною, дасть людині «досі відсутні умови використання її вікових духовних устремлінь; воно реально відкріє перед нею шляхи кращого життя» [3, с. 303].

Порушена В. Вернадським проблема автотрофності сьогодні «входить у перелік найбільш фундаментальних, випереджуючих ідей. Її можна порівняти з ідеєю освоєння космосу К. Е. Ціолковським або ідеєю розщеплення атомного ядра» [8, с. 200]. Ця проблема має дуже важливий аспект – розкриття психофізичних резервів людського організму. Відомо, що людина впродовж життя вичерпує тільки 10–15% своїх психофізичних резервів здоров'я. Одна з фундаментальних характеристик автотрофності у створенні науково-практичного управління еволюцією людини з метою збереження і розвитку її творчих можливостей, здоров'я, тривалого активного життя. Можливо, за мікроелектронною і космічною ерою, яка знаменує перехід у ноосферу, людство наблизиться до широкого психофізіологічного управління організмом людини.

Шляхи до автотрофності пролягають через звільнення людини від залежності від нижчих форм життя, створення штучних продуктів харчування (сьогодні це вітаміни, харчові добавки), керованих біологічних процесів, безвідходних технологій та ін. Вирішення цих проблем, на думку В. Вернадського, не тільки забезпечить майбутнє людства, а й створить можливість вічного існування розумного життя і розселення людства у космосі.

У зв'язку ноосферогенезу як глобально-планетарного процесу і його найважливішого компонента – розвитку особистісних властивостей і задатків – необхідно врахувати, що *найважливіша особливість побудови ноосфери полягає в поступовому розвитку суспільної свідомості*, проникненні думки людини не тільки в безконечність космосу, але й у саму себе, у своє психологічне, духовне, розумове надбання.

Висновки. Виникла потреба формування нового розуміння земної цивілізації, її планетарно-космічного призначення, нового

етичного ставлення до живої і неживої природи, до себе і своєї ролі в суспільстві, надійне морально-духовне, психологічне вдосконалення людини.

У наш час постала насущна необхідність у появі якісно нового етапу в самосвідомості людини. Цей новий етап пов'язаний із переходом від почуття «я» до почуття «ми», об'єктивною умовою для якого є формування такої мети, яка здатна об'єднати все людство для вирішення деякого спільного завдання. Такою спільною метою, яка забезпечить виживання людства і вихід його на вищий, досконаліший рівень існування, і є, в уявленнях В. Вернадського, створення ноосфери.

На жаль, спостерігається розрив ідеалу ноосфери, як його бачив В. Вернадський, і реальності. Власне ноосфера ще далеко попереду, на ще далеко не досягнутому рівні планетарної і космічної свідомості людства.

Спрямованість у майбутнє – характерна риса ноосферного вчення, яке в сучасних умовах необхідно всебічно розвивати і реалізувати. У ноосферу треба вірити, надіятись на її прихід і пришвидшувати його, як сам В. Вернадський, власним життям і способом мислення.

Перспективи подальшого дослідження. Перед виникненням глобальних загроз і катастроф планетарного масштабу, коли постала гостра необхідність духовного розвитку людини, розширення людської свідомості як запоруки виживання людства, необхідно детальніше досліджувати морально-психологічні аспекти вчення В. Вернадського та його гуманістично-оптимістичну спрямованість.

1. Аксенов Г. П. Личность есть драгоценнейшая, величайшая ценность (В. И. Вернадский: ноосфера, творчество, нравственность) / Г. П. Аксенов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.

2. Анисимова И. И. Философское знание в структуре идеальных компонентов ноосферы / И. И. Анисимова, Г. В. Пугач // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 2. – М., 1991. – С. 116–123.

3. Вернадский В. И. Автотрофность человечества / В. И. Вернадский // Русский космизм: Антология философской мысли. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С. 288–303.

4. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.

5. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.

6. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.

7. Жердев Р. В. Ноосфера и ноогенез: структура и перспективы изучения / Р. В. Жердев // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 2. – М., 1991. – С. 82–95.

8. Казначеев В. И. Учение В. И. Вернадского о биосфере и ноосфере / В. И. Казначеев. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1989. – 248 с.

9. Новик И. Б. Наследие В. И. Вернадского и проблемы оптимизации биосферы / И. Б. Новик // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 1. – М., 1990. – С. 174–185.

10. Мизун Ю. В. Тайны Мирового Разума и ясновидение / Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. – М.: Вече, 1999. – 560 с.

11. Мочалов И. И. В. И. Вернадский и религия. – Ч. I. XIX век. На пути к неконфессиональной религиозности / И. И. Мочалов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Проблема духовного развития личности и космоизации человеческого сознания в учении В. Вернадского

Раскрывается проблема духовного развития личности, расширения человеческого сознания до планетарных и космических масштабов как условие становления ноосферы в учении В. Вернадского.

Ключевые слова: *личность, духовное развитие, сознание, планетарное сознание, космоизация сознания, ноосфера.*

Surmyak Yu. R., Kudryk L. G. The problem of spiritual development of the individual and of human consciousness cosmization in V. Vernadsky's doctrine

The problem of spiritual development of personality, the expansion of human consciousness to planetary and cosmic scale as a prerequisite for the formation of the noosphere is revealed in the doctrine of Vladimir Vernadsky.

Key words: *personality, spiritual development, consciousness, planetary consciousness, cosmization consciousness, the noosphere.*

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р.

Розділ IV

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

УДК 159.923.2

О. І. Галян

МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОГО ВИБОРУ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ ЦЕНТРУ ПЕРЕПІДГОТОВКИ)

Аналізується мотиваційний компонент професійного вибору студентів, які проходять перепідготовку за спеціальністю «Практична психологія». Окреслено ті мотиваційні тенденції, які відображають їх уявлення про зміст майбутньої професійної діяльності. Визначено зв'язок між мотивами вибору професії та самооцінкою професійних якостей. Вказано на важливість спеціальної роботи з формування адекватних мотиваційних установок студентів у майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: мотивація, мотиваційна складова, мотиваційні настанови, модель особистості психолога, професійний вибір.

Постановка проблеми. Підвищення уваги до питань, пов'язаних із механізмами формування професійної ідентичності майбутніх фахівців, підкреслює актуальність оцінки початкового етапу професійного вибору, а саме – його мотивації. Будучи особистісно і соціально детермінованим, вибір майбутньої професії відображає експектації майбутнього фахівця в обраній сфері діяльності. Однак соціально-економічна ситуація сьогодення не завжди дає змогу молодій людині об'єктивно оцінити власні можливості та здібності, висуваючи на перший план питання престижності та достатку, які, на думку майбутнього фахівця, визначають його місце у суспільній ієрархії. Відтак не завжди обґрунтований та аргументований вибір професії, спотворення його мотиваційної складової, труднощі професійної адаптації. Саме тому розуміння сутнісних особливостей спонукального компоненту професійного вибору має прикладне значення для забезпечення адекватності психологічної допомоги і на етапі оптації, і у процесі первинної професіоналізації. Особливої гостроти ці питання набувають у контексті підготовки майбутніх психологів. Мотивація їх професійного вибору повинна стати особливим предметом дослідження. Зокрема, щодо формування професійної самосвідомості студентів – майбутніх психологів.

Стан дослідження. Проблема професіоналізації фахівців-психологів на різних етапах навчання та практичної діяльності представлена низкою досліджень у сучасній українській психологічній думці (С. Васьковська, П. Горностай, Т. Говорун, В. Панок, Н. Пов'якель, Н. Чепелева, Т. Яценко та ін.). Значна увага спрямовується науковцями на визначення складових моделі та технологічних аспектах діяльності психолога. Так, на думку Н. Чепелевої та Н. Пов'якель [6], першою підструктурою в моделі особистості психолога повинна бути мотиваційно-цільова готовність до професійної діяльності, що передбачає сформовану мотиваційну сферу, зокрема, наявність позитивної мотивації до майбутньої діяльності та надання психологічної допомоги, створення рапорту і взаєморозуміння, прийняття себе та інших. Використовуючи термінологію О. Леонтьєва, ними звертається увага на смислоутворювальні мотиви, які забезпечують основу формування професійної мотивації майбутніх фахівців на надання населенню високкокваліфікованої психологічної допомоги. Особливо активно обговорюються питання особливостей формування особистості психолога (Г. Абрамова, О. Бондаренко, І. Дубровіна, А. Фурман [5] та ін.), включаючи аналіз змістових аспектів його мотиваційної сфери (Ж. Вірна [2]).

Незважаючи на теоретичну обґрунтованість досліджуваної проблеми, потребують подальшого вивчення питання, пов'язані з формуванням у процесі професійного навчання системи професійних смислів майбутніх психологів на основі мотиваційного компоненту їх професійної діяльності. Цікавим, з цієї точки зору, є аналіз особливостей мотиваційного компоненту професійного вибору студентів, які здобувають психологічні знання в системі отримання другої вищої освіти.

Метою нашої публікації стало представлення результатів теоретичного узагальнення та емпіричного дослідження мотиваційного аспекту професійного вибору майбутніх психологів (на прикладі студентів Центру перепідготовки).

Виклад основних положень. Як відомо, професійний вибір визначається взаємопов'язаними, але якісно відмінними чинниками: зовнішніми, соціальними і внутрішніми, глибинними, які включають в себе мотиваційно-ціннісні характеристики особистості і виконують детермінуючу, визначальну роль щодо перших. Таке уявлення про детермінацію професійного самовизначення має суттєве значення і у ситуації первинного вибору професії, і в тих випадках, коли перед людиною постає питання пошуку нової роботи у раніше невідомій їй сфері діяльності. На наш погляд, отримання другої вищої освіти у сфері психології є більш особистісно обґрунтоване. Адже попередній досвід роботи неодмінно впливає на наступний вибір сфери професійної діяльності.

Соціальний запит на підготовку психологів обумовлений усвідомленням у суспільстві цінності індивідуальності людини і ставленням до неї як до соціальної та психічної реальності. Однак діяльність психолога також пов'язується з усвідомленням особистістю свого «Я», що відбувається на основі відображення внутрішнього світу інших людей, рефлексії і веде до фундаментальної зміни позиції людини стосовно власної діяльності. У зв'язку з цим значущість особистісного контексту професійного вибору, а відповідно, його мотиваційної складової, пов'язана з необхідністю актуалізації особистісного потенціалу на основі розуміння тих ціннісно-сміслових аспектів розвитку, які характеризують систему «Я».

Сформовані мотиваційно-ціннісні настанови, наявність розвинутих інтересів, ціннісних орієнтацій, цілей, достатній рівень розвитку самосвідомості є основними особистісними передумовами вибору професії.

Попередній досвід трудової діяльності може бути і стимулювальною, і гальмівною умовою формування професійної ідентичності особистості. Невдалий досвід роботи в конкретній галузі виробництва, або свідома зміна професії на основі більш досконалого пізнання своїх здібностей і можливостей, впливатимуть на мотивацію професійного вибору.

Аналізуючи мотиваційний аспект професійного вибору, Н. Антонова вказує, що розвиток спрямування на професію полягає у збагаченні її мотивів: від окремого мотиву – до більш розширеної системи мотивів [1], де рівень спрямованості на професію відображає ступінь відповідності провідного мотиву переваги професії об'єктивному змісту професії.

У процесі професійного самовизначення тих, хто орієнтований на професію психолога, тісно переплітаються як прагнення до самореалізації та самоствердження за допомогою соціально-цінних, прийнятних у суспільстві мотивів, так і тенденції до самоактуалізації на основі потреби зрозуміти власне «Я», власну істинну сутність та внутрішні мотиви, які не передбачають повну ідентифікацією зі своєю професійною роллю [3; 5]. З огляду на це, процес професіоналізації у процесі навчання професії повинен чітко орієнтуватись на ті мотиваційні установки, які домінують у студентів. Удосконалення і корекція смислового підґрунтя професійного вибору відкриє широкі перспективи для зростання професійного рівня майбутніх психологів. Крім того, у процесі професійної підготовки засвоєння психологічних знань повинно відбуватись паралельно з формуванням мотиваційно-ціннісних аспектів майбутньої діяльності для успішного виконання професійних функцій.

Розуміння багатоаспектності мотиваційних установок, які впливають на вибір майбутньої професії, спонукало нас до проведення емпіричного дослідження тих особистісних настанов, які можуть стати предметом подальшого аналізу в процесі організації навчальної діяльності на спеціальності, а за потреби – й корекції.

У дослідженні брали участь студенти першого року навчання, які здобувають другу вищу освіту за спеціальністю «Практична психологія». Емпіричний етап дослідження охоплював аналіз мотиваційної складової професійного вибору майбутніх психологів, самооцінку ними професійних якостей, необхідних для реалізації психологами своїх функцій, та прояв такої властивості, як рефлексивність.

Для оцінки тих особливостей професійної діяльності, які вплинули на її вибір, ми використали методику «Мотиви вибору професії». Цей опитувальник спрямований на виявлення чотирьох видів мотивації. Йдеться про внутрішні індивідуально значущі (професія відповідає здібностям, сприяє розумовому розвитку, дає можливість виявити творчість), внутрішні соціальні (передбачає високе почуття відповідальності, приносить користь людям, створює можливості для зростання професійної майстерності), зовнішні позитивні (дає змогу використовувати професійні уміння поза роботою, високооплачувана) та зовнішні негативні мотиви (подобається батькам, престижна, вибрана моїми друзями, єдино можлива в умовах, що виникли).

Проведене дослідження засвідчило (див. рис. 1), що переважачим видом мотивації у студентів, які здобувають другу вищу освіту за спеціальністю «Практична психологія», стали внутрішні індивідуальні мотиви (64,3%). Оцінюючи такий вибір, вважаємо, що пошук себе у світі професій у цієї категорії респондентів тісно пов'язаний з потребою самопізнання, самопомоги та самореалізації на основі поглибленого знання психології людей. Важливість уміння «розумітися в людях» на основі поглибленого вивчення їх психологічних характеристик та детермінації їх дій і поведінки стає визначальним чинником професійного вибору.

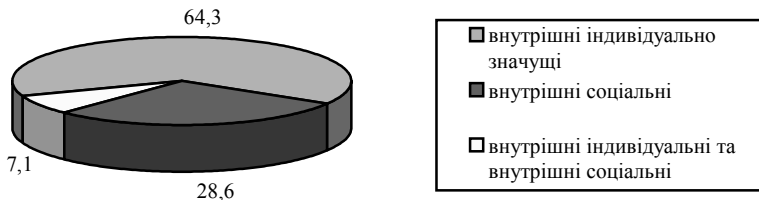

Рис. 1. Розподіл мотивів професійного вибору у майбутніх психологів

Другими за вираженістю є внутрішні соціальні мотиви. Їх представленість, на наш погляд, видається логічною, зважаючи на ситуацію професійного вибору цієї категорії респондентів, – більш усвідомле-

ний підхід до оцінки професійної перспективи. Внутрішні соціальні мотиви виявлені у 28,6% досліджуваних.

Як бачимо з рис. 1, продовжують виявлену тенденцію і решта 7,1% досліджуваних. У них також домінує внутрішня мотивація, причому однаково виражені і внутрішні індивідуально значущі мотиви, і внутрішні соціальні мотиви. Таке поєднання мотивації, на наш погляд, найбільш вдало відображає особливості діяльності у галузі психології. Важливість розуміння психічної реальності клієнта та власних меж психологічного простору і можливостей допомоги іншому у вирішенні проблемних ситуацій його життя відображається у внутрішній мотивації, де активно взаємодіють як індивідуально значущі для самого психолога, так і соціальні мотиви. За такого підходу на перший план виступає єдність психічної активності психолога і клієнта.

Отже, нами констатовано, що у майбутніх психологів, які здобувають другу вищу освіту за спеціальністю «Практична психологія», домінуючими є внутрішні мотиви, в яких відображено як прагнення до самореалізації, так і налаштованість на психологічну допомогу іншим при високому почутті відповідальності за результати своєї діяльності.

Наступним етапом психологічного дослідження стало вивчення оцінювання респондентами власних професійних якостей. Для цього ми скористались модифікованим варіантом методики визначення самооцінки. Як предмет оцінювання було обрано професійні характеристики, які, на думку досліджуваних, є найважливішими в діяльності психолога (15 позицій). Їх перелік став основою для визначення образу «ідеального психолога» та подальшої оцінки себе з позиції «Я-реального» в обраній професії. Водночас було визначено і рівень рефлексивності досліджуваних (методика А. В. Карпова [4]), адже саме вона є тим інтроспективним індикатором, який відображає здатність до самосприйняття та аналізу змісту власної психічної реальності за так званім «часовим принципом», тобто у минулому, теперішньому та майбутньому. У нашому випадку респонденти уже здобули навички роботи у певній галузі (мають вищу освіту непсихологічну), але, не знайшовши себе в ній, реалізують потребу зміни виду професійної діяльності. Отже, вони здатні не лише гіпотетично, але й з огляду на минулий досвід оцінити свої потенційні можливості на основі попереднього уявлення про професійну активність психолога.

Отримані результати дали змогу констатувати (див. рис. 2), що найбільшу вираженість у респондентів мають середній адекватний рівень самооцінювання професійних якостей. Такий показник виявлено у 42,9% студентів. Отже, переважання усередненого уявлення про свої потенційні можливості у сфері професійної діяльності вказує на

недостатню обізнаність респондентів з власними якостями та поведінковими проявами, які визначають успішність професійної самореалізації. Це, своєю чергою, детермінує потребу у створенні у процесі навчання таких умов, які б забезпечили не тільки когнітивний аспект професіоналізації, але й давали змогу підвищити рівень мотиваційно-ціннісних установок майбутніх психологів, їх спрямованість на професійне зростання завдяки розвитку особистісного потенціалу. Показово, що у цієї групи респондентів домінує середній рівень рефлексивності (66,7%). Отже, потреба у самоосмисленні повинна бути реалізована у процесі набуття професійних умінь і навичок.

Рис. 2. Розподіл рівнів самооцінки професійних якостей майбутніми психологами

У 35,7% студентів виявлено високий адекватний рівень оцінювання власних професійних якостей. Акцент на адекватність вказує на усвідомлення респондентами потенційних можливостей реалізації особистісних характеристик у професійній взаємодії. Ця група студентів характеризується переважанням двох показників рефлексивності – середнього (60%) та високого (40%). Логічно, що такий взаємозв'язок самооцінки та рефлексивності може дати поштовх для подальшого професійного вдосконалення на основі розвитку здатності до аналізу власної особистості, її позитивних якостей, потенційних можливостей, також негативних проявів. Водночас нами зафіксовано прояв високого неадекватного рівня самооцінки у 7,1% студентів, що, відповідно, може негативно вплинути на самопрезентацію особистості професіонала. Зважаючи на те, що у цієї групи респондентів переважає високий рівень рефлексивності, самореалізація у професійній діяльності може

здійснюватися за стратегією маніпулювання свідомістю та поведінкою іншого. Неадекватність самооцінювання, на наш погляд, у цьому випадку стає реалізацією захисного механізму. У зв'язку з цим навчальний процес повинен спонукати студента до опрацювання прихованих особистісних проблем і використання отриманих знань для глибокого самопізнання й усунення негативного впливу особистих проблем на професійну діяльність.

Особливої уваги заслуговують ті студенти, які характеризуються низьким адекватним рівнем самооцінки професійних якостей. Їх частка становить 14,3%. Вони характеризуються середнім рівнем рефлексивності. Отже, адекватно оцінюючи невідповідність Я-реального та свого Я-ідеального як професіонала, вони усвідомлюють проблемні моменти особистісних проявів, а тому відкриті до набуття нового досвіду на шляху вироблення професійних умінь та засвоєння особливостей реалізації майбутніх професійних функцій.

Здійснений нами аналіз емпіричних показників дає змогу чітко визначити ті мотиваційні тенденції, які впливають на вибір такої сфери майбутньої професійної діяльності, як психологічна практика, психологічна допомога «Іншому» у подоланні його життєвих труднощів, забезпеченні умов для особистісного зростання. Як засвідчило дослідження, переважання внутрішньої індивідуально значущої мотивації у виборі професії психолога вказує насамперед на особисту зацікавленість студентів у використанні психологічних знань для особистих потреб. Йдеться про можливість спілкування з різними людьми, реалізацію власних здібностей, саморозвиток, прояв творчості та привабливість професії серед інших професій. Останнє особливо стає актуальним у зв'язку з тим, що об'єктивно уявлення про психолога-професіонала у пересічних осіб асоціюється з високим рівнем самопізнання та утаємниченим знанням про інших, а, відповідно, активним впливом на навколишніх, володіння методами урегулювання будь-яких проблем. Орієнтація на використання психологічного знання у власних цілях, навіть без маніпулювання навколишніми, є підставою для визначення як домінуючого мотиву професійного вибору у досліджуваній нами категорії респондентів, особистої зацікавленості у психологічній інформації.

Незважаючи на домінування в усіх досліджуваних внутрішньої мотивації професійного вибору, лише 7,1% з них однаковою мірою відзначають важливість для себе як індивідуально значущих спонук майбутньої професійної діяльності, так і внутрішніх соціальних мотивів. Зокрема, адекватність психологічної допомоги іншим, можливість приносити користь людям, відповідальність за результати професійного впливу.

Висновки. Отже, у навчальному процесі вищої школи потрібно враховувати мотиваційну спрямованість студентів та створювати необхідні умови для формування адекватного уявлення про ціннісно-сміслові аспекти професійної взаємодії у системі «психолог-клієнт». Саме такий підхід забезпечить можливість не лише опанування майбутніми психологами системою роботи з різними психологічними проблемами «Іншого», але й сприятиме виробленню професійних установок, функціонально-рольових позицій у реалізації професійних функцій. Особливо актуальним це стає у випадку наявності невідрефлексованих особистісних труднощів самого психолога, їх переносу у ситуації психологічної допомоги.

Наявність адекватного рівня розвитку рефлексії та її спрямованість на себе, процес діяльності, його результати виступає важливим механізмом професійного становлення майбутнього психолога, забезпечуючи формування відповідності між образом майбутньої професії і уявленням про себе як професіонала.

Перспективою подальших пошуків у контексті проведеного дослідження стане порівняльний аналіз мотиваційної спрямованості студентів-першокурсників та тих, хто здобуває професію психолога, маючи досвід роботи в інших (непсихологічних) сферах професійної діяльності.

1. Антонова Н. О. Спрямованість особистості та мотивація професійного становлення студентів психологічного факультету / Н. О. Антонова // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – Т. 7. – Вип. 19. – К., 2009 – С. 28–31.

2. Вірна Ж. П. Мотиваційно-смістова регуляція у професіоналізації психолога: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Ж. П. Вірна; Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 414 с.

3. Галян О. І. Мотиваційно-ціннісний компонент професійного вибору майбутніх психологів на етапі оптації / О. І. Галян, І. М. Галян // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць. – Серія психологічна. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 1. – С. 122–131.

4. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 5. – С. 45–57.

5. Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційний портрет фахівця-психолога: від моделі до індивідуальних інваріантів / А. А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 118–126.

6. Чепелева Н. В. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Психологія: зб. наук. праць НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 1998. – Вип. III. – С. 35–41.

Галян Е. И. Мотивационный аспект профессионального выбора будущих психологов (на примере студентов Центра переподготовки)

Анализируется мотивационный компонент профессионального выбора студентов, которые проходят переподготовку по специальности «Практическая психология». Раскрыты те мотивационные тенденции, которые отображают их представление о содержании будущей профессиональной деятельности. Определена связь между мотивами выбора профессии и самооценкой профессиональных качеств. Указано на важность специальной работы по формированию адекватных мотивационных установок студентов в будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: мотивация, мотивационная составляющая, мотивационные установки, модель личности психолога, профессиональный выбор.

Halyan E. I. Motivational Aspects of Professional Choice of Future Psychologists (Based on the Centre of Retraining Students)

The motivational component of professional choice of students undergoing retraining in «Practical Psychology» is analyzed. The motivational tendencies which reflect their understanding of the content of future careers are outlined. The link between the motives of career choice and self-professional skills is defined. It is specified on the importance of special work on formation of adequate motivational settings of students in their future careers.

Key words: motivation, motivational component, motivational instructions, the model of psychologist personality, the professional choice.

Стаття надійшла 23 жовтня 2013 р.

УДК 159.9+377+378

Ю. Ц. Жидецький

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЧИННИКИ
ЩАСТЯ СТУДЕНТІВ**

Здійснено емпіричне дослідження з виявлення основних психолого-педагогічних чинників, що впливають на щастя студентів. Виявлено, що основними психолого-педагогічними чинниками щастя студентів є відчуття радості, свободи, самоактуалізації, самоповаги, реалізації творчого потенціалу, свободи вибору та дії, можливості бути серед близьких для тебе людей.

Ключові слова: щастя студентів, життєві цінності студентів, психолого-педагогічні чинники щастя.

Постановка проблеми. Якісна освіта є основним індикатором якості життя і окремої людини, і суспільства в цілому. У Програмі

розвитку ООН особлива увага звертається на показник освітньої діяльності, як один із основних чинників інтегрованої оцінки якості людського життя

У багатьох країнах світу для визначення якості управління різних галузей розпочали застосовувати «індекс щастя» у людей [7]. У Китаї реалізується проект «людина понад усе» із розрахунком індексу щастя народу. Концепція «індексу народного щастя» полягає у вимірюванні ставлення простих людей до власного життя і сучасних подій, що і становить сутність відчуття благополуччя народу [8]. Отже, для об'єктивного оцінювання якості діяльності вищих навчальних закладів доцільно враховувати показник щастя студентів.

Стан дослідження. Упродовж тривалого часу дослідники намагаються з'ясувати, від чого залежить щастя кожної людини. Уперше серед психологів портрет щасливої людини описав К. Роджерс [5, с. 165]. Учений зазначив, що щасливі люди прагнуть жити теперішнім, а не минулим життям; довіряють не авторитетам та ідеям, а власним почуттям та інтуїції; щасливі люди здатні легко пристосовуватися до умов, що швидко змінюються. А. Маслоу у своїх дослідженнях визнав, що людина може бути щасливою, коли її діяльність сприяє самореалізації [3, с. 8–9]. Г. Спенсер описав вплив емоцій на особливий стан свідомості людини. А. Макаренко стверджував, що почуття щастя найкраще мотивує учнів до навчальної діяльності. На базі Інституту соціології НАН України С. І. Головаха та Н. В. Паніна досліджували різноманітні аспекти соціальних чинників на самопочуття людини. Ними було запропоновано «інтегральний індекс соціального самопочуття», що вимірюється параметрами здоров'я, особистих стосунків, родиною, друзів, задоволення від роботи. А. В. Переверзева досліджувала індекс людського щастя як показник людського потенціалу. В. І. Носков і А. В. Кальянов вивчали психосоматичне здоров'я студентів і викладачів залежно від емоційного стану та відчуття щастя. Значний внесок у теоретичні засади поняття щастя зроблено професором Оксфордського Університету, відомим соціальним психологом М. Аргайлом [1].

Ученими висвітлюються різноманітні чинники людського щастя та вплив його на різноманітні сфери: освіти, здоров'я, економіку, державне фінансування, інвестиції тощо. Проте, незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвяченій цій тематиці, недостатньо досліджено визначення основних чинників щастя студентів. Отже, розглядаючи щастя як об'єкт психологічного дослідження, предметом обираємо основні уявлення студентів про щастя.

Метою статті є виявлення основних психолого-педагогічних чинників, що впливають на щастя студентів.

Виклад основних положень. Сьогодні для молоді у засобах масової інформації та соціальних мережах подається багато інформації на тему «Як стати щасливим», пропонуються різноманітні психологічні тренінги, як стати оптимістом і почати нове щасливе життя. Проте в науковій літературі немає єдиних визначень критеріїв щастя. Одне з перших анкетних опитувань із проблем щастя було проведено американським психологом Дж. Б. Уотсоном на початку ХХ століття. На початку 40-х років Е. Л. Торндайк сформував основні чинники, що приносять задоволеність життям. Лише 1973 року вперше у психологічних довідниках розглянуто категорію щастя.

У психологічному словнику щастя розглядається як стан задоволеності, суб'єктивна оцінка якості тих чи інших об'єктів, умов життя та діяльності, життя в цілому, відносин з людьми, самих людей тощо [4, с. 481]. С. П. Ільїн дає визначення поняття «щастя» як складного когнітивно-емоційного компонента, що відображає оцінку свого існування та ставлення до себе, як до щасливої чи нещасливої людини. На думку вченого, чітких і єдиних критеріїв щастя для всіх людей немає [2, с. 331].

Упродовж останніх двадцяти років поняття «щастя» активно досліджується в напрямі позитивної психології, засновником якої є М. Селігман. У зв'язку з великою кількістю досліджень, де пропонувалися різноманітні визначення щастя, позитивними психологами було введено поняття «суб'єктивне благополуччя», яке використовується як поняття «щастя». Воно співвідноситься з тим, як люди оцінюють своє власне життя в термінах когнітивних і афективних пояснень, і може бути виражене формулою:

Суб'єктивне благополуччя = задоволеність життям + афект,

де, задоволеність життям відображає оцінку людиною свого власного життя. Людина задоволена, якщо майже немає розриву між становищем і тим, що вона вважає ідеальною ситуацією. Незадоволеність, своєю чергою, є результатом істотного розриву між реальністю та ідеалом. Незадоволеність також може виникати через порівняння себе з іншими. Афект – відображає емоційну сторону, причому і позитивні, і негативні емоції.

М. Селігман запропонував свою формулу щастя:

$$\text{Щ} = \text{I} + \text{O} + \text{K}$$

Щастя = індивідуальний діапазон + зовнішні обставини +
вольовий контроль,

де і – індивідуальний діапазон, генетично зумовлює рівень щастя, який залишається порівняно стабільним упродовж життя. Визначає щастя

приблизно на 50%. О – це зовнішні життєві обставини (сім'я, діти, релігія, повсякденна діяльність), визначає щастя приблизно на 10%. К – фактори, що піддаються вольовому контролю, тобто свідомі, навмисні й потребують зусиль дії, які людина може вибрати для себе (визначають щастя на 40%).

Професор позитивної психології з Великобританії Тодд Кешдан виявив шість головних складових, відсутність кожної з яких не дозволяє людині бути щасливою. Вчений запропонував під виглядом математики розкрити проблеми психології та назвав це формулою щастя:

$$(M \times 16 + C \times 1 + L \times 2) + (T \times 5 + N \times 2 + V \times 33).$$

Компоненти людського щастя: жити сьогоднішнім днем – М, наявність живого інтересу до світу, до людей – С, улюблена робота – L, піклуватися про інших – Т, цінувати свої стосунки – N, приділяти час своєму тілу і любити його – V [13]. Тодд Кешдан вважає, що індивідуального рецепту щастя не існує, проте, якщо людина введе у своє життя запропоновані головні компоненти та у відповідних частинах, вона обов'язково стане щасливою.

Професор психології Каліфорнійського університету Соня Любомирські, один із провідних психологів світу, багато років досліджує проблему щастя. У книзі «Як бути щасливою» («The How of Happiness») вона назвала 12 основних дій, які допомагають людині бути щасливою.

1. Будьте вдячними. Зателефонуйте або прийдіть до того, хто зробив для вас щось добре (нехай і в далекому минулому). Виразіть свою вдячність, навіть якщо людина цього не чекає.

2. Налаштуйтеся на оптимізм. Одні й ті ж обставини можна сприймати по-різному та навіть з трагедії вийти сильнішим і мудрим.

3. Не порівнюйте себе з іншими. Щасливі люди не стежать за чужими успіхами і невдачами, але порівнюють себе з собою колишніми, довіряють своїй інтуїції.

4. Проявляйте доброту. Добрі, безкорисливі справи (навіть незначні) підсилюють відчуття насолоди життям.

5. Витрачайте зусилля на відносини з іншими людьми. Спілкуйтесь без спеціального приводу, не шкодуйте часу, слів і почуттів для вираження свого тепла і приязні.

6. Придумуйте способи боротьби з труднощами. Чи не підміняйте рішення проблем з'ясуванням відносин.

7. Вчіться прощати. Навіть якщо у вас немає контакту з тим, хто образив вас, напишіть йому «лист прощення» (відправляти адресату не обов'язково). Щасливі люди здатні піднятися вище будь-яких образ.

8. Прагніть до стану «поток» (яскравих переживань). Шукайте заняття, в яких ви можете відчувати повне злиття з тим, що робите, відчувати почуття піднесеності та самореалізації.

9. Відчувайте смак до життя. Звертайте увагу на дрібні радості, на хороші новини, дивуйтеся тому, як влаштований світ, не втрачайте прості щоденні задоволення.

10. Вибирайте гідні цілі. Нехай вони будуть гнучкими, досяжними і поведуть вас до чогось, а не від чогось.

11. Розвивайте в собі духовність: вона дасть відповіді на чимало щоденних питань.

12. Дбайте про своє тіло. Висипайтеся, робіть зарядку. Медитація також допомагає стати сприйнятливим до того, що говорить наш організм, – прислухайтеся до нього [11].

Німецький професор з психології економіки Карлхайнц Рукрігель упродовж двадцяти останніх років досліджує проблему щастя. Його дослідження вказують, що зростання матеріального достатку нашого суспільства не робить людей щасливими. Радість людям приносить правильне ставлення до того, що вони роблять. Помилкою є позиція людей, які присвячують багато часу та енергії досягненню мети, – зробити кар'єру та здобути відповідний соціальний статус. Проте, все це не робить людей щасливими. Важливо, щоб особа відчувала себе потрібною для інших [12].

Німецькими ученими встановлено взаємозв'язок щасливих чи нещасливих людей та їх здоров'я. Щорічні дослідження про стан здоров'я населення в Німеччині, проведені науковим інститутом лікарняної каси АОК (Wissenschaftlichen Institut der AOK), Білефельдським університетом і Технічним інститутом Бейта в Берліні (Beuth Hochschule für Technik Berlin), вказують про зростання впродовж останніх років психічних захворювань. Більшість хворих відчували на собі приниження, зверхність оточення та мали небагато життєвих радостей. Учені вважають, що причина небезпечного зростання психічних хвороб приховується у відносинах між людьми. У звіті за 2012 рік встановлено, що в організаціях, де працівників не хвалять, співробітники часто хворіють, а 54,5% опитаних визнають, що їх колеги взагалі рідко бувають відвертими. Більше половини респондентів ніколи не отримували похвали [14]. Таке ставлення створює в колективі атмосферу недовір'я, що дуже негативно впливає на психічне здоров'я людей.

Британський дослідницький центр «New Economics Foundation» кілька років тому розробив Всесвітній індекс щастя. Для розрахунків вирішили використовувати задоволеність людей життям, рівень дов-

голіття і витрачання природних ресурсів у співвідношенні з потребами населення. Дев'ять років тому, коли центр уперше представив рейтинг, верхню сходинку посіла одна з найбідніших у світі країн Вануату – маленька острівна держава на схід від Австралії. А ось Сполучені Штати, у яких прагнення до щастя прописано в Декларації незалежності одним із невід'ємних прав людини, не потрапили навіть до сотні. Отже, держави з об'єктивно високим рівнем життя і сформованими демократичними традиціями за рівнем щастя поступаються менш розвиненим.

Загалом аналітики центру зробили висновок, що показники економічного зростання і розвитку виробництва не відображають реальне самовідчуття нації. З'ясувалося, люди мріють не стільки про багатство, скільки про щастя і здоров'я. Цікаво, що, за даними компанії «Gallup», останніми роками щасливих людей у світі стало вчетверо більше. В Україні, наприклад, 64% громадян рівень щастя міряють найперше станом здоров'я. На другому місці – щасливий шлюб і впевненість у майбутньому. Тільки потім настає черга багатства [14].

За даними дослідження 2010 року, проведеного для Європейського Банку Реконструкції та Розвитку і Світового Банку у 29 країнах Західної і Східної Європи та Середньої Азії, лише 30% опитаних українців заявили, що вони задоволені життям. Цей показник в Україні знизився порівняно з 2006 роком на 8% і є нижчим середнього показника в країнах з перехідними економіками. Найбільше рівень задоволення життям за чотири роки знизився у представників українського середнього класу та молоді [8].

На думку дослідників компанії «Gallup», «індекс щастя» безпосередньо пов'язаний із впевненістю у майбутньому та належить креативному класу. Суспільство найбільш перспективно, коли держава відкриває кордони для різнобічного розвитку, надає різноманітність способів буття, піклується про соціальну влаштованість людини. Щобільше таких можливостей, то вище коефіцієнт щастя. Коли держава не в змозі задовольнити потребу активної частини населення у самореалізації, віра в щасливе майбутнє зникає. Чим більша в суспільстві соціальна нерівність, тим менш щасливі її громадяни. Соціальна нерівність зменшує суб'єктивні показники щастя та вагомо впливає на об'єктивні (стан здоров'я, тривалість життя, шкідливі звички тощо) [14]. Отже, поняття щастя для різних країн та народів неідентичні. Щорозвиненіше суспільство, то більш складні критерії до поняття «щастя» воно встановлює.

Американський психофізіолог Девід Ліккен у своїх дослідженнях довів пряму залежність щастя людини від її щасливих дитячих

і юнацьких років. Отже, студентське щастя формує успіхи людини на подальше життя.

Ставлення студентів до навчання, їх соціальна активність, захоплення та інтереси впливають не лише на престиж навчального закладу, але і на формування щасливого покоління. Для визначення уявлень студентами про щастя в декількох соціальних мережах (uastudent, vkontakte) нами було запропоновано студентській молоді дати визначення поняттю «щастя». Отримано близько тридцяти основних визначень цього поняття. У соціальних мережах було проведено анонімне опитування студентів, спрямоване на визначення найвагоміших чинників щастя. В опитуванні брало участь 273 особи. На питання, за допомогою чого можна здобути щастя, 50,18% респондентів зазначили, що бути в гармонії з навколишнім світом і отримувати насолоду від кожної миті життя; 31,14% – спілкуючись із близькими людьми; 18,68% – реалізуючи поставлені цілі.

Наступним етапом дослідження було визначення семантичного простору поняття «щастя». За допомогою методики кольорових метафор І. Соломіна виявлялися семантичні зв'язки різних понять у свідомості людини [6]. В опитуванні брало участь 80 осіб студентів Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного університету «Львівська політехніка» та Львівського державного університету внутрішніх справ. Використано стандартні категорії понять І. Соломіна, і на їх підставі прораховано відсоток загальної кількості згадувань кожного поняття, яке пов'язано з поняттям «щастя». Найвищий показник має поняттям «радість» (77,5%), «свобода» (70%), «я хочу бути» (62,5%), «творчість» (56,25%), «моє майбутнє» (50%), «любов» (50%), «спілкування» (47,5%), «відпочинок» (37,5%).

Щастя належить до категорії морального усвідомлення особистості. Воно становить особливий стан вдовolenня від життя, радості пережитих моментів. Щастя має безпосередній зв'язок із відчуттями, емоціями, переживаннями, що надають йому барвисте індивідуальне сприйняття. Зміст щастя залежить від бачення людини свого призначення та буття. Поняття щастя багатогранне і складається з декількох аспектів: везіння, удача, прихильність долі; емоційне піднесення; стан радості; матеріальний достаток; високе соціальне становище; стан морального та фізичного задоволення. На щастя людини впливають і зовнішньо- і внутрішньоособистісні чинники. Зовнішньоособистісні чинники в основному не залежать від волі людини. Внутрішньоособистісні чинники залежать від внутрішнього стану людини, її ставлення до себе, життя, явищ і процесів. Внутрішньоособистісне щастя визначається індивідуальною активністю людини. Здатність до щастя

відображає глибину розвитку особистості. Повноцінне щастя здатна пізнати лише дієво-чуттєва особистість. Бездуховна та неініціативна особистість не спроможна повноцінно пережити емоційно-глибинні відчуття щастя.

Для визначення вагомості зовнішньо- та внутрішньоособистісних чинників щастя для студентів нами було використано методику «Оцінка життєвих намагань». Ця методика містить шкалу, що вимірює п'ять життєвих прагнень, із трьома твердженнями для кожного прагнення. Всього ми використали 15 пунктів. Оцінювалося кожне прагнення бути за параметром важливості цілей. Використовувалася п'ятибальна шкала Лікерта. Коротка шкала самоактуалізації містить 15 пунктів. За її допомогою вимірюємо рівень самоактуалізації, яка розуміється як правильність своїх дій, креативність, спонтанність, здатність до міжособових відносин. Використовувалася п'ятибальна шкала для оцінки. Надійність (альфа Кронбаха) шкали становила 0,40, що свідчить про недостатню однорідність і взаємозалежність пунктів шкали. Шкала вітальності містить сім пунктів, за допомогою якої вимірюють життєву активність студентів (надійність становила 0,85). Шкала самоповаги складається з десяти пунктів, оцінювання здійснювалося за загальним ставленням до себе. Надійність методики (альфа Кронбаха) становила 0,80. Опитувальник для оцінки депресії має двадцять пунктів, що відображають різні симптоми депресії за останні тижні. Оцінка здійснювалася за допомогою п'ятибальної шкали Лікерта (надійність методики (альфа Кронбаха) становила 0,92). Шкала задоволеності життям містить п'ять пунктів, що оцінює загальну задоволеність життям (альфа Кронбаха шкали – 0,82).

Для визначення впливу зовнішніх і внутрішніх життєвих цінностей як чинників щастя студентів застосовувався метод головних компонентів і варімакс обертання за Кайзером, реалізований у програмному пакеті SPSS.

Перша група чинників – із факторними навантаженнями понад 0,50 (матеріальний успіх, загальне визнання, фізична привабливість) і з факторними навантаженнями менше 0,35 – друга група чинників (прагнення до особистісного розвитку, прагнення кохати і бути коханим, бути потрібним близьким людям тощо). Прагнення до щастя мають статус міжфакторних змінних, оскільки вони мають приблизно однакові переваги в обох чинниках. Вагомість внутрішніх цінностей ($x=3,74$) значно вища за вагомість зовнішніх цінностей ($x = 3,29$; $t(182) = 4,69, p \leq 0,01$).

Оцінювання зв'язку відносної вагомості життєвих цінностей і щастя студентів було проведено за допомогою двокрокового ієрар-

хічного регресійного аналізу. На першому кроці кожний із п'яти індикаторів щастя регресував на середнє арифметичне за всіма цінностями, а на другому – середнє арифметичне за «внутрішніми намаганнями» було введено у рівняння регресії. Те ж саме ми зробили із «зовнішніми». Цей аналіз дозволив оцінити щастя студентів під впливом зовнішніх та внутрішніх життєвих цінностей.

Щоб людина була щасливою, вона повинна вчитися радіти миттєвостям, простим радощам і бути відкритою до цього і ділитися цим щастям. Бо щастя – це те, чим можна ділитися, допомагати іншим людям знайти опору в житті, слухати і шукати себе, що означає бути щасливим. Цілком імовірно, що щастя і досягнення щастя – одна з важливих життєвих потреб людини.

Щастя поділяється на два основні типи: миттєве й довготривале. Перебувати щасливим постійно – завдання цілком реальне. Відчуття щастя для людини полягає у ставленні до реалій сьогодення. Але для того, щоб цього досягти, потрібно провести дуже серйозну філософську, духовну, психологічну, підсвідому роботу. І тільки після цього можна буде досягти моменту щастя в кожній миттєвості життя.

Отже, внутрішні прагнення студентів позитивно впливають на їх самоактуалізацію, самоповагу, задоволеність життям, почуттям щастя. Приоритети зовнішніх прагнень пов'язані із цими показниками негативно. Це означає, що чим сильніше вагомість внутрішніх намагань відхиляється в позитивну сторону від середньої за всіма показниками, то більше самоактуалізуються студенти, поважають себе та відчують задоволення від життя. І навпаки, щосильніше зовнішні намагання оцінюються, як важливіші порівняно із внутрішніми, то менш щасливими оцінюють себе опитані студенти.

Висновок. Отримані дані засвідчують, що, на думку сучасних студентів, основними чинниками щастя є відчуття радості, свободи, самоактуалізації, самоповаги, реалізації творчого потенціалу. Щастя є результатом творчої самореалізації, свободи вибору та дій, можливості бути справжнім серед близьких людей. Прагнення студентів лише до матеріального достатку, загального визнання певною мірою притуплює відчуття щастя.

Перспективи подальших наукових досліджень. Для сприяння процесів підвищення якості навчального у вищому навчальному закладі є необхідність у дослідженні взаємовпливу навчально-виховного процесу навчального закладу та стану щастя студентів.

1. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – М.: Прогрес, 2003. – 271 с.

2. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2001. – 752 с.
3. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук, 1997. – 303 с.
4. Мещеряков Б. Г. Большой психологический словарь / Б. Г. Мещеряков, В. П. Зинченко. – СПб.: Прайм-Еврознаку, 2003. – 672 с.
5. Роджерс К. Творчество как усиления себя / К. Роджерс // Вопросы психологии. – 1990. – № 1. – С. 164–168.
6. Соломин И. Л. Методика психосематической экспрес-диагностики / И. Л. Соломин // Школьные технологии. – 2008. – № 1. – С. 159–168.
7. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/07/110728_uk_ukraine_wellbeing_index_az.shtml
8. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/06/110630_ebrd_transition.shtml
9. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.day.kiev.ua/uk/article/svitovi-diskusiyi/kitayskiy-shlyah-do-shchastya
10. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.neweconomics.org
11. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.psychologytoday.com/experts/sonja-lyubomirsky-phd
12. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.ruckriegel.org
13. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.toddkashdan.com.php
14. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.wido.de/fzreport.html

Жидацкий Ю. Ц. Психолого-педагогические факторы счастья студентов

Проведено эмпирическое исследование по выявлению основных психолого-педагогических факторов, влияющих на счастье студентов. Основными психолого-педагогическими факторами счастья студентов есть ощущение радости, свободы, самоактуализации, самоуважения, реализации творческого потенциала, свободы выбора и действий, возможности быть правдивым среди близких для тебя люди

Ключевые слова: счастье студентов, жизненные ценности студентов, психолого-педагогические факторы счастья.

Zhydetskyu Yu. Psychologically pedagogical factors of the students happiness

The article deals with the empiric research from the exposure of the basic psychologically pedagogical factors which influence on the students happiness. It is discovered that the basic psychologically pedagogical factors of the students happiness are such feelings as gladness, freedom, self-actualization, self-esteem, creative potential realization, choice and actions freedoms, possibility to be among close people.

Key words: happiness of students, vital values of students, psychologically pedagogical factors of the students happiness.

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ СТУДЕНТІВ ІЗ РІЗНИМИ РІВНЯМИ ФАХОВОГО ВИВЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

У дослідженні брали участь 228 студентів, що вивчають англійську мову як дисципліну гуманітарного циклу (N = 101), дисципліну спеціалізації (N = 78) та як фаховий предмет (N = 49). У процесі дослідження була використана методика дослідження мотиваційні індукції Ж. Нюттена; респондентам пропонувалося вирішити завдання авторського граматичного та лексичного тесту з англійської мови. Виявили, що більш успішним респондентам притаманна більша кількість мотиваційних об'єктів локалізованих в періоді до 1 року і пов'язаних із соціально-політичними цілями, отриманням матеріальних прибутків, професійною діяльністю та виїздом за кордон.

Ключові слова: *навчальна успішність, мотиваційна індукція, мотиваційні об'єкти, часова перспектива, позитивна кореляція, негативна кореляція.*

Постановка проблеми. Досягнення високого рівня знань англійської як іноземної мови може бути пов'язане не стільки із працездатністю студента чи його інтелектуальними можливостями, скільки залежати від його навчальної мотивації. Важливим фактором мотивації поведінки суб'єкта є його часова перспектива. Характер подій, які знаходяться в основі часової перспективи студента, може визначати спрямованість і зміст його активності в початковому процесі, ініціативність, активність, задоволеність навчанням, усвідомлення особистісної значущості здобуття нових знань. Оскільки трансформації, які відбуваються у соціумі, істотно змінюють зовнішні (соціальні) мотиви навчання, соціальну престижність вищої освіти, значущість професії, потреби суспільства у фахівцях певного напрямку, уявлення студента про власну реалізацію, емпіричні дані, отримані у минулі десятиліття, не відображають сучасний стан зазначеної проблеми. На часову перспективу та мотивацію учіння можуть істотно впливати також регіонально-культурні особливості студента.

Стан дослідження. Результати досліджень багатьох учених засвідчують, що неможливо досягти ефективності навчання лише шляхом удосконалення методики навчального процесу, незважаючи на мотиви навчальної діяльності [3; 4; 7; 9; 15]. Про це ж свідчать, на наш погляд, результати досліджень мотивів людини як джерела її активності (Б. Г. Ананьєва [1], В. Г. Асєєва [2], Л. І. Божович [6], А. Н. Леонтьєва [10], А. К. Маркової [11–14], Т. А. Матіс [13], А. Б. Орлова [13], А. Маслоу [15], Х. Хекхаузена [18]). Ученими досліджено особливості

структури та розвитку мотиваційної сфери особистості учня, встановлено характеристики окремих провідних мотивів учіння: «пізнавального інтересу» (Н. Ф. Тализіна [19]), пізнавальної потреби (Є. П. Ільїн [8]), соціальних і пізнавальних мотивів (А. К. Маркова [13]), мотивів досягнення і уникнення невдач (Н. Скороходова [17], Х. Хекхаузен [18]), комунікативного і мотиву творчої самореалізації (Н. Ц. Бадмаєва [5]). Досліджувалась також проблема формування навчальної мотивації (В. Г. Асєєв [2], А. К. Маркова [11–14], Н. Ф. Тализіна [19]), І. В. Рябікіна [16]). **Метою** статті є виокремлення відмінностей мотиваційних характеристик часової перспективи у групах студентів із різними фаховими рівнями вивчення англійської мови.

Виклад основних положень. Дослідження здійснювалося у квітні-травні 2012 року на базі Львівського державного університету внутрішніх справ та Прикарпатського університету імені Василя Стефаника. У склад емпіричної вибірки увійшли 253 респонденти. З такої кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані методики 25 (10%) осіб. Тому було проаналізовано результати 228 студентів. Із них 18,4% чоловіків (42 осіб), 81,6% – жінки (186 осіб). Усіх респондентів було поділено на три досліджувані групи. У групу № 1 увійшли досліджувані, які вивчають англійську мову як дисципліну гуманітарного циклу: студенти 1–3 курсів напрямів підготовки «Психологія управління», «Практична психологія», «Економічна безпека», «Слідчі» та «Соціальна педагогіка». Всього дослідженням було охоплено 112 студентів, які, окрім своїх фахових дисциплін, упродовж перших курсів навчання вивчають англійську мову. З такої кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані їм методики 11 (10%) осіб. Тому було проаналізовано результати 101 респондента. З окресленої кількості студентів 33 (32,7%) – чоловіки, 68 – жінки (67,3%). Вік досліджуваних – від 17 до 21 року ($M=19\pm 1$).

У групу № 2 увійшли досліджувані, які вивчають англійську мову як дисципліну спеціалізації: студенти 1–3 курсів напряму підготовки «Початкове навчання та англійська мова». Всього дослідженням було охоплено 82 студентів. З такої кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані їм методики 4 (5%) осіб. Тому нами було проаналізовано результати 78 респондентів (усі – жінки). Вік досліджуваних від 17 до 21 року ($M=19\pm 1$).

У групу № 3 увійшли респонденти, які вивчають англійську як фаховий предмет: студенти 1–2 курсів напрямів підготовки «Англійська мова та література». Всього дослідженням було охоплено 59 студентів. З такої кількості досліджуваних не виконали всі запропоновані їм методики 10 осіб (20%). Тому було проаналізовано результати 49 респондентів. З означеної кількості студентів 9 (18%) чоловіків і 40 (82%) жінок. Вік рес-

пондентів від 17 до 19 років ($M=18\pm 1$). Студенти, які увійшли у групи № 2 і № 3, вивчають англійську впродовж всіх курсів навчання.

Процедура дослідження передбачала виконання запропонованих методик окремо кожною із груп студентів указаних напрямів підготовки. Час виконання методик не обмежувався. Респондентам вдавалось повністю виконати обсяг завдань упродовж 1 години.

Для експлікації структурно-змістових особливостей часової перспективи студентської молоді нами було використано позитивні індуктори методики мотиваційної індукції Ж. Нюттена. Методика мотиваційної індукції містить два етапи. На першому формується перелік мотиваційних об'єктів для групи респондентів. В основі цієї методики – метод незакінчених речень. Усього нами було запропоновано 40 таких речень, які сформульовані від першої особи однини і передбачають виявлення мотиваційних об'єктів часової перспективи майбутнього респондента. Досліджувані завершують кожне із речень, формулюючи об'єкти, які їх мотивують.

На другому етапі мотиваційної індукції здійснюється кодування дослідником мотиваційних об'єктів, які вказав респондент. Кожний мотиваційний об'єкт отримує два коди – темпоральний і змістовний. Під час обробки отриманих результатів з допомогою темпорального коду здійснюється оцінка ймовірності часу початку, здійснення події, плану, наміру, про які пише досліджуваний, завершуючи речення. В процесі процедури кодування мотиваційні об'єкти нами маркувались у календарних періодах життя респондента. А саме: для того, щоб здійснити локалізацію у часі, якщо це можливо, більш точною, використовувались такі символи: Lf – у випадках, коли досліджуваний вказує на все своє подальше життя як цілісність (наприклад, «Я хотів би все своє майбутнє життя прожити тут») або не можливо зрозуміти, до якого періоду життя слід віднести написане респондентом (наприклад, «Я хотів би працювати слідчим»); X – стосується об'єктів, які пов'язані із часом смерті респондента або локалізовані в періоді після його смерті; M – події, які стосуються періоду від кількох днів до кількох місяців; Y – події, які локалізовані в часі від 1 до 3 років; A – у методиці Нюттена ця категорія символів поділяється на кілька періодів, проте, у зв'язку із тим, що у нашому дослідженні лише поодинокі респонденти локалізували події у періоді закінчення своєї професійної кар'єри, таким маркером нами позначались події, які стосувались часу приблизно від 25 і більше років досліджуваних осіб (якщо ними вказувалась означена локалізація, в іншому разі подія маркувалась як «Lf»).

Основні категорії аналізу змісту методики мотиваційної індукції: SR (Self-realisation) – дії або прагнення суб'єкта, які спрямовані на

його розвиток (актуалізацію, саморозвиток) і які не можливо строго віднести до інших (наступних) категорій аналізу; С – дії або прагнення суб'єкта, які стосуються особистого, сімейного життя або очікування/побоювання можливої самотності; С₂ – цілі, які формулюються як прагнення зробити що-небудь для інших («допомогти своїм батькам»); С₃ – очікування чого-небудь від інших («хочу, щоб батьки мене розуміли»); R₂ – професійна діяльність; R₃ – учіння; R₄ – до такої категорії входили об'єкти, у яких студенти висловлювали прагнення завершити навчальний курс, університет, отримати диплом, але не вказували на необхідність отримання знань, успішності; R(A) – прагнення вивчати англійську мову чи працювати у такій сфері, в якій необхідним є знання англійської мови (до такої категорії належали об'єкти, які вже були співвіднесені із R₂ чи R₃, тому ці показники не брались до уваги за розрахунку загальної суми об'єктів); EX – прагнення виїхати на тривалий час за кордон (окрім туризму); L – активність, яка пов'язана з відпочинком, грою, побутом; P – мотиви, які пов'язані з бажанням володіти чим-небудь, мати, здобути що-небудь; Pt – прагнення суспільно-політичних змін. З метою порівняння кількості мотиваційних об'єктів ми підраховували їх суму у кожного із респондентів (не всі студенти продовжували 40 незакінчених речень; окремі досліджувані вказували по кілька мотиваційних об'єктів в одному незакінченому реченні).

З метою оцінки успішності вивчення респондентами англійської мови їм пропонувалось вказати оцінку, яку вони отримали з цього предмету у попередньому від часу дослідження семестрі. Окрім того, зважаючи на вірогідно суб'єктивний характер такої оцінки, імовірно різні критерії такої оцінки, які могли застосовувати у досліджуваних групах студентів різні викладачі англійської мови, нами було використано також авторські граматичні тестові завдання. Ці тести були складені відповідно до навчальної програми з англійської мови для студентів усіх спеціальностей. Тести дають змогу перевірити засвоєння навчального матеріалу комплексно на основі поєднання лексичних та граматичних завдань.

Тестові завдання складаються з чотирьох частин: А, В, С, D. Кожна частина містить 5 завдань. Всі завдання мають типову структуру. Завдання А – на заповнення пропусків. Пропонується доповнити речення самостійно визначеною лексичною одиницею відповідно до контексту. Завдання В – з вибором однієї правильної відповіді, яке ґрунтується на вивченому граматичному матеріалі. До кожного речення подано чотири варіанти відповіді, з яких лише один правильний. Завдання С – з морфології. Від поданого в дужках дієслова потрібно правильно визначити і створити похідну частину мови відповідно до контексту. Завдання D – на правильне використання граматичних форм. У кожному реченні

необхідно самостійно визначити і викреслити зайву лексико-граматичну форму. Завдання оцінюються за бальною системою. Кожна правильна відповідь оцінюється в 1 бал. Максимальна сума балів за одне завдання становить 5 балів. На виконання тесту відведено 20–25 хвилин. Статистична обробка даних здійснювалась з допомогою SPSS 20.

Результати дослідження. Згідно із зафіксованими нами даними, результати тесту англійської мови є найвищими у англійських філологів; у студентів, які вивчають англійську як дисципліну спеціалізації, результати вказаного тесту істотно вищі, ніж у студентів, які вивчають англійську як дисципліну гуманітарного циклу (рис.).

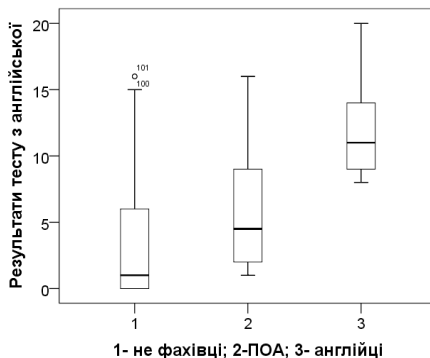

Рис. Діаграма показників виконання респондентами досліджуваних груп граматичного тесту з англійської мови

У результатах всіх трьох груп (див. табл. 1) виявлений значущий взаємозв'язок рівня успішності виконання тесту з англійської мови та кількістю прагнень до відпочинку (L) та негативна кореляція першого із зазначених параметрів із кількістю мотиваційних об'єктів, пов'язаних із бажанням закінчити навчання (R₄). «Відмінники» схильні вказувати більшу кількість подій очікуваного ними майбутнього.

Для студентів-відмінників, які вивчають англійську як дисципліну спеціалізації, та студентів-філологів спільними є тенденції до локалізації мотиваційних об'єктів у найближчій перспективі (впродовж місяця та року). Такі респонденти вказують більше об'єктів, пов'язаних із прагненнями впливу на інших (C₃), майбутнім навчанням (R₃) та виїздом за кордон (EX).

У загальній вибірці досліджуваних (усі три групи) результати граматичного тесту з англійської мови позитивно корелюють (табл. 1) із локалізацією мотиваційних об'єктів у періоді до 1 місяця (M). Відтак, студенти, у яких виявлено більш високі результати виконання тес-

ту з англійської, мають більш деталізовані плани щодо найближчого їх майбутнього, ніж їх менш успішні колеги. Така ж тенденція виявлена нами щодо кількості планів щодо навчання (R_3), прагнень виїхати за кордон (EX), відпочинку (L).

Таблиця 1

**Показники кореляційних зв'язків
параметрів успішності вивчення англійської мови
та часової перспективи студентів усіх досліджуваних груп**

	ро Спірмена	Успішність з англійської мови			Результати тесту з англійської			
		Група №1	Група №2	Група №3	Група №1	Група №2	Група №3	Загальна вибірка
Lf	Коеф. корел.	,268**		-,447**			-,465**	
Y	Коеф. корел.			,450**		,264*	,373**	
M	Коеф. корел.			,437**		,503**	,637**	,268**
SR	Коеф. корел.			-,534**	,214*	-,293**	-,535**	
C ₂	Коеф. корел.	,199*						
C ₃	Коеф. корел.		,268*	,330*			,342*	
R ₃	Коеф. корел.		,280*	,333*			,343*	,153*
R_A	Коеф. корел.			,301*				
R ₄	Коеф. корел.	-,200**	-,226*	-,363*		-,316**	-,380**	
EX	Коеф. корел.		,310**	,541**			,344*	,179**
L	Коеф. корел.			,334*	,215*	,310**	,515**	,411**
Тривалість ЧП	Коеф. корел.	,217*	-,322**	-,311*	,251*	-,275*		,151*
Кількість подій	Коеф. корел.	,285**		,464**		,281*	,312*	,263**

Порівняння показників параметрів часової перспективи досліджуваних студентів, які вивчають англійську мову як гуманітарну дисципліну та дисципліну спеціалізації, дозволяє констатувати наявність у останніх значущо більшої кількості мотиваційних об'єктів, пов'язаних із особистим життям/очікуванням самотності (C); очікуваннями чого-небудь від інших (C₃); продовженням навчання (R₃), зокрема, подальшого вивчення англійської мови (R_A); прагненнями виїхати за кордон (EX). У студентів, які вивчають англійську як гуманітарну дисципліну, зафіксовано значущо більше мотиваційних об'єктів, пов'язаних із (SR) самореалізацією (табл. 2).

Таблиця 2

**Показники статистичних відмінностей
результатів виконання методики мотиваційної індукції Ж. Нюттена
групами студентів, які вивчають англійську мову як гуманітарну
дисципліну (група № 1) та дисципліну спеціалізації (група № 2)**

Групи № 1 і № 2	SR	C	C ₃	R ₃	R _A	EX	
U Манна-Уїтні	1689,5	2956,5	3030,0	2372,5	3180,0	2487,5	
W Уїлкоксона	4770,5	8107,5	8181,0	7523,5	8331,0	7638,5	
Z	-6,558	-2,873	-2,667	-4,624	-3,308	-5,509	
Асимпт. знч.	,000	,004	,008	,000	,001	,000	
1	Середнє	20,86	4,20	3,05	1,92	,19	,18
	Ст. відхил.	6,547	3,438	2,426	2,382	,809	,669
2	Середнє	14,74	5,81	3,99	3,44	,62	,91
	Ст. відхил.	3,729	4,007	2,586	2,431	1,131	1,271

Англійські філологи істотно частіше, ніж респонденти групи № 1, локалізують мотиваційні об'єкти своєї часової перспективи в періоді 1-го року (Y) та після закінчення ВНЗ (A₀); вказують істотно більше мотиваційних об'єктів, пов'язаних із майбутнім навчанням (R₃), зокрема, вивченням англійської мови (R_A), прагненнями вийхати за кордон (EX), отримання прибутків чи матеріальних цінностей (P), відпочинком (L), суспільно-політичними прагненнями (Pt). Водночас респонденти групи № 1 більш часто наводять мотиваційні об'єкти (табл. 3), які співвіднесені із усім життям суб'єкта (Lf) та стосуються особистісної самореалізації (SR).

Таблиця 3

**Показники статистичних відмінностей
результатів виконання методики мотиваційної індукції Ж. Нюттена
групами студентів, які вивчають англійську мову як гуманітарну дисципліну,
та студентами напрямку підготовки «Англійська мова і література»**

Групи №1 і №3	Lf	Y	A ₀	SR	R ₃	R _A	EX	L	Pt	
U Манна-Уїтні	1896,5	1139,5	1818,0	1283,5	1375,5	412,5	433,5	1182,0	1462,0	
W Уїлкоксона	3121,5	6290,5	6969,0	2508,5	6526,5	5563,5	5584,5	6333,0	6613,0	
Z	-2,324	-5,546	-2,739	-4,779	-4,475	-9,652	-9,556	-5,271	-4,824	
Асимпт. знч.	,020	,000	,006	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
1	Середнє	33,56	,96	1,28	20,86	1,92	,19	,18	1,91	,33
	Ст. похибк.	,608	,116	,182	,651	,237	,080	,067	,223	,077
	Ст. відхил.	6,106	1,166	1,834	6,547	2,382	,809	,669	2,245	,776
3	Середнє	32,69	2,29	1,65	15,73	3,24	1,90	1,90	3,55	,82
	Ст. похибк.	,516	,193	,183	,612	,273	,163	,155	,259	,104
	Ст. відхил.	3,613	1,354	1,284	4,281	1,910	1,141	1,085	1,815	,727

Студенти, які вивчають англійську як дисципліну спеціалізації, вказують (див. табл. 4) істотно більше, ніж англійські філологи, мотиваційних об'єктів, які пов'язані із особистим життям/самотністю (С), очікуваннями чого-небудь від інших (С₃). Водночас англійські філологи більш часто локалізують мотиваційні об'єкти в періоді до 1 року (Y) та вказують значущо більше об'єктів, пов'язаних із прагненнями продовжувати вивчати англійську мову у майбутньому (R_A), виїздом за кордон (EX), відпочинку (L), отримання матеріальних прибутків чи цінностей (P), суспільно-політичних прагнень (Pt).

Таблиця 4

Показники статистичних відмінностей результатів виконання методики мотиваційної індукції Ж. Нюттена групами студентів, які вивчають англійську мову як дисципліну спеціалізації (група № 2) та студентами напрямку підготовки «Англійська мова і література» (група № 3)

Групи №2 і №3	Y	С	С ₃	R_A	EX	L	P	Pt	
U Манна-Уїтні	608,0	1377,5	1330,0	753,0	953,5	1068,0	1406,0	1022,0	
W Уїлкоксона	3689,0	2602,5	2555,0	3834,0	4034,5	4149,0	4487,0	4103,0	
Z	-6,706	-2,660	-2,910	-6,131	-4,941	-4,244	-2,626	-5,246	
Асимпт. знч.	,000	,008	,004	,000	,000	,000	,009	,000	
2	Середнє	,67	5,81	3,99	,62	,91	2,18	,96	,24
	Ст. похибк.	,089	,454	,293	,128	,144	,207	,133	,073
	Ст. відхил.	,784	4,007	2,586	1,131	1,271	1,829	1,178	,648
3	Середнє	2,29	3,88	2,67	1,90	1,90	3,55	1,43	,82
	Ст. похибк.	,193	,380	,239	,163	,155	,259	,165	,104
	Ст. відхил.	1,354	2,659	1,676	1,141	1,085	1,815	1,155	,727

Зауважимо, що студенти, які увійшли у досліджувані вибірки осіб, вступили у ВНЗ на різні спеціальності та, відповідно, під час вступу проходили конкурсний відбір за результатами оцінки їх знань із неоднакових для них всіх предметів. Зокрема, для студентів-філологів (англійська мова та література) у перелік конкурсних предметів у сертифікаті Українського центру оцінювання якості освіти входить, зокрема, англійська мова. Намагаючись вступити у ВНЗ, такі абітурієнти повинні продемонструвати високі знання з англійської мови, вивчення якої могло, своєю чергою, передбачати докладання ними певних зусиль. Для інших респондентів правила конкурсного відбору не передбачали оцінювання їх знань з англійської мови. Можемо припустити, що студенти, які здобувають фах філолога з англійської мови та літератури, можуть мати різну мотивацію вивчення англійської мови, але їх середній рівень знань англійської може бути значно вищим, ніж середній рівень знань англійської у інших респондентів.

Окрім вказаного, навчальний план підготовки студентів-філологів передбачає значно більше навчальних годин із англійської мови, ніж у інших досліджуваних групах студентів. Навчальний план студентів пряму підготовки «Початкова освіта» із спеціалізацією «Англійська мова» передбачає значно більшу кількість годин із англійської, ніж у респондентів інших напрямів підготовки (але менше, ніж у досліджуваних філологів). Цим зумовлений, на наш погляд, виявлений істотно вищий рівень знань англійської мови у досліджуваних студентів, які на більш фаховому рівні її вивчають, ніж це зафіксовано у студентів, які вивчають англійську у меншому обсязі навчальних годин.

Порівняння наявності і напрямку кореляційних взаємозв'язків, які виявлені нами у трьох досліджуваних групах, дозволяє зробити висновки про наявність спільних тенденцій та відмінностей у вказаних взаємозв'язках у групах студентів різного фахового спрямування.

Більша кількість мотиваційних конструктів, яка притаманна більш успішним респондентам, може бути пояснена, імовірно, вищим рівнем старанності, що дозволяє їм також більш успішно вчитись. З іншого боку, це не виключає наявності більшого рівня когнітивної складності «відмінників», що і дозволяє їм продукувати більшу кількість мотиваційних об'єктів і більш успішно вчитись. Тенденція зростання за вищої успішності кількості мотиваційних об'єктів, які локалізовані у віці від 25 і більше років може свідчити про наявність більш чітких планів цих респондентів у окремому періоді їх життя. Цьому відповідає також наявність позитивної кореляції між рівнем успішності виконання граматичного тесту і кількості мотиваційних об'єктів, які локалізовані у періоді кількох місяців і років. Це може свідчити про те, що у досліджуваних групах осіб успішність вивчення англійської мови більшою мірою залежать від саме тих цілей студентів, які темпорально локалізовані у найближчому майбутньому.

Переважаання у «відмінників» кількості прагнень виїхати за кордон можна вважати важливим мотиваційним чинником вивчення англійської мови. Імовірно, саме цим і зумовлена більша кількість у «відмінників» мотиваційних об'єктів, які локалізовані у найближчому майбутньому, оскільки життя за кордоном може уявлятися як менш прогнозоване внаслідок відсутності у студентів досвіду перебування там. З іншого боку, менш успішні студенти, які мають більше планів, які локалізовані в періоді дорослого життя, не планують еміграції, прагнучи більшою мірою, ніж «відмінники», здобути абстрактно сформульовану ними самореалізацію в Україні. Отримані нами залежності не узгоджуються із результатами І. В. Рябікіної [16], згідно з якими у старшокласників із високою успішністю переважають мотиви саморозвитку. Проте у вказаному дослідженні не вивчалась успішність уч-

нів у вивченні англійської мови, для якої мотив виїзду за кордон може мати важливе значення і, відповідно, зменшувати за рахунок цього кількість прагнень до самореалізації і саморозвитку.

Висновки. Згідно із зафіксованими нами даними, результати тесту англійської мови істотно більші у груп респондентів, для яких англійська є більшою мірою фаховою дисципліною. Зокрема, істотно вищі вказані результати у англійських філологів. У такій групі виявлено також істотно більшу кількість осіб із внутрішньою мотивацією вивчення англійської мови. Результати відповідей на окремі питання можуть свідчити про неоднорідність мотивів здобуття професії і отримання диплому/освіти, які можна виміряти стандартизованими методиками, і про переважання окремих аспектів мотивів здобуття професії у групах студентів, які не обрали напрям підготовки, який передбачає більш досконале володіння англійською мовою.

Для студентів, які вивчають англійську мову як дисципліну гуманітарного циклу, характерною є менш тривала часова перспектива, більша кількість мотиваційних об'єктів, пов'язаних із самореалізацією особистості, і менше – пов'язаних із майбутнім навчанням. Англійські філологи вказують істотно більше мотиваційних об'єктів, локалізованих у періоді до 1-го року та об'єктів, пов'язаних із відпочинком, суспільно-політичними прагненнями, отримання прибутків чи матеріальних цінностей, майбутньою професійною діяльністю. Кількість мотиваційних об'єктів, пов'язаних із прагненнями продовжувати вивчати англійську мову і виїхати за кордон, істотно зростає у групах респондентів, для яких англійська є спеціалізованою навчальною дисципліною.

Перспективи дослідження. Отримані результати підтверджують гіпотезу про те, що у студентів з різною мотивацією вивчення англійської мови істотно відрізняються змістові та структурно-динамічні характеристики їх часової перспективи, наявність яких, своєю чергою, дозволяє прогнозувати становлення окремих типів мотивації вивчення студентами різного фахового спрямування англійської мови та рівня їх успішності із цієї навчальної дисципліни. Ми можемо припустити, що зміна вказаних тенденцій можлива за зміни політико-економічних умов життя студентів. Експериментальні напрацювання в зазначеному ракурсі залишаються актуальними і перспективними.

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб.: Питер, 2002. – 288 с.

2. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 157 с.

3. Ахвердова О. А. Дифференциальная психология: теоретические и прикладные аспекты исследования интегральной индивидуальности: учеб. пособие / О. А. Ахвердова, Н. Н. Волоскова, Т. В. Бельх. – СПб.: Речь, 2004. – 168 с.

4. Баклицький І. О. Психологія праці: підручник / І. О. Баклицький. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 655 с.
5. Бадмаева Н. Ц. Влияние мотивационного фактора на развитие умственных способностей: монография / Н. Ц. Бадмаева. – Улан-Удэ, 2004. – 186 с.
6. Божович Л. И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка / Л. И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков. – М.: Педагогика, 1972. – С. 7–44.
7. Бубнова С. С. Ценностные ориентации личности как система с многомерной структурой / С. С. Бубнова, В. Ю. Крылов // Психологическая наука: традиции, современное состояние, структура: науч. конф. Института психологии: тезисы докладов. – М., 1997. – С. 48–49.
8. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
9. Интегральная индивидуальность человека и ее развитие / под. ред. Б. А. Вяткина. – М.: Ин-т психологии РАН, 1999. – 328 с.
10. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев // Избранные психологические произведения: в 2-х т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1983. – 328 с.
11. Маркова А. К. Мотивация учения и ее воспитание у школьников / А. К. Маркова, А. Б. Орлов, Л. М. Фридман. – М.: Просвещение, 1983. – 64 с.
12. Маркова А. К. Пути исследования мотивации учебной деятельности / А. К. Маркова // Вопросы психологии. – 1980. – №5. – С. 58–83.
13. Маркова А. К. Формирование мотивации учения: кн. для учителя / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
14. Маркова А. К. Формирование мотивации учения в школьном возрасте: пособие для учителя / А. К. Маркова. – М.: Просвещение, 1983. – 96 с.
15. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу; пер. с англ. – СПб.: Питер, 2008. – 352 с.
16. Рябикова И. В. Структурная организация временной перспективы старшеклассников с разным уровнем учебной успешности: автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогическая психология» / И. В. Рябикова. – СПб., 2007. – 20 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.scholar.ru/speciality.php?page=2&spec_id=3
17. Скороходова Н. М. Мотивация как система стимулов / Н. М. Скороходова // Сельская школа. – 2004. – № 1. – С. 101–106.
18. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен; пер. с нем. в 2 т. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1. – 408 с.
19. Талызина Н. Ф. Формирование познавательной деятельности учащихся: книга для учителя / Н. Ф. Талызина. – М.: Просвещение, 1988. – 173 с.

Кузьо Л. И. Особенности временной перспективы студентов с различными уровнями изучения английского языка

В исследовании приняли участие 228 студентов, которые изучают английский язык как общеобразовательную дисциплину (N = 101), дисциплину специализации (N = 78) и английские филологи (N = 49). В процессе исследования использовалась методика мотивационной индукции Ж. Нюттена; респондентам предлагалось решить задания авторского грамматического теста с

английского языка. Установлено, что более успешным респондентам соответствует существенно большее количество мотивационных объектов, локализованных в период до 1 года и связанных с общественно-политическими целями, получения материальных благ (прибыли), профессиональной деятельностью и выездом за границу.

Ключевые слова: учебная успеваемость, мотивационная индукция, мотивационные объекты, временная перспектива, положительная корреляция, отрицательная корреляция.

Kuzo L. I. Time perspective peculiarities of students with different levels of professional learning English

228 students who study English as a humanitarian cycle discipline ($N = 101$), as a discipline of specialization ($N = 78$), as a professional subject ($N = 49$) took part in the research. In the course of the investigation motivational induction method by J. Nuttin was used; students were asked to write authors' grammar and lexical test in English. It was proved that more successful respondents indicate a lot more motivational objects localized within the period of 1 year (Y) and are connected with socio-political aspirations (Pt), with profit or material values obtaining (P), professional activity and aspiration for leaving abroad (EX).

Key words: educational success, motivational induction, motivational objects, time perspective, positive correlation, inverse correlation.

Стаття надійшла 18 жовтня 2013 р.

УДК 159.99: 316.6

Л. С. Орищин

СТРЕС І ЗАХИСНІ СТРАТЕГІЇ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ У ПРОФЕСІЙНІЙ СФЕРІ

Розглянуто основні підходи до стресу та захисних адаптаційних механізмів, що задіюються у стресовій ситуації. Висвітлено емпіричне дослідження рівня переживання стресу, пов'язаного із професійною діяльністю, та основних захисних стратегій допомоги собі при стресі. Досліджувані передбачали більше стресу у майбутньому порівняно із сьогоднішнім. Серед основних стресорів було збільшення відповідальності та зміна фінансового становища. Як допомоги собі під час стресу досліджувані використовували соціальні контакти та асертивно-обережні дії.

Ключові слова: стрес професійної діяльності, стратегії допомоги собі при стресі, адаптаційні механізми.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення обумовлюють виникнення перед молодістю людиною чимало вимог і змушують до постійної боротьби за необхідні життєві ресурси, соціальну позицію, увагу суб'єк-

тивно важливих людей. За надзвичайно складних подій у житті багато хто переживає спустошеність, безнадійність і виснаження. Такі обставини часто змінюють попередній перебіг життєвих подій, людина втрачає почуття рівноваги, сильніше відчуває потребу та необхідність упровадження змін у власному житті з метою подолання складних і непевних обставин [6].

Детальне дослідження стресових подій може слугувати основою для кращого розуміння механізмів адаптації до суспільних змін, в оточенні, особистісних, або змін у взаємовідносинах особистості та оточення. Часто ці житєві події задіюють основні адаптаційні стратегії та процеси, які призводять до їх розвитку. У випадках, коли стратегії використані невдало, людина переживає негативні стани та емоції та є дезадаптованою до зміненої життєвої ситуації [6].

Стан дослідження. Основні наукові дослідження з проблематики цієї наукової статті здійснювали у психології стресу та його наслідків Й. Шинкарчук, Т. Х. Хомс, Р. Х. Рахе, С. С. Хобфолл, Т. Пасілковські та Г. Сенк [6; 4; 2; 5]. Загальні аспекти сприйняття та оцінки стресових подій вивчали Л. А. Китаєв-Смик, А. Кучинська, Б. Янда-Денбек [1; 3]. Особливості адаптаційних захисних механізмів, котрі виникають у відповідь на стресову ситуацію, з'ясували Б. Вавак-Соберацька, С. С. Хобфолл [7; 2].

Метою статті є вивчення особливостей стресу та захисних стратегій, пов'язаних із професійною сферою сучасної української молоді, та чинників, які допомагають ефективно боротися зі стресом, долати його негативні наслідки, а також виявлення оптимальної кількості зарядних ефективних стратегій під час переживання стресу.

Виклад основних положень. Сприйняття та оцінка стресових життєвих подій, як і спосіб реагування на них, є індивідуальними, оскільки тісно пов'язані із емоційними переживаннями людини. Зазвичай стресову ситуацію оцінюють за допомогою двох основних критеріїв: прийняття ситуації як позитивної чи негативної та висока чи низька інтенсивність емоційного напруження, обумовленого стресом [3; 1]. За допомогою зіставлення цих критеріїв стресова ситуація сприймається або як безпечна, або як загрозувальна, або як виклик, або як неможлива для пристосування, тобто така, що викликає розчарування, знесилання, і найкраще її подолання – втеча. У випадку, коли ситуація оцінюється як негативна і спричиняє високе напруження, – вона буде прийнята та оцінена як загроза. Позитивна ситуація, яка викликає напруження вище середнього рівня, буде прийнята як виклик. Якщо ситуація обумовлюватиме низьке напруження та матиме позитивну оцінку, то буде оцінена як безпечна. Проте, коли за низького рівня напруження матимемо негативну оцінку події, то ця подія буде розчаруванням [3].

Т. Х. Хомс та Р. Х. Рахе вважають, що основним джерелом стресових переживань є зовнішні події, що можуть провокувати високий рівень емоційного напруження, яке змінює звичайний перебіг життєвих подій.

Зважаючи на такі теоретичні постулати, автори створили методiku визначення стресостійкості та соціальної адаптації, котра містить 43 життєві події, при цьому досліджувані оцінюють наявність або відсутність цих подій у житті, а також міру їх суб'єктивної приємності чи неприємності. Грунтовні наукові дослідження та використання системи експертних оцінок цієї проблематики допомогли Холмсу та Рахе надати кожному твердженню методики свою оцінку міри стресу для середньостатистичної особи [3].

Б. Вавак-Соберайська вважає, що перебування у загрозовій, критичній, травматичній ситуації є одним із явищ, яких особа побоюється та уникає найбільшою мірою. Вона стверджує, що під час оцінки та переживання таких ситуацій найважливіше значення має непевність того, якими будуть обставини надалі, після травматичної події. І щоб подолати цю непевність, використовуються індивідуальні адаптаційні механізми [7].

С. Є. Хобфолл визначає стрес як реакцію на загрозу втрати або ж фактичну втрату засобів. Типовою при цьому є ситуація, коли особа, вклавши багато засобів, не отримує користі – у цьому випадку відбувається переживання стресу. Автор визнає засоби як речі, котрі є цінними для людей, – те, що має ключове значення для досягнення успіху у житті, чи для виживання у незвичних обставинах, чи надає можливість здобути інші важливі засоби. С. Є. Хобфолл поділяє засоби на предмети (матеріальні засоби), умови, (засоби обставин), особисті риси (особисті засоби) та центри енергії. До предметів належать речі, що є символом суспільного становища та мають важливе значення для людини. Їх втрата прямо пов'язана зі стресом втрати соціоекономічного статусу. Умови становлять соціальні цінності, суб'єктивно значущі для людини, такі як робота, сім'я, діти. Вони вельми значні, з одного боку, а з іншого – потребують вкладення особистих сил і праці. Особисті властивості – це такі внутрішні риси та вміння, які можуть бути підтримкою для людини, або ж їх можна використати для здобуття інших засобів. До особистих засобів С. Є. Хобфолл відносить почуття панування над ситуацією, позитивні переконання, соціальні вміння. Джерела енергії – це основні людські мега-засоби: час, знання та гроші. Їх особливість у тому, що за допомогою них можна здобути всі інші засоби.

На основі способів використання особистих, соціальних, матеріальних і засобів-умов, беручи до уваги і індивідуальні, і колективістські стратегії допомоги собі при стресі, С. Є. Хобфолл створив методiku стратегічного підходу до шкали допомоги собі під час стресу

(Strategie Approach to Coping Scale – SACS). Методика допомагає досліднику виявити основні стратегії допомоги собі при стресі, які використовує досліджуваній, та містить дев'ять підшкाल: асертивні дії, соціальні контакти, пошук соціальної підтримки, обережні дії, уникнення, інстинктивні дії, агресивні дії, непрямі дії, асоціальні дії. Їх автор поділив на три пов'язані групи: активно-асоціальна-агресивна, просоціально-обережна і активно-пасивна [2].

Робоча гіпотеза полягала у припущеннях, що сучасна молодь буде передбачати в майбутньому році більше стресових подій порівнянно з теперішнім. Серед стратегій допомоги собі при стресі переважатимуть стратегії просоціально обережної групи (соціальні контакти, пошук соціальної підтримки, обережні дії).

У дослідженні взяло участь 92 респонденти, котрі були студентами Львівського національного університету імені Івана Франка: 47 студентів напряму «психологія», 19 – хімічного факультету, 26 студентів прикладної математики. 75% (69 осіб) – жінки, 25% (23 особи) – чоловіки. Вік досліджуваних – від 19 до 38 років ($M=21,2$, $SD= 2,05$).

У дослідженні використано такі методики: стратегічного підходу до шкали допомоги собі при стресі SACS С. Є. Хобфолла, змодифіковану (з використанням стресових подій, котрі пов'язані виключно з професійною діяльністю), визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т. Х. Холмса і Р. Х. Рахе. Під час виконання змодифікованої методики досліджувані повинні були зазначити стресові події, що можуть відбутися з ними у поточному році, та стресові події, котрі трапляються з ними у наступному році. Методика Стратегічного підходу до шкали допомоги собі під час стресу SACS С. Є. Хобфолла в оригінальній версії містить 52 твердження, які описують основні дев'ять підходів до допомоги собі при стресі.

Дослідження здійснювалося у групах по 20–30 осіб. Робота у кожній групі тривала 1,5 години.

У результаті проведення дослідження було отримано такі результати. Досліджувані вважали, що майбутній рік буде для них більш стресовим порівняно з поточним (див. рис. 1). У поточному році студенти зіштовхувалися із такими стресорами, як зміни фінансового становища, відмова від певних індивідуальних звичок, зміна стереотипів поведінки, зміна умов або годин роботи. У майбутньому році очікувалися зміни службового становища, збільшення відповідальності у навчанні (додаткова відповідальність), закінчення навчання, видатне особисте досягнення, успіх, зміна фінансового становища, зміна умов життя, зміна умов, або годин роботи, реорганізація на роботі, зміна місця проживання та зміна соціальної активності.

Рис. 1а та 1б репрезентують міру переживання стресорів модифікованої методики визначення стресостійкості та соціальної адаптації Холмса та Рахе.

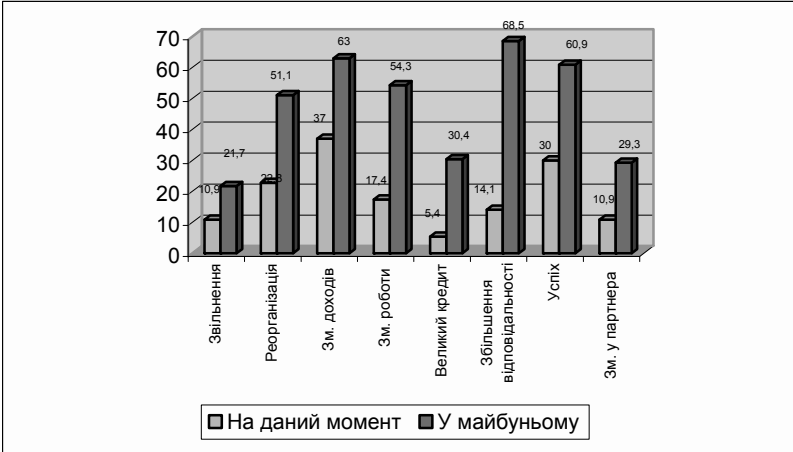

Рис. 1а. Порівняння оцінки поточних і майбутніх стресорів у молоді

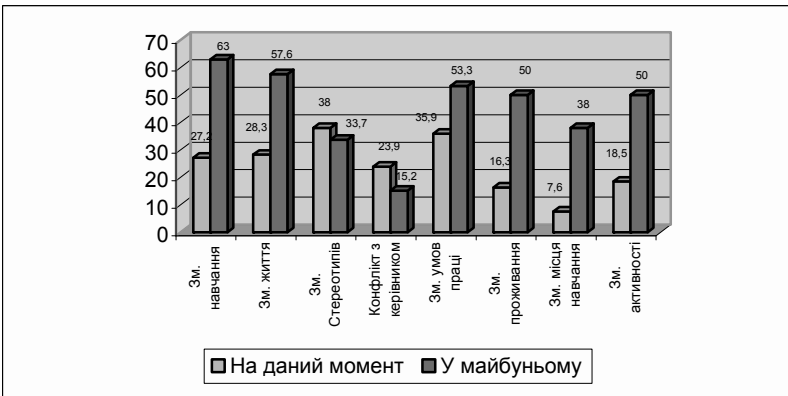

Рис. 1б. Порівняння оцінки поточних і майбутніх стресорів у молоді

З метою реалізації основних дослідних завдань, що визначають мету публікації та перевірки робочої гіпотези, розглянемо можливість оптимізації та культурної адаптації основних копінгових стратегій за Хобфоллом для молоді, котра взяла участь у дослідженні, здійснимо багаточинниковий аналіз щодо усіх 52 тверджень, погрупованих автором у дев'ять підшкाल. У підсумку методика стратегічного підходу до шкали допомоги

собі при стресі SACS Хобфолла була скорочена до 25 тверджень, котрі репрезентують вісім із дев'яти підшкал методики (підтвердження результату та детальний аналіз розміщено у табл.). Отже, до групи активно-асоціально-агресивних стратегій допомоги собі при стресі увійшли: агресивні, інстинктивні дії; до групи просоціально-обережних стратегій: обережні дії, соціальні контакти, пошук соціальної підтримки, асертивні дії; до групи активно-пасивних стратегій: уникнення та непрямі дії. У результаті оптимізації кожна із згаданих підшкал складалася із трьох-чотирьох тверджень, котрі повною мірою надавали їй змістовності.

Факторний аналіз здійснювався двома базовими методами: за допомогою критерію Кайзера з ротацією Varimax (кількість ітерацій – 12), було виявлено шість основних чинників, що виділилися у цій матриці компонент і пояснювали основні підходи до допомоги собі при стресі, ці чинники не були нижчими за факторне значення 2. Перший чинник поєднував активно-пасивну та агресивно-асоціальну групи стратегій допомоги собі при стресі (чинник 1 у табл.). Другий – містив просоціально-обережну групу зарадчих стратегій при стресі (чинник 2 у табл.). Решта чинників складалися із активно-пасивних, обережних стратегій допомоги собі при стресі (чинники 3 і 4 – асоціальні, обережні дії, чинник 5 – активно соціальні дії та чинник 6 – уникнення та інстинктивні дії у табл.).

Табл. презентує результати факторного аналізу для стратегічного підходу до шкали допомоги собі при стресі.

Таблиця

Методика стратегічного підходу до шкали допомоги собі при стресі – результати факторного аналізу

	Твердження методики	Чинник I	Чинник II	Чинник III	Чинник IV	Чинник V	Чинник VI
Асертивні дії	<i>1. У будь-яких складних ситуаціях Ви не здаєтеся.</i>				0,407		
	<i>10. Коли хтось з близьких чинить щодо Вас несправедливо, Ви стараетесь поводитися так, щоб вони відчували, що Вам це неприємно, Ви ображені.</i>			0,652			
	19. Ви вважаєте, що у складній ситуації краще діяти самому,					0,365	

	ніж чекати, коли її будуть вирішувати інші.						
	28. Вам доволі складно відповісти відмовою на чийсь вимоги чи прохання.					0,451	
	26. <i>Вважаєте, що потрібно демонструвати свою владу та вищість для укріплення власного авторитету.</i>				0,591		
	37. <i>Ви легко і спокійно можете захиститися від несправедливих дій зі сторони інших, за необхідності сказати «ні» у ситуаціях емоційного тиску.</i>	0,423					
	46. <i>Ви почуваете себе незручно, коли Вас хвалять, або говорять компліменти.</i>				0,520		
	17. <i>У певних ситуаціях Ви ставите особисті інтереси вище за все, навіть якщо це може зашкодити іншим.</i>	0,443					
Соціальні контакти	2. <i>Об'єднуєтеся з іншими, щоб разом вирішити проблему.</i>		0,579				
	11. <i>Стараетесь допомогти іншим у вирішенні ваших спільних проблем.</i>		0,645				
	20. <i>Коли Ви у складній ситуації, розпочинаєте задумуватися над тим, як учинили б у такому випадку інші.</i>		0,386				

	29. Ви вважаєте, що у критичних ситуаціях краще діяти разом з іншими.		0,460				
	38. Ви думаєте, що спілкування з іншими збагачує Ваш життєвий досвід.		0,571				
Пошук соціальної підтримки	3. Радитесь з друзями і близькими людьми про те, щоб вони зробили, якби були на Вашому місці.		0,553				
	12. Не соромитесь, за необхідності, звертатися до інших людей по допомогу чи підтримку.		0,642				
	21. У важкі хвилини для Вас є дуже важливою емоційна підтримка близьких людей.		0,469				
	30. Вважаєте, що Вам може полегшати, якщо поділитися з іншими своїми переживаннями.					0,451	
	39. Ви вважаєте, що підтримка інших людей дуже допомагає Вам у складних ситуаціях		0,481				
	48. Ви впевнені, що у важких ситуаціях Ви завжди знайдете розуміння і співчуття зі сторони близьких.		0,431				
	47. Вважаєте, що спільні зусилля з іншими принесуть більше користі у будь-яких ситуаціях.		0,681				

Обережні дії	4. Ви завжди дуже ретельно обдумуєте можливі варіанти вирішення проблеми.		0,481				
	13. Без потреби не викладаєтеся на повну силу, надаєте перевагу економії власних сил та ресурсів.			0,552			
	22. Вважаєте, що у всіх випадках краще «сім раз відміряти, перед тим, як раз відрізати».					0,385	
	40. У складних ситуаціях Ви довго готуєтесь і спочатку волієте заспокоїтися, а потім уже діяти.		0,387				
	49. Ви вважаєте, що у всіх випадках потрібно дотримуватися принципу «тихше їдеши – даліше будеши».			0,535			
Імпульсивні дії	5. Ви покладаєтесь на власну інтуїцію.						0,561 (чин.12)
	14. Вас часто дивує, що найправильнішим виявляється те рішення, що вперше прийшло вам у голову.	0,462					
	23. Ви часто програте через те, що не покладаєтесь на свої передчуття.						-0,375 (чин.7)
	32. Інтуїція Вас ніколи не підводить.				0,444		
	41. У складних ситуаціях краще діяти за першим імпульсом, ніж довго зважувати можливі варіанти.						0,593

	50. Дії під впливом першого пориву завжди гірше ніж тверезий розрахунок.				0,355		
Уникнення	6. Як правило, Ви відкладаєте вирішення проблеми, що виникла, з надією, що вона вирішиться сама.						0,416
	15. Інколи Ви з більшим бажанням займаєтесь чим завгодно, лиш би забути про неприємну справу, яку потрібно зробити.	0,535					
	24. Ви не тратите свою енергію на вирішення того, що, можливо, само собою розсіється.	0,361					
	33. У критичній ситуації Ви переконуєте себе та інших, що ця проблема нічого не варта.					-	0,556
	42. За можливості уникаєте рішучих дій, які вимагають значного напруження і відповідальності за наслідки.				0,413		
	51. У конфліктних ситуаціях Ви надаєте перевагу знаходженню важливих і невідкладних справ, дозволяючи іншим їх вирішувати.	0,466					
Непрямі дії	7. Старастесь тримати все під контролем, хоча і не показуєте цього іншим.				0,451		
	16. Для досягнення своїх цілей Вам часто доводиться	0,448					

	<i>підлаштовуватися під інших людей (деякою мірою «кривити душею»)</i>						
	<i>25. Дозволяєте іншим думати, що вони можуть впливати на вас, але насправді Ви – міцний горішок і нікому не дозволяєте маніпулювати собою.</i>	0,596					
	<i>34. Інколи Ви вимушені трішки маніпулювати людьми (вирішувати свої проблеми незважаючи на інших).</i>	0,556					
Асоціальні дії	8. Ви вважаєте, що інколи необхідно діяти настільки швидко і рішуче, щоб інші не могли зорієнтуватися.				0,389		
	17. У певних ситуаціях Ви ставите особисті інтереси вище за все, навіть якщо це може зашкодити іншим.	0,415					
	26. Вважаєте, що потрібно демонструвати свою владу та вищість для укріплення власного авторитету.	0,533					
	35. Інколи дуже вигідно поставити іншу людину в незручне і залежне становище.	0,459					
	44. Шукаєте слабкості інших людей і використовуєте їх на свою користь.			0,332			
Агресивні дії	9. Вирішуючи неприємні проблеми, можете втратити рівновагу і	0,437					

	«наламати немало днів»						
	<i>18. Як правило, перешкоди у вирішенні Ваших проблем чи у досягненні бажаного призводять до того, що втрачаєте рівновагу, можна навіть сказати, що це доводить Вас до шалу.</i>	0,627					
	27. Вас можна назвати гарячковою людиною.	0,391					
	<i>36. Ви вважаєте, що краще рішуче і швидко відмовити тим, хто не погоджується з Вашою думкою, ніж «тягнути kota за хвіст».</i>	0,525					
	<i>45. Грубість і дурість інших часом виводить Вас із себе.</i>	0,611					
	Відсоток дисперсії.	10,4	9,14	6,6	5,6	4,7	4,4

Підсумовуючи селекцію проведеного багатofакторним аналізом на шкалах методики Стратегічного підходу до шкали допомоги собі при стресі, можна стверджувати, що вона ґрунтувалася на базових факторних навантаженнях. Усунутими були твердження, які змістовно були схожі до інших і які мали низькі показники базових факторних навантажень порівняно з іншими твердженнями. Підшкала «Асоціальні дії» була елімінованою за допомогою здійснених аналізів, підставою для цього були найнижчі показники базових факторних навантажень.

Розгляньмо, якими особливостями допомоги собі у стресовій ситуації.

На рис. 2 розміщено середні показники дев'яти основних копінгових стратегій за Хобфоллом.

Серед студенської молоді, що взяла участь у дослідженні, найчастіше застосовувалися такі способи допомоги собі під час стресу – пошук соціальної підтримки серед соціального оточення, асертивні дії для активного захисту своєї позиції, обережна діяльність і сітка соціа-

льних контактів. Дуже рідко використовувалися зарадчі стратегії при стресі: інстинктивні дії, уникнення, агресивні та асоціальні дії (детальний аналіз розміщено на рис. 2).

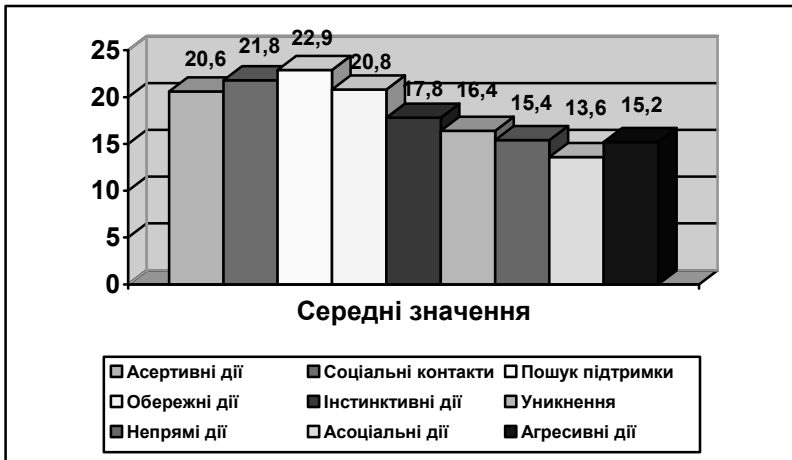

Рис. 2. Середні значення основних стратегій допомоги собі при стресі

Висновки. Стрес у сучасному житті молоді визначається основними зовнішніми соціальними подіями у житті кожної особистості. Найбільш стресовим періодом для досліджуваної групи студентів виявився майбутній рік; серед основних очікуваних стресових подій були: збільшення відповідальності, зміни у навчанні, зміни у рівні доходів. У відповідь на виникнення стресового стану людина часто задіює основні адаптаційні механізми – способи допомоги собі при стресі. До найбільш значущих механізмів допомоги собі під час стресу досліджувані віднесли: пошук соціальної підтримки та асертивні дії для активного захисту своєї позиції.

Перспектива подальших наукових досліджень полягає у поглибленні емпіричного вивчення рівня стресових переживань для різноманітних вікових категорій. Також важливе значення може мати вивчення взаємозв'язку психологічного соціального стресу та основних ціннісних переконань схильностей до застосування ризику у поведінці та ідентифікації з соціальним докільлям.

1. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М.: Пресса, 1988. – 250 с.

2. Hobfoll S. E. Stres, kultura i społeczność: psychologia i filozofia stresu / S. E. Hobfoll. – Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, 2006. – 457 s.

3. Kuczyńska A. Subiektywna interpretacja sytuacji a style radzenia sobie ze stresem. W: I. Heszen-Niejodek, J. Mateusiak. Konteksty stresu psychologicznego / A. Kuczyńska, B. Janda-Dębek. – Katowice: Wydawnictwo uniwersytetu Śląskiego, 2002. – S. 13–27.

4. Rahe R. H. Life change, stress responsivity, and captivity research / R. H. Rahe // Psychosomatic Medicine. – Vol 52. – Issue 4, 1990. – P. 373–396.

5. Sęk H. Wsparcie społeczne sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne. W: H. Sęk, R. Cieślak (red.) Wsparcie społeczne, stres i zdrowie. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – S. 11–29.

6. Szykarczuk J. Interwencja kryzowa i pomoc społeczna. W: H. Sęk, S. Kowalik. (red.) Psychologiczny kontekst problemów społecznych. – Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1999. – S. 171–193.

7. Wawak-Sobierajska B. Proces adaptacji do zagrażających wydarzeń. W: I. Heszen-Niejodek (red.). Doświadczenie kryzysu – szansa rozwoju czy ryzyko zaburzeń. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1995. – 347 s.

Орыщин Л. С. Стресс профессиональной среды и защитные стратегии современной молодежи

Проанализировано основные подходы к стрессу и защитным адаптационным механизмам, которые задействуются в стрессовой ситуации. Отображено эмпирическое исследование уровня переживания стресса, связанного с профессиональной средой, основных защитных стратегий помощи себе при стрессе. Исследуемые предвидели больший уровень стресса в будущем, в сравнении с нынешним временем. Среди основных стрессоров было увеличение ответственности и изменение финансового положения. Как помощь себе при стрессе, исследуемые использовали социальные контакты и ассертивно-осторожные действия.

Ключевые слова: *стресс профессиональной деятельности, стратегии помощи себе при стрессе, адаптационные механизмы.*

Oryshchyn L. S. Stress and protective strategies of modern youth in the professional environment

The article deals with the analysis of the main approaches to stress and protective adaptable mechanisms which are involved into a stressful situation. Empirical research of the level of stress experience connected with the professional activity, and the main protective strategies to help oneself during the stress are highlighted. The examined overlooked more stress in the future than it is nowadays. The increase of responsibility and change of a financial position were among the main stressors. To help themselves during stress, the examined used social contacts and assertive and careful actions.

Key words: *stress of the professional activity, coping strategies during stress, adaptable mechanisms.*

Стаття надійшла 24 жовтня 2013 р.

Розділ V

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

УДК 154.4:351.745.5+158

Д. О. Александров

ДЕТЕРМІНІСТСЬКІ ЗАСАДИ ОСОБИСТІСНО-ДІЯЛЬНІСНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА ОВС

Проаналізовано актуальну проблему вивчення особистості правоохоронця в контексті психологічного змісту правоохоронної діяльності, який відображає засади діяльнісного підходу психології.

Ключові слова: детермінізм, особистість, діяльність, працівник органів внутрішніх справ.

Постановка проблеми. Як відомо, діяльнісний підхід набув поширення у вітчизняній психології у 70-х рр. минулого століття з праць О. М. Леонтьєва та його послідовників [7]. Відповідно до цього підходу базисом особистості людини є сукупність її суспільних за своєю природою ставлень до світу, яка реалізується у діяльності, точніше сукупністю різноманітних діяльностей особистості. Тому лише у процесі діяльності особистість стає суб'єктом пізнання та перетворення дійсності. Сукупність діяльностей, що реалізуються особистістю, створює широту зв'язків індивіда зі світом, з чого можна зробити висновки про індивідуальність працівника ОВС як неповторність процесу його соціалізації та професіоналізації.

Стан дослідження. Нині проблема особистісно-діяльнісного підходу є класичною у вітчизняній психологічній школі. У працях О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, і В. О. Татенко та С. Д. Максименко особистість досліджується у двох ракурсах особистісно-діяльнісної парадигми. Водночас ще недостатньо уваги приділяється аналізу особистості працівника ОВС в контексті діалектичного поєднання та взаємної детермінованості інтеріоризації і екстеріоризації індивіда та правоохоронної діяльності.

Метою статті є теоретичний аналіз і з'ясування специфіки співвіднесення діяльнісного та особистісного підходів до вивчення особистості працівника ОВС на засадах психологічного детермінізму.

Виклад основних положень. О. М. Леонтьєв наголошував, що не можна називати діяльністю будь-яку активність. Цим терміном слід

позначати лише такі процеси, які, актуалізуючи те або інше ставлення людини до світу, відповідають особливій її потребі [7, с. 51]. Діяльність на психологічному рівні є цілісною одиницею життя, опосередкованою психічним відображенням, реальна функція якої в тому, що орієнтує суб'єкта у світі. Іншими словами, діяльність – це не реакція і не сукупність реакцій, а система, що має певну будову, внутрішні переходи і перетворення та свій розвиток [7, с. 81–82].

Однак, у контексті про діяльнісний, неможливо оминати увагою особистісний підхід. У найширшому тлумаченні особистісний підхід розглядається як сукупність концептуальних уявлень, принципів, засад, орієнтацій та відповідних діагностичних засобів, які спрямовані на більш глибоке розуміння особистості «як такої». І на цих позиціях здійснюється розв'язання, зокрема, прикладних завдань дослідження особистості працівника ОВС.

Особистісний підхід у психології спирається на тезу, що кожна властивість у динамічному розвитку особистості повинна вивчатися з позиції цілісності. У зв'язку з цим, як зазначає Л. І. Божович, у межах окресленого підходу доцільно інтерпретувати розвиток особистості з урахуванням: а) вікових особливостей; б) чинників (детермінант); в) джерел; г) рушійних сил; г) закономірностей; д) структури; е) центральних вікових новоутворень [3].

Спираючись на наукові здобутки попередників, В. В. Рибалка [10] зазначає, що особистісний підхід має ґрунтуватися на цілісному науковому уявленні про особистість і концептуальному розумінні її психологічної структури, лише в контексті якої й доцільно розглядати психічні функції, якості, властивості людини у їх взаємозв'язку.

В руслі особистісного підходу, поряд з уявленням про феномен особистості працівника ОВС та її структури, виникає питання про методологію її прикладного психологічного вивчення. При цьому мається на увазі вивчення не окремих, хоча і важливих властивостей особистості, а їх ансамблю (від фр. ensemble – гармонійна цілісна сукупність), які чітко відображають тільки суттєві властивості, що зумовлюють неповторну сутність особистості. Прикладом такого підходу можуть бути дослідження властивостей особистості, віднесених у 80-роках ХХ ст. до так званої «Великої п'ятірки» (Big Five), та похідних від неї переліків якостей. Незважаючи на успішність цього проекту, проблема створення комплексної методики дослідження визначальних якостей та властивостей особистості, як і окремих професійно значущих психологічних якостей, й досі актуальна. І це через те, що відсутні концептуальні засади загальноприйнятої психологами структурної моделі особистості працівника ОВС. Зазначимо, що у вітчизняній школі юридичної психології

наявний певний консенсус, коли більшість науковців відштовхуються від моделі структури особистості, запропонованої К. К. Платоновим, створюючи професіограми правоохоронців. Однак це не перешкоджає їм обирати на власний розсуд відповідний діагностичний інструментарій структурних компонентів, унаслідок чого відбувається певна нестандартизованість одержаних результатів.

Загалом у особистісному підході дослідження правоохоронця провідними компонентами є його психофізіологічні та індивідуально-типологічні властивості. Враховуються індивідуальні особливості й інших якостей особистості (інтересів, спрямованості, інтелекту тощо) працівника ОВС, які значною мірою визначаються саме індивідуально-типологічними якостями нервової системи. Також не можна оминати увагою й інші біологічні компоненти (антропологічні, статеві, фізіологічні, вікові й інші якості індивіда), які не є власне психічними. Хоча певною мірою вони є успадкованими, але все одно, хоч і опосередковано, впливають на психічне.

Окрім того, особистісний підхід, досліджуючи «типове», намагається виявити «індивідуальне», аналізуючи не тільки конкретні структурні компоненти особистості, але й унікальні особливості соціалізації людини, адже сутність особистості не обмежується анатомо-фізіологічними, генетичними, спадковими задатками індивіда як представника біологічної популяції, а і соціальними, культурно-історичними, національними та іншими умовами становлення особистості в процесі соціалізації індивіда.

У сучасній психології через переважання в ній зовнішнього детермінізму генезис особистості визначається соціальними факторами, відтак закони соціогенезу вказують на залежність розвитку особистості від розвитку суспільства, до якого вона адаптується в процесі становлення. Саме ж становлення особистості в руслі цієї тенденції пов'язане з процесом інтеріоризації суспільних відносин, завдяки чому поняття «соціальна адаптація» конкретизується як: «перетворення суспільних мотивів в особистісні» (Л. І. Божович, П. М. Якобсон); «засвоєння суспільного досвіду» (О. О. Бодальов, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов); «оволодіння нормами, зразками та еталонами суспільства» (М. І. Бобнева, М. І. Воловікова, Л. І. Рувінський, В. Е. Чудновський); «входження у соціальне середовище та інтеграція в ньому» (О. Г. Асмолов, А. В. Петровський).

У найзагальнішому сенсі інтеріоризація розуміється як формування внутрішніх структур людської психіки в процесі засвоєння зовнішньої соціальної діяльності, адже, як зазначав Л. С. Виготський, будь-яка функція психіки первинно створюється як зовнішня, соціальна форма спілкування між людьми, як трудова або інша діяльність, і

лише потім, в результаті інтеріоризації, стає компонентом психіки людини [4, с. 198–199]. У контексті нашого дослідження особистості працівника ОВС варто зауважити про його професійну інтеріоризацію, яка полягає у формуванні структури особистості правоохоронця на основі розвитку професійно значущих особистісних якостей в процесі засвоєння діяльності.

В іншому ракурсі становлення особистості під час її адаптації наголошується на активності особистості та особливій ролі свідомості в цьому процесі, водночас наголошується на постулаті рівноцінності зовнішньої і внутрішньої детермінації (самодетермінації). Отже, поняття «соціальна адаптація», як показник розвитку особистості, проявляється у: «здатності до соціальної активності як самоактивності» (М. Й. Боришевський, В. І. Слободчиков, Т. С. Яценко), «визначенні суспільного способу життя і способів індивідуальної реалізації себе» (С. Л. Рубінштейн, Г. С. Костюк); «накопиченні нових суспільних можливостей та індивідуальних потенціалів» (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, О. В. Брушлінський); «зміні потенційного та змістовного, актуального» (Т. І. Артем'єва, В. Г. Асєєв); «сходженні до морально-духовного і набутті персонального» (І. Д. Бєх, Б. С. Братусь, В. П. Зінченко, М. В. Савчин).

У таких ракурсах розвиток особистості працівника ОВС, як суб'єкта власної психічної активності, нами розглядається в єдності з індивідуальним психічним, завдяки чому неповторна потенція буття людини знаходиться в ній самій, а її розвиток визначається на основі уявлень про самоактивність під час самоактуалізації. Відтак такий внутрішній потенціал особистості виконує роль регулятивного початку її соціалізації та професійної адаптації. Тут слід звернутись до концепції З. С. Карпенка, В. О. Татенка та Т. М. Титаренка [5; 12; 13], згідно з якою особистість є відповідальною за своє власне становлення і функціонування, чим ставить в основу розвитку саму себе як цінність вищого порядку. В сучасній традиції особистісного підходу властивості індивіда у єдності з соціальністю визначають, з одного боку, – типовість, а з іншого, – своєрідну неповторність індивідуальності.

Пояснення цього потребує інтеграції індивідуально-психологічного та соціально-психологічних підходів до вивчення структури особистості правоохоронця, на чому наголошують такі провідні науковці, як Б. Г. Ананьєв, О. М. Леонт'єв, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, В. О. Моляко, В. В. Рибалка, В. М. Русалов та багато інших вітчизняних і зарубіжних дослідників.

За соціально-психологічного підходу важливе значення надається соціальній ситуації формування та прояву особистості на всіх етапах динаміки її розвитку, адже особистість є відкритою системою,

яка розвивається та змінюється [2]. Певною мірою таку динаміку можна тлумачити як «самодіяльність» або «життетворчість» (Б. Г. Ананьєв, Л. Ф. Бурлачук, Є. І. Головаха, В. М. Дружинін, О. О. Кронік, П. В. Лушин, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко), генетичного та вчинкового підходів.

Динамічність становлення психічних властивостей особистості в межах індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів, як зазначає В. В. Рибалка, потребує конкретизації саме вікового аспекту, інакше вони залишатимуться абстрактними узагальненнями, чи формально-логічно виведеними елементами структури особистості [10]. Б. Г. Ананьєв, розглядаючи процес індивідуального розвитку людини, визначав його як онтогенез із закладеною в ньому генетичною програмою, причому розвиток різних систем і їхніх регуляторів у ході онтогенезу відбувається нерівномірно [1].

З огляду на вікові детермінанти становлення особистості, Л. С. Виготський звертався переважно до дитинства і підліткового періодів, надаючи особливого значення переходам від одного вікового етапу до іншого, кожному з який властиві специфічні психічні структурні новоутворення [4]. Цю ж позицію ми знаходимо й у роботах інших дослідників, в яких переважна увага надається виділенню та опису психологічної сутності змін, що відбуваються в періоди по дорослішання упродовж життєвого шляху людини. Зокрема, Ш. Бюлеру [14] розробив теорію розвитку особистості на концептуальних засадах інтенціональності, на підставі чого виокремив п'ять основних фаз життєвого циклу:

1 фаза (від 1 до 15 років) – характеризується відсутністю життєвих цілей. Людина живе тільки сьогоднішнім, не дбає про майбутнє.

2 фаза (15–24 років) – характеризується усвідомленням потреб, можливостей і напрямів розвитку.

3 фаза (25–45 років) – характеризується постановкою чітких цілей у професійній кар'єрі та особистому житті.

4 фаза (46–65 років) – характеризується ревізією професійних і особистих цілей з оцінкою досягнень у професійній кар'єрі, здоров'ї та сімейному благополуччі.

5 фаза (66–70 років) – характеризується зниженням активності із досягнення цілей, поставлених у попередні періоди, і пошуком сенсу прожитого.

Такий підхід урахування вікової динаміки становлення особистості надзвичайно актуальний для аналізу всього періоду життя, за переходу людини від дитинства до дорослості, входження в соціум як повноцінного суб'єкта власної життєдіяльності, періоду свідомого створення власної індивідуальності (або «індивідуалізації», за В. А. Петровським).

Це можна пояснити тим, що особистості правоохоронця, яка в постійній динаміці, притаманні певні рівні розвитку психічних властивостей та здібностей, а відтак й неповторний профіль самого процесу розвитку. Іншими словами, неповторність становлення особистості працівника ОВС відбувається на тлі єдності її соціальності та індивідуальності, що визначає динаміку розвитку в процесі соціалізації, як індивідуальної адаптації до умов професійної діяльності. Ми наголошуємо на цьому аспекті проблеми, зважаючи на те, що, аналізуючи особистість працівника ОВС, ми завжди маємо враховувати вікові особливості, і не тільки фізичного віку, але й інтелектуального та психологічного.

Отже, інтеграція індивідуально-психологічного та соціально-психологічного підходів передбачає, що системоутворювальним фактором досліджень особистості правоохоронця виступає синтетичне, цілісне уявлення про неї та її структуру. Так, Б. Ф. Ломов [8] зазначав, що особистість об'єктивно виступає в різноманітних системних різновекторних якостей, провідною з яких є суб'єктність, тобто здатність виступати творцем своєї історії. Принципового ж значення набуває те, що особистість розглядається психологами як динамічне утворення, в якому стабільність поєднується з безупинними змінами і перетвореннями. Характерні індивіду риси, стани та властивості мають динамічний характер через їхній розвиток, і трансформуються на відповідних етапах у якісні перетворення структурних компонентів особистості. Це визначатиме необхідність застосування лонгітюдного методу дослідження динамічних особливостей особистості за організації експериментального вивчення особистості працівника ОВС.

Завдяки такому погляду особистісний підхід насичується і набуває більш змістовного структурованого змісту, що визначає перспективну стратегію вивчення особистості правоохоронця в контексті особистісно-діяльнісного підходу. Тим паче, що, мовлячи про плюралістичність підходів сучасної психології, наявна тенденція переходу від суто діяльнісного чи особистісного підходу до їхнього синтезу у вигляді особистісно-діяльнісного підходу, який підтверджується у конкретних емпіричних дослідженнях і безпосередньо у практиці психологів різних сфер.

Відтак передбачувана особистісним і системно-психологічним підходами розробка концептуальної моделі психологічної структури особистості правоохоронця потребує класифікації її елементів на основі використання суттєвих ознак. Застосування таких базових параметрів дозволяє розробити низку взаємопов'язаних характеристик різних рівнів особистості працівника ОВС, які в подальшому можуть бути поступово конкретизовані, розпочинаючи з найбільш узагальненої

категорії особистості правоохоронця, завершуючи окремими її компонентами, через які вона відображається як інтегративна система.

Наступним кроком дослідження особистості працівника ОВС та її структурних компонентів є зосередження на детерміністських позиціях, згідно з якими розгляд змін психічних якостей особистості має системну природу. Отже, йдеться саме про аналіз системної детермінації, що охоплює визначення всього різноманіття вищезазначених зв'язків і відносин структур психіки із зовнішніми обставинами тієї ж самої правоохоронної діяльності.

Проблема з'ясування механізмів детермінації змін особистості еволюціонувала в напрямі від лінійного детермінізму до системного. Так, уявлення про реактивну і пасивну природу людини лежать в основі теорій, орієнтованих на механістичну, лінійну детермінацію розвитку психіки і психічних явищ, тому найбільше повно лінійний детермінізм представлений у концепціях ортодоксального біхевіоризму, згідно з якими будь-яка зміна поведінки, а отже і подальша інтеріоризація її результатів, мають своєю причиною цілком визначені зовнішні фактори – стимули.

І це не дивно, адже ще І. М. Сеченов вважав, що зовнішні чинники впливають лише опосередковано через психологічні характеристики людини, які поряд із зовнішніми обставинами є провідними факторами змін [11].

Тому в контексті детерміністської концепції дослідження особистості працівника ОВС не можна припускати лінійного механіцизму. На цьому наголошував Б. Г. Ананьєв, коли відносив до детермінант індивідуального розвитку умови існування в середовищі і характер виховання і діяльності людини. Відтак зміни, що відбуваються на особистісному рівні, розглядаються ним як трансформації форм зв'язку психічних властивостей індивіда із суспільним цілим, як спосіб освоєння системи людських відносин у спілкуванні та професійній діяльності [2, с. 64–65].

Доречно зазначити, що така інтеріоризація й визначає індивідуальну адаптивність людини в процесі її становлення як особистості під час соціалізації. Подібна ідея опосередкування зовнішніх впливів сукупністю внутрішніх причин ґрунтується на принципі активності психіки як альтернативі принципу реактивності, на чому наголошував й Г. С. Костюк [6].

Загалом принцип активності розроблявся переважно у вітчизняній психології, і у його зміст включені положення про активність психічного відображення, результати якого опосередковують діяльність та поведінку суб'єкта. Розглядаючи різні внутрішні психологічні детермінанти такого опосередкування, О. Г. Асмолов, О. В. Брушлінський, П. Я. Гальперін, О. М. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, Д. М. Узнадзе та інші науковці дослі-

джували пізнавальні процеси, емоційні стани, установки, мотивацію, цінності та багато інших психічних феноменів, які визначають вибірковість і спрямованість активності (поведінки та діяльності) суб'єкта.

Так, зокрема, Б. Ф. Ломов обґрунтував принцип зміни детермінант розвитку, відповідно до якого властива раннім стадіям онтогенезу провідна роль біологічних чинників поступово змінюється домінуванням соціальних факторів. Зазначаючи, що психологічні якості особистості формуються, розвиваються і виявляються в процесі діяльності і спілкування, Б. Ф. Ломов [9] наголошує на їхній приналежності суб'єкту, як суспільному індивіду, при тому, що детерміністське розуміння психічних явищ не зводиться до пояснення ефектів, які виникають у цей момент і в зазначених умовах під впливом конкретних локальних, епізодичних взаємодій, а переломлюються через набутий досвід. Детерміністський підхід потребує вивчення розвитку сукупної системи взаємопов'язаних явищ, у процесі якого виникають якісно нові властивості й особистості правоохоронця.

Висновки. У контексті дослідження особистості правоохоронця його соціальна та професійна інтеріоризація набувають актуалізації спершу у професійній адаптації, за успішного перебігу якого, на основі відповідних особистісних змін, формується така професійно значуща риса, як професійна адаптивність. Пропонуємо таке визначення: *особистість правоохоронця – це соціалізований та професійно адаптований активний носій свідомості, інтеріоризований у правоохоронній діяльності*. Професійна інтеріоризація передбачає відповідну професійну спрямованість та адаптованість, як особистісні якості.

Подальшими перспективами досліджень є аналіз структури особистості правоохоронця на загальнопсихологічних засадах детермінізму у руслі особистісного підходу, з урахуванням специфіки правоохоронної діяльності. Детермінізм передбачає два ракурси: а) роль психологічних якостей, що визначають адаптацію у професію під час інтеріоризації відповідних відносин притаманних діяльності; б) вплив умов діяльності на подальші трансформації особистості правоохоронця.

1. Ананьев Б. Г. Психологическая структура человека как субъекта труда / Б. Г. Ананьев // Человек и общество. – Вып. 2. – Л.: ЛГУ, 1967. – 249 с.

2. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2 т. – М., 1980. – Т. I.

3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М.: Педагогика, 1968. – 468 с.

4. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций / Л. С. Выготский. – М., 1960.

5. Карпенко З. С. Аксіопсихологія особистості / З. С. Карпенко. – К.: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1998. – 216 с.

6. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г. С. Костюк. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
7. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1979.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологи / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984.
9. Ломов Б. Ф. Научно-технический прогресс и средства умственного развития человека / Б. Ф. Ломов // Вопросы общей, педагогической и инженерной психологии. – М.: Педагогика, 1991. – С. 129–156.
10. Рибалка В. В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників / В. В. Рибалка. – К.: Деміург, 1998. – 160 с.
11. Сеченов И. М. Физиология нервной системы. Избранные труды. Выпуск 1; под ред. К. М. Быкова / И. М. Сеченов, И. П. Павлов, Н. Е. Введенский. – М.: Государственное издательство медицинской литературы, 1952.
12. Татенко В. О. Суб'єктно-вчинкова парадигма у сучасній психології / В. О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії; заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і поза межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
14. Bühler Ch. Basic theoretical concepts of humanistic psychology / Ch. Bühler. – Amer. Psychol., 1971, v. 26, No. 4.

Александров Д. А. Детерминистские основы личностно-деятельностного подхода к изучению личности сотрудника ОВД

Статья посвящена актуальной проблеме анализа личности сотрудника органов внутренних дел в контексте психологического содержания правоохранительной деятельности, который отражает принципы деятельностного подхода психологии. Целью теоретического анализа является выяснение специфики соотношения деятельностного и личностного подходов к изучению личности сотрудника ОВД на основе психологического детерминизма.

Ключевые слова: детерминизм, личность, деятельность, сотрудник органов внутренних дел.

Aleksandrov D. O. Deterministic principles of personal-activity approach to the study of personality of law enforcement worker

The article deals with the analysis of the actual problem in the context of the individual police officer in the Law Enforcement psychological content that reflects the principles of the activity approach psychology. The purpose of the theoretical analysis is to identify the specific correlation of activity and personal approaches to the study of personality of employee of internal affairs bodies on the basis of psychological determinism.

Key words: determinism, personality, activity, employee of bodies of internal affairs.

Стаття надійшла 28 жовтня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ МАЙБУТНЬОГО ПРАВООХОРОНЦЯ ЗА КОРДОНОМ І В УКРАЇНІ

Розкриваються особливості навчально-виховного процесу майбутнього працівника правоохоронної діяльності за кордоном та в Україні. Аналізується морально-етичне виховання курсантів та його роль у подальшому становленні правоохоронця і в Україні, і в країнах Європи. Охарактеризовано провідні цілі навчальної діяльності майбутніх правоохоронців та з'ясовано методи, які застосовуються у навчальних закладах України та Європи.

Ключові слова: освіта, професійне навчання, майбутній правоохоронець, міліція, виховання, поліцейські навчальні заклади.

Постановка проблеми. Навчально-виховна діяльність з майбутніми працівниками правоохоронних органів вважається однією із найважливіших у освітньому процесі.

Гуманізація процесу професійного навчання та виховання, значна увага до людського чинника передбачає забезпечення збалансованості між професійними вимогами до особистості, її інтересами і спрямованістю, а також рівнем сформованості загальних і спеціальних здібностей, потенційних можливостей. Однією з головних умов вирішення зазначеної проблеми є створення системи психологічної підготовки та формування професійної компетентності майбутніх працівників міліції. Її особливе значення зумовлюється і тим, що успішність підготовки залежить від наявності певної системи індивідуально-психологічних якостей, тому що недостатній їх розвиток є причиною низької придатності до навчання та майбутньої професійної діяльності, а також значної кількості відрахувань із навчальних закладів і звільнень з роботи. Головним завданням у процесі підготовки майбутніх правоохоронців є формування особистості, що неможливо зробити якісно без психологічного аналізу цього процесу.

Стан дослідження. Проблема навчання та виховання майбутнього працівника органів внутрішніх справ вивчали: А. Буданов, І. Горлинський, А. Грішин, Г. Дубова, І. Колонтаєвський, А. Коблікова, В. Кукушина, А. Столяренко тощо. Серед закордонних учених, процеси навчання, виховання та становлення правоохоронця з'ясовували: Дж. Алдерсон, Т. Баркер, Д. Бейлі, А. Беклі, П. Нейроуд, М. Зелиг тощо. Із європейських науковців цю проблематику частково розглянули П. Нейроуд і А. Беклі у

контексті загального підходу, М. Джорджевич – у контексті оцінки поліцейської моралі, А. Карузі, критично проаналізувавши досвід спеціаліста з навчання поліцейській етиці Г. Коена.

В Україні засновниками сучасної професійної психології та педагогіки стали: Ю. Гільбух, П. Гончарук, І. Зязюн, Л. Карамушка, Н. Коломінський, Г. Костюк, В. Лоос, Ю. Машбиць, Є. Мілерян, В. Моляко, В. Рибалка, Ю. Трофімов тощо.

Останніми роками чимало науково-педагогічних працівників відомчих навчальних закладів МВС України (Д. Александров, В. Барко, Г. Запорожцева, О. Левенець, М. Логачов, О. Іванова, Ю. Ірхін, М. Клімов, О. Конуп, О. Корнєв, В. Медведєв, О. Цільмак, Г. Яворська, Н. Ярема, О. Ярмиш) намагалися визначити модельні характеристики випускників спеціальних навчальних закладів, здатних успішно виконувати посадові обов'язки, дослідити вимоги професії до працівників.

Нормативну базу професійної підготовки становлять насамперед Закон України «Про освіту», Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття) відомчі нормативні документи (Накази МВС України № 519-1992, № 1279-1992, № 505-1994, рішення Колегії МВС № 3-1993 р.). Так, у «Положенні про психолого-педагогічне супроводження навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах МВС України» викладено вісім основних принципів і перший з них – науковості, який передбачає необхідність наукового обґрунтування форм, методів і засобів психолого-педагогічного супроводження [10, с. 3].

Мета статті – з'ясувати провідні психологічні засади у навчально-виховному процесі курсантів українських та європейських професійно спрямованих навчальних закладів.

Виклад основних положень. Сучасна українська концепція навчально-виховного процесу формується на діяльнісному підході, відповідно до нього механізмом засвоєння соціального досвіду виступає інтеріоризація, тобто перетворення структури предметної діяльності в структуру внутрішнього плану свідомості. Це означає, що навчання та виховання і розвиток особистості реалізуються в діяльності і через діяльність.

У реальних умовах конкретного навчального закладу курсанти включені до оперативно-службової, навчальної, суспільної, спортивної та деяких інших видів діяльності, які здійснюють певний виховний вплив на особистість майбутнього правоохоронця, спонукаючи його розвивати, вдосконалювати або формувати необхідні якості. Але, щоб вплив мав цілеспрямований характер, необхідно кожному виду діяльності надавати виховного характеру [1, с. 210].

З позицій діялісного підходу особистість майбутнього професіонала розглядається в аспекті відповідності вимогам діяльності. Сто-

совно правоохоронної діяльності може йтися і про загальні та спеціальні вимоги. Останні належать до окремих різновидів діяльності – профілактичної, правозахисної тощо [7, с. 31].

В органах внутрішніх справ є справжні професіонали, які здатні грамотно виховати нове покоління правоохоронців, але їх досягнення – швидше результат власних багаторічних пошуків, ніж результат використання традиційних форм навчання. Вони готові вчити інших: «дивіться й наслідуйте мене», проте складні завдання часто розв’язуються таємно і не інакше. Розкрити таємниці індивідуальної майстерності непросто, зробити це без участі професіоналів найвищого гатунку – неможливо [6, с. 58]. Реалізація цих завдань ускладнюється минулим органів міліції, які нещодавно виконували роль репресивного апарату, а тепер мають присвятити себе правоохоронній діяльності, успішність якої визначає не кількість зареєстрованих і засуджених злочинців, а рівень захищеності прав і свобод громадян.

Основною метою навчання майбутнього міліціонера у будь-якій країні світу має бути: 1) вироблення розуміння життєвої важливості загальної і поліцейської моралі; 2) установка на вироблення моральної самосвідомості; 3) вироблення стимулів подальшого морального розвитку; 4) формування моральної стійкості, бажання та вміння протистояти злу, різним спокусам, самовиправданню за порушення вимог суспільства; 5) милосердя і любов до людей. Єдність цих цілей слугує основою для продуктивного зіставлення педагогічних систем морального виховання майбутніх полісменів у процесі професійної підготовки [8, 48].

Формування морально досконалої особистості досі є одним із центральних напрямів виховання громадян, працівників різних професій. У суспільстві є професії, для представників яких моральне виховання має особливе значення. До них належать і майбутні правоохоронці, для яких норми моралі, моральні переконання і почуття власної гідності професійно значущі.

Як зауважує Г. Нурлибаєва, зі здійсненням обраних цілей безпосередньо пов’язана і організаційна структура навчання поліцейській етиці у різних країнах Європи. Результати дослідження засвідчили, що в Європі організація навчання ґрунтується на формуванні поліцейської етики майбутнього правоохоронця, незважаючи на спільність цілей і задач, однак ще не має ознак стандартизованості, шаблонності. В кожній країні і у кожному навчальному закладі вона здійснюється по-різному і залежить від економічних і соціальних чинників, організації поліцейської служби в країні, традицій поліцейської освіти тощо. Форми організації навчального процесу також різноманітні: навчальні і позанавчальні, колективні, групові та індивідуальні, інформаційні,

практично-дійові і синтетичні. Окрім форм занять, які входять у програму навчання, використовуються інші організаційні форми: бесіди, лекції, зустрічі, конкурси, круглі столи, конференції тощо [8].

За організаційними ознаками всі поліцейські навчальні заклади Європи можна поділити на такі дві групи: 1) заклади, в яких акцентується на професійній етиці майбутнього полісмена, виділення окремого предмета етичного спрямування (наприклад: поліцейська деонтологія – Росія, Молдова; захист прав людини – Німеччина, Італія, Австрія); 2) заклади, в яких у контексті професійної освіти вивчається і професійна етика полісмена (Бельгія).

Водночас для успішного здобуття професії, адаптації до мінливих умов професійного оточення майбутній міліціонер повинен володіти – індивідуальним ресурсом професійного розвитку. Він характеризує внутрішню фізичну і духовну енергію індивіда, його спрямованість на самореалізацію; забезпечує стабільно ефективність діяльності особистості і тому розглядається як внутрішня основа для формування професіонала [2, с. 9].

Зауважимо, що курсанти відомчих вищих навчальних закладів і молоді працівники міліції нерідко свідомо намагаються приховати і фактично руйнують в собі якості, які здаються їм недоречними для професії у цьому соціальному середовищі чи в конкретний проміжок життя. Саме тому, формуючись під час діяльності, особистість майбутнього професіонала як складне динамічне утворення є головною рушійною силою, що регулює, контролює, оцінює і перетворює діяльність і водночас себе. Особистість досягає професійної компетентності тільки при відповідній мотивації і визначеній професійній спрямованості, продуктивній діяльності та змістовному спілкуванні, адже людина значною мірою є тим, що вона робить, відображенням тих людей, з якими вона здійснює уявний чи реальний діалог [7; 10, с. 27–28].

Г. Нурлибаєва здійснила порівняльно-педагогічне дослідження педагогічних технологій, які використовуються у процесі навчання у вищих поліцейських навчальних закладах Європи. Вчена зауважила, що педагогічний процес спрямований на три взаємопов'язані і взаємозалежні аспекти морального виховання, а саме: на сферу свідомості, емоційно-чуттєву сферу та поведінкову.

За результатами дослідження дослідниця зробила висновок, що під час навчання майбутніх офіцерів поліції в європейських поліцейських академіях і коледжах застосовуються такі найбільш популярні методи навчання, які можна розділити на три групи відповідно до їх спрямованості на той чи інший аспект професії.

1. Теоретична підготовка. Методи, які сприяють формуванню пізнавальної і професійної мотивації майбутнього правоохоронця, ког-

нітивної сторони виховання. Ці методи застосовуються для того, аби «озброїти» офіцерів поліції системою спеціальних знань, моральних уявлень, понять і переконань.

2. Соціально особистісна підготовка. Методи, які формують позитивне емоційно-ціннісне ставлення до обраної професії, розвиток креативних моделей етичної поведінки і діяльності, пов'язаної із реалізацією засвоєних моральних норм.

3. Практична підготовка. Виховання відповідних поведінкових стратегій, які будуть придатними в реальній діяльності [8, с. 96–97].

На думку багатьох респондентів, під час основного навчання офіцерів поліції більше зусиль необхідно витратити на те, щоб інтегрувати теоретичну частину навчання з соціально особистісною підготовкою і з практичною підготовкою – навчанням у польових умовах, щоб вони не були трьома різними типами навчання. Професійний підхід до проблеми повинен навчити офіцерів поліції вміти ідентифікувати всі моменти поліцейської роботи. Дуже важливим фактом залишається можливість роздумувати над своїми діями в межах такого поняття, як професіоналізм. У результаті багаторічних досліджень вчена виявила основні педагогічні закономірності, тенденції та особливості навчання майбутніх поліціантів під час професійної підготовки на початку XXI століття (табл.) [8, с. 144–146].

Водночас одним із провідних, центральних завдань на шляху розвитку та гуманізації суспільства, на думку В. Л. Оргинського, є вдосконалення процесу виховання майбутнього правоохоронця. Виховання культури в широкому розумінні охоплює культуру поведінки, спілкування, роботи, зовнішнього вигляду, світогляд, освіту, етику та естетику. Сучасну систему життя, господарювання, відносин потрібно формувати насамперед на ґрунті розвитку загальнолюдських цінностей, нової моралі, принципів поведінки та підходів до діяльності людей у різних сферах суспільства. Громадське виховання здійснюється через механізм пізнання, спілкування і діяльності. Для його організації необхідно: навчати правилам поведінки майбутнього міліціонера; впрацювати навички наукової організації праці; виховувати культуру зовнішнього вигляду; розвивати культуру спілкування та естетику інтер'єру [9, с. 302].

Освітній простір Європи поєднує системний та проблемний підходи до виховання та навчання майбутніх працівників правоохоронної системи. Кожна спроба навчання в системі правоохоронних органів ґрунтується на принципі «навчання для дорослих» із використанням сучасних досягнень андрагогіки – науки про викладання дорослим людям.

Таблиця

Закономірності і особливості виховання майбутніх працівників поліції в Європі у процесі професійної підготовки (за Г. Нурлибасовою, 2011)

Цілі і задачі	Формування цілісної особистості офіцера поліції, який володіє професійною компетентністю і високими моральними якостями. Під час навчання вивчаються та інтеріоризуються такі принципи і цінності, як повага права на життя, повага фундаментальних прав та свобод особистості, принципа безпристрасності, чесності, ввічливості, справедливості, відповідальності, верховенства права та закону, рівності перед законом, об'єктивності, необхідності і зваженості дій, невідступності і повага до суспільства.
Зміст	Вивчення загальної етики, історії загальнонаукових учень, етичних кодексів тощо
Нормативно-орієнтаційна основа	Використання Європейського кодексу поліцейської етики, кодексів окремих країн, інших документів, які містять інші нормотворчі постулати.
Педагогічні технології	Технології особистісно орієнтаційного навчання, проблемне навчання (PBL – problem based learning), інформаційні технології навчання, технології модульного навчання, дистанційне навчання.
Склад і кваліфікація викладачів	Вік, досвід і кваліфікація викладачів різняться залежно від традицій поліцейської освіти у кожній країні; від організації поліцейського навчання у різних країнах; від його змісту; від методів навчання; від підходу до оцінки якості отриманих знань, умінь і навичок, зокрема в області вивчення етики.
Оцінка результатів навчання	Оцінка результатів навчання відбувається у процесі професійної діяльності майбутнього правоохоронця і охоплює механізми зовнішнього і внутрішнього контролю: зовнішній контроль – санкції, які застосовує керівництво та суспільство щодо порушників норм; основою внутрішнього контролю є професійна компетентність.

Ще одним важливим напрямом, який використовують європейські представники правоохоронних органів, – це навчання та практична реалізація нових перспективних напрямів міжнародної співпраці в області боротьби зі злочинністю, а також співпраця, яка посідає провідне місце на міждержавному рівні, в області підготовки поліцейських кад-

рів. У сучасних умовах швидкого розвитку інтеграційних процесів у світі значне зближення країн у різних галузях економіки та політики ці види співпраці розвиваються надзвичайно інтенсивно [3]. Сучасним керівникам МВС не тільки необхідно добре знати особливості правових систем різних держав, основи міжнародного права, іноземні мови, але і Європейський кодекс поліцейської етики, а також окремі кодекси поліцейського європейських країн. Вивчення цих аспектів поліцейської освіти повинне посісти провідне місце у навчально-виховній системі навчальних закладів МВС, адже потенціал молодого покоління курсантів і слухачів також повинен ураховуватися та використовуватися.

В Україні забезпечення навчально-виховного процесу здійснюється на чотирьох рівнях:

1) світоглядному (враховується увесь діапазон сформованості ціннісних орієнтацій, соціальних ідеалів і норм);

2) соціологічному (аналізується соціально-культурний стан навчального закладу та можливості корекційного впливу на нього);

3) дидактичному (визначається відповідність змісту, форм, методів і засобів навчання кінцевим і проміжним цілям освіти);

4) психологічному (береться до уваги повний спектр психічних особливостей викладачів і слухачів, що призводить до використання різних за метою, змістом і характером психокорекційних програм розвитку) [1, с. 26–28].

Отже, через свою професійну діяльність спеціаліст інтегрується в суспільство. Саме тому загальнолюдські цінності (духовність, гуманність, моральність) повинні домінувати у майбутнього правоохоронця і в ухваленні рішень, пов'язаних із професією, і в побуті.

Як наголошувалося, забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості визначаються як цілі вищої освіти [4].

Оскільки вирішення завдань щодо вдосконалення діяльності освітніх закладів МВС України в процесі професіоналізації майбутнього правоохоронця та формування достойного міліціонера за всіма параметрами потребує подальшого розвитку і взаємодії із навчальними закладами поліції інших країн, потрібно активніше розвивати взаємний обмін позитивним досвідом з підготовки кадрів поліції, навчальною літературою, викладачами і слухачами, підвищення кваліфікації практичних працівників у межах взаємообміну і навчання з вирішення проблем, які становлять спільний інтерес (боротьба з організованою злочинністю, нелегальна міграція, боротьба із незаконним оборотом наркотичних речовин тощо) із урахуванням у навчанні етичних аспектів.

В Україні традиції морального виховання майбутніх працівників міліції більшою мірою мають теоретичний характер, а саме: на окремих кафедрах вивчаються теоретичні основи етики, не у всіх навчальних закладах МВС приділяється достатньо уваги практичним методам навчання, таким як рольові ігри, етичні дилеми, ухвалення рішень тощо. Найчастіше ці методи застосовуються епізодично і не завжди доступно через наявність часових обмежень [5]. За кордоном використовуються тренінгові методи навчання, приділяється більше часу таким формам навчання: тренування у польових умовах, рольові ігри, моделювання ситуацій, практичні роботи (самостійні або під керівництвом), реальні життєві ситуації, вирішення моральних дилем тощо.

Висновки. В основу навчально-виховного процесу мають бути покладені принципи гуманізму, демократизму, наступності та спадкоємності поколінь, толерантності. Це підкреслено в Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті. Саме тому навчально-виховний характер будь-якого виду діяльності, в яку буде задіяний майбутній правоохоронець, повинен з'ясувати, по-перше, наскільки нова діяльність спроможна розвивати професійно значущі якості міліціонера, який у неї професійно-виховний потенціал. По-друге, наскільки педагогічно грамотно обрані цілі навчально-виховного процесу, розроблена методика, матеріальне і технічне оснащення тощо.

Контексті дослідження психологічних особливостей навчально-виховного процесу в Україні та європейських країнах повинні враховуватися найбільш змістовні й конкретні уявлення про особистість майбутнього правоохоронця та надаватися можливість упорядкувати безліч професійно важливих якостей, які варто плекати у період навчання у відомчому закладі.

Перспектива дослідження. У контексті з'ясування цієї проблематики повинні враховуватися ментальні відмінності і національні особливості європейських поліцейських та їхніх українських колег. Тому вважаємо за необхідне у майбутньому здійснити крос-культурне дослідження відмінностей у психолого-педагогічному просторі навчання та виховання майбутнього правоохоронця.

1. Ануфрієв М. І. Вищий заклад освіти МВС України: науково-практичний посіб. / М. І. Ануфрієв, О. М. Бандурка, О. Н. Ярмиш. – Х.: Ун-т внутр. справ, 1999. – 369 с.

2. Дружилов С. А. Психология профессионализма. Инженерно-психологический подход / С. А. Дружилов. – Х.: Гуманитарный Центр, 2011. – 296 с.

3. Левенець О. А. Психологічні чинники розвитку професійних умінь працівників органів внутрішніх справ: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 / Академії управління Міністерства внутрішніх справ / О. А. Левенець. – К., 2009. – 21 с.

4. Макаренко П. В. Професійна «Я-концепція» майбутніх фахівців правоохоронної діяльності: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук / П. В. Макаренко. – Х., 2001. – 19 с.

5. Мельников В. М. Психологическое обеспечение деятельности ОВД в экстремальных условиях несения службы / В. М. Мельников. – Улан-Удэ, 2002. – 65 с.

6. Мороз Л. І. Теоретичні засади та організація психологічного тренінгу в органах внутрішніх справ: монографія / Л. І. Мороз. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2005. – 228 с.

7. Мороз Л. І. Професійно-психологічний тренінг: підруч. / Л. І. Мороз, С. І. Яковенко. – К.: ПАЛИВОДА А. В., 2011. – 252 с.

8. Нурлыбаева Г. К. Обучение профессиональной этике в полицейских вузах Европы: монография / Г. К. Нурлыбаева; под ред. В. Я. Кикотя, А. М. Столяренко. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2011. – 191 с.

9. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник / В. Л. Ортинський. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 493 с.

10. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.06 / Нац. ун-т внутрішніх справ / Н. П. Сергієнко. – Х., 2005. – 21 с.

Андрушко Я. С. Психологические основы учебно-воспитательного процесса будущего милиционера за рубежом и в Украине

В статье раскрываются особенности учебно-воспитательного процесса будущего работника правоохранительной деятельности за рубежом и в Украине. Анализируется морально-нравственное воспитание курсантов и его роль для дальнейшего становления милиционера как в Украине, так и в странах Европы. Охарактеризованы ведущие цели учебной деятельности будущих правоохранителей и выяснены основные методы, используемые в учебных заведениях Украины и Европы.

Ключевые слова: образование, профессиональное обучение, будущий правоохранитель, милиция, воспитание, полицейские учебные заведения.

Andrushko Y. S. Psychological foundations of the future police officer educational process abroad and in Ukraine

The article describes the features of the future law enforcement worker educational process abroad and in Ukraine. The moral and ethical education of cadets and its role in further development of law enforcement officers, both in Ukraine and in Europe is analyzed. The author characterises key objectives of the future law enforcement training and clarifies the basic methods used in educational institutions of Ukraine and Europe.

Key words: education, training, future law enforcement officer, police, training, police training institutions.

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р

ПСИХОЛОГО-ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО- ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА МІЛІЦІЇ

Порушуються питання щодо психолого-правових особливостей забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості працівника міліції у контексті розвитку інформаційного середовища в Україні.

Ключові слова: *інформаційно-психологічна безпека, психолого-правові особливості, працівники міліції.*

Постановка проблеми. Україна як частина сучасного світу знаходиться на етапі розвитку, що отримав наукове та нормативне визначення інформаційного суспільства. Становлення такого суспільства обумовлено високими темпами розвитку інформаційних технологій на базі динамічних інформаційних систем, використанням глобальних телекомунікаційних мереж (Інтернет), зростанням швидкості передачі та обробки інформації, збільшенням ємності мобільних носіїв, формуванням різних електронних баз даних персональної інформації жителів України. Зазначені досягнення науково-технічного прогресу позитивно відображаються на поліпшенні життя, оптимізації управлінських процесів, можливості реалізації конституційних прав на пошук, отримання, передачу і поширення інформації. Водночас розвиток інформаційних технологій безпосередньо впливає на стан інформаційно-психологічної безпеки окремої людини та суспільства що вимагає здійснення відповідних наукових досліджень.

Стан дослідження. Різні аспекти інформаційного законодавства тією чи іншою мірою висвітлювались в роботах українських і зарубіжних учених-адміністративістів: В. Б. Авер'янова, С. С. Алексєєва, Г. Л. Аكوпова, І. Л. Бачило, В. М. Брижка, О. А. Банчука, С. Ф. Гуцу, В. І. Гурковського, А. М. Гулеміна, Н. В. Паршиної, В. С. Цимбалюка, І. В. Март'янова, О. В. Синєокого. Окремі аспекти інформаційно-психологічної безпеки досліджували: Н. М. Бамбурак, А. Й. Капська, М. П. Лукашевич, О. В. Лівшун, І. І. Мигович, І. М. Пінчук, С. С. Пальчевський та інші.

Однак динамічні зміни у сучасному інформаційному просторі обумовлюють необхідність комплексного аналізу з позиції юридичної та психологічної науки захисту особистості від інформаційних загроз, що актуалізує пошук і вибір комплексних підходів у наукових дослідженнях із погляду на адаптацію інформаційного законодавства Європейського Союзу у правову систему України.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення психолого-правових особливостей забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості працівника міліції України.

Виклад основних положень. Процеси перетворення, що відбуваються в Україні, реформа правоохоронної системи ставлять нові завдання перед суспільством і державою. Реформування та перехід до інформаційного суспільства різко активізували інформаційно-комунікативні процеси, які здійснюються опосередковано через засоби масової комунікації та безпосередньо в міжособистісній і особистісно-груповій взаємодії. У цьому зв'язку на новому рівні повинні порушуватися питання забезпечення інформаційно-психологічної безпеки громадян України, зокрема співробітників міліції.

Питання забезпечення інформаційно-психологічної безпеки відображено в Доктрині інформаційної безпеки України, яка доповнює основи внутрішньої і зовнішньої політики України, а також у Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні щодо системи державних гарантій конституційних прав людини в інформаційній сфері [1].

Забезпечення інформаційно-психологічної безпеки є складовою найважливішою для мінливого суспільства психологічної проблеми формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини як суб'єкта життєдіяльності. Вирішення зазначеної проблеми безпосередньо пов'язане з подоланням виявлених об'єктивних протиріч:

– соціально-психологічного характеру – між соціальним замовленням суспільства на фахівців, здатних захищати від негативних інформаційних впливів у професійній діяльності, забезпечувати власну інформаційно-психологічну безпеку, і не повною мірою реалізованими потенційними можливостями психологічної науки у вирішенні означеного завдання;

– науково-теоретичного характеру – між необхідністю створення науково обґрунтованої акмеологічної моделі забезпечення безпеки особистості співробітників міліції від негативних інформаційних впливів і її недостатньою теоретичною розробленістю, низьким рівнем методичного забезпечення [2].

На наш погляд, в існуючих нормативних правових актах інформаційна безпека розглядається у зв'язку із захистом безпосередньо інформації та інформаційних ресурсів, залишаючи осторонь проблеми особистості. Законодавчі рішення у цій сфері недостатньо конкретні, слабо виражені правові та соціальні механізми контролю та нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів. Це створює умови для широкого розповсюдження деструктивних інформаційних впливів на співробітників міліції, сприяє закріпленню негативних сте-

реотипів поведінки в їх власних звичках і способі життя, знижує рівень граничних обмежень і правових заборон, що поряд з іншими факторами сприяє формуванню поведінки, спрямованої на правопорушення.

Існуючі нормативно-правові акти розглядають інформаційно-психологічну безпеку у вузькоінформаційному контексті, не охоплюючи проблеми особистості. Складність і різноманіття наростаючих негативних інформаційно-психологічних впливів призводить до деструктивних наслідків для особистості, суспільства та держави. Негативний інформаційно-психологічний вплив виявляється у вигляді інформації, включаючи засоби її виробництва, презентації та поширення, структурованої для її некритичного сприйняття як спонукач і регулятор поведінки об'єктів впливу [3].

У таких умовах інформаційно-психологічна безпека особистості співробітників міліції проявляється у вигляді симптомокомплексу особистісних властивостей, які сприяють формуванню та функціонуванню адаптивної інформаційно орієнтовної основи соціальної поведінки людини, що є важливою умовою успішності протидії негативному інформаційно-психологічному впливу.

Порівняна стійкість і сталість щодо екстремального характеру правоохоронної діяльності з боку співробітників міліції, що виражаються у властивостях їх особистості, обумовлюють здатність протистояти впливам середовища, долати опір негативних зовнішніх умов, успішно здійснювати цілі та наміри професійної діяльності.

Недостатня розробленість правових і соціальних механізмів контролю та нейтралізації негативних інформаційно-психологічних впливів створює умови для їх широкого впливу на психіку співробітників міліції та визначає основні психолого-правові особливості забезпечення їхньої інформаційно-психологічної безпеки.

Психологічна стійкість, демонстрована в адаптивній поведінці в різних ситуаціях професійної діяльності, виступає основним показником оцінки стану інформаційно-психологічної безпеки особистості співробітників міліції. Соціально-психологічні, індивідуально-психологічні та типологічні властивості особистості пов'язані з ефективністю їх копінг-поведінки і успішністю протидії в ситуаціях негативного інформаційно-психологічного впливу.

Теоретичний і методологічний аналіз дозволив зробити висновок, що інформаційно-психологічну безпеку особистості співробітників міліції можна розглядати як стан захищеності психіки від дії різноманітних інформаційних факторів, що перешкоджають чи утруднюють формування та функціонування адекватної інформаційно-орієнтовної основи соціальної поведінки людини (і в цілому життєдіяльності в суспільстві), а також адекватної системи його суб'єктивних (особистіс-

них, суб'єктивно-особистісних) ставлень до навколишнього світу та себе.

Негативний інформаційно-психологічний вплив за суттю – це такий вплив на людину або групу осіб (крім їх волі), який здійснюється з використанням спеціальних засобів і методів впливу на психіку людини та призводить до негативних наслідків для особистості, суспільства та держави. Вплив проявляється у вигляді інформації, структурованої для її некритичного сприйняття [4].

Показниками стану інформаційно-психологічної безпеки особистості співробітника міліції виступають відповідні рівні психологічної стійкості. Високий рівень психологічної стійкості характеризується домінуючою внутрішньою мотивацією, усвідомленою моральністю нормативності поведінки, емоційною врівноваженістю, високим рівнем відповідальності та самоконтролю в процесі взаємодії з колегами по службі та за інтерпретації повідомлень засобів масової інформації, при цьому виражені емоційно-вольові особливості поєднуються з підвищеною критичністю до змісту інформаційних повідомлень, наведених у них доказах аргументах.

Середній рівень характеризується розвиненими інтелектуальними та комунікативними якостями, позитивною внутрішньою та зовнішньою мотивацією, високою емоційністю, збудливістю під час сприйняття повідомлень, високою самооцінкою, інформованістю, товариськістю. Висока емоційність реакцій може незначно впливати на психологічну стійкість, знижуючи об'єктивність сприйняття інформації.

Низький рівень характеризується помірною спрямованістю на вирішення оперативно-службових завдань, переважно позитивною зовнішньою мотивацією, тривожністю, вразливістю, суперечливістю висновків при аналізі інформації з порушених проблем, поступливістю, схильністю до компромісу та конформізму. Для осіб цього рівня характерні помірно розвинені емоційно-вольові якості, невисокі інтелектуальні та комунікативні здібності.

Психологічний механізм достовірного зв'язку соціально-психологічних, індивідуально-психологічних та індивідуально-типологічних властивостей особистості з ефективністю їх копінг-поведінки та успішністю протидії в ситуаціях негативного інформаційно-психологічного впливу може стати основою розвитку інформаційно-психологічної безпеки особистості. Облік цих властивостей особистості, а також важливих умов протидії: мінімальна сукупність у вигляді симптомокомплексу особистісних властивостей утворюють особистісний копінг-потенціал (копінг-ресурс); зміни, що відбуваються за допомогою копінг-поведінки у власному несвідомому, спеціальний вплив, обумовлюють необхідність вивчення психологічного механізму цілеспрямованої адаптивної поведінки.

нки, що є основою інформаційно-психологічної безпеки співробітника міліції.

Акмеологічна структурно-функціональна модель розвитку інформаційно-психологічної безпеки особистості співробітників міліції, повинна містити декілька блоків: акмеологічне проектування (вхід), (конструювання моделі поведінки співробітника, зокрема професійна психологічна підготовка, зміст діяльності, форми організації та методи; прогнозування умов акмеологічного впливу та стану об'єкта (особистість, соціально-психологічні умови); корекція (психолого-акмеологічна допомога: психологічна підтримка; акмеологічний вплив, психологічні корекція, розвиток і допомога), а також те, що безпосередньо коректується, – копінг-стратегії особистості, «я-концепція», особистісно-середовищні ресурси, міжособистісні відносини, навколишнє середовище; прогнозування та корекція (вихід) (психодіагностичні заходи та психологічний моніторинг) [5].

Взаємодія копінг-механізмів із системами «Я-концепції» дозволяє послабити негативний вплив на організм об'ємного і різноманітного інформаційно-психологічного впливу та позбавити особистість від згубного впливу посттравматичних реакцій.

До особливостей акмеологічного забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості входить процес надання властивостей надійності, неухильності здійснення певних заходів, досягненню поставлених цілей шляхом створення необхідних і достатніх для цього умов.

У структурі цього забезпечення виокремлено:

- об'єкт впливу в межах акмеологічного забезпечення – система «негативний інформаційно-психологічний вплив – особистість»;
- предмет впливу – особистість і навколишнє середовище;
- мета впливу – розвиток інформаційно-психологічної безпеки особистості, що охоплює психолого-правові особливості такого забезпечення щодо співробітників правоохоронних органів;
- засоби та способи впливу – приватні технології акмеологічного забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Акмеологічне забезпечення становить технологічну систему, призначену для формування, збереження та відновлення адаптивної поведінки особистості.

Висновки. Акмеологічна структурно-функціональна модель інформаційно-психологічної безпеки особистості співробітників міліції повинна бути покладена в основу програми спеціального курсу розвитку інформаційно-психологічної безпеки особистості співробітників міліції і апробована під час експерименту, мета якого – розвиток особистісно-середовищних стратегій-ресурсів співробітників міліції: осо-

бистісної та професійної самооцінки, локус контролю, емпатії, афіліації сприйняття та надання соціальної підтримки та високофункціональних стратегій подолання негативного інформаційно-психологічного впливу. Необхідна розробка цілісної системи комплексного акмеологічного забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості, що містить не тільки індивідуально-особистісний, а й соціальний, соціально-груповий рівні.

Психолого-акмеологічні технології формування та розвитку інформаційно-психологічної безпеки особистості повинні бути спрямовані на високоефективний акмеологічний вплив на одиничний або груповий об'єкт, застосовуючи необхідний арсенал прикладних технологій акмеологічного впливу, що дає можливість припускати, що впровадження акмеологічних технологій у широку практику дозволить підвищити ефективність інформаційно-психологічної безпеки особистості.

Перспективи дослідження. Напрямом подальших досліджень є використання психолого-акмеологічних технологій для формування інформаційно-психологічної безпеки працівника спеціального підрозділу міліції в аспекті забезпечення нервово-психічної стійкості та розвитку особистісного адаптивного потенціалу.

1. Про затвердження Доктрини інформаційної безпеки України: Указ Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/ru/documents/9570.html

2. Ліпкан В. А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції: навч. посібник / В. А. Ліпкан. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.

3. Кормич Б. А. Інформаційна безпека: організаційно-правові основи: навч. посібник / Б. А. Кормич. – К.: Кондор, 2004. – 384 с.

4. Грачев В. И. Информационно-психологическая безопасность личности: теория и технология психологической защиты: дис. ... д-ра псих. наук: спец. 19.00.12 / Георгий Васильевич Грачев. – М., 2000. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/informatsionno-psikhologicheskaya-bezopasnost-lichnosti-teoriya-i-tekhnologiya-psikhologiche#ixzz2eKНтРА6>

5. Пальчевський С. С. Акмеологія: навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К.: Кондор, 2008. – 398 с.

Есимов С. С. Психолого-правовые особенности обеспечения информационно-психологической безопасности личности сотрудника милиции

Затрагиваются вопросы психолого-правовых особенностей обеспечения информационно-психологической безопасности личности работника милиции в контексте развития информационной среды в Украине.

Ключевые слова: *информационно-психологическая безопасность, психолого-правовые особенности, работники милиции.*

Yesimov S. S. Psychological and legal peculiarities of information and psychological security ensuring of the personality of a police officer

The article raises issues of psychological and legal characteristics of information-psychological security of the personality of a law enforcement worker in the context of the information environment development in Ukraine.

Key words: *informational-psychological safety, psychological and legal peculiarities, law enforcement workers.*

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

УДК 34.477

Р.-В. В. Кісіль

**ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СТАГНАЦІЇ
ТА ПРОЯВІВ ДЕФОРМАЦІЇ ОСОБИ ПРАЦІВНИКА ОВС
ЯК МЕТОДИКА РАННЬОЇ ПРЕВЕНЦІЇ
КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

Викладено синалагматичні узагальнення щодо філософсько-правового та морально-психологічного вимірів інтерпретації проявів корупції, її тенденцій, що характерні для сучасного етапу процесів право- та державотворення. Розглянуто питання соціально-економічних наслідків корупції в онтологічному аспекті.

Ключові слова: *корупція, прояви, протидія, деонтологічний аспект, профілактика.*

Постановка проблеми. Мультиаспектність впливу корупційного феномена на соціально-правові, економічні та політичні процеси функціонування соціальних організацій зумовлює необхідність ідентифікації форм трансформації базових ланок соціального середовища, яких останні зазнають унаслідок інтеграції корупційної моделі біхевіоризму у суспільні відносини на індивідуальному та вузькогруповому (корпоративному) рівнях.

Послідовний філософсько-правовий та юридико-психологічний аналіз мікрорівня процесу соціальної корупціалізації, на нашу думку, є запорукою деталізації особливостей таких компонентів корупційного феномена як індивідуальні фактори каталізації корупційної активності (феномен морально-психічної схильності службової особи до вчинення корупційних дій) та іманентні трансформації внутрішнього імперативу службової особи під дією корупційних факторів.

Мета статті полягає в структуризаційній консолідації хаотично дисоційованих у парадигмі сучасної доктрини фрагментів деонтологічної концепції інтерпретації детермінаційного осередку процесу корупціалізації службової особи.

Стан дослідження. Безпосередньому осмисленню корупції як соціального, економічного, політичного, правового явища присвячено чимало публікацій відомих учених. У цьому контексті слід виокремити В. Б. Авер'янова, О. М. Бандурку, Ю. Бауліна, Д. М. Бахраха, Ю. П. Битяка, В. К. Колпакова, А. Т. Комзюка, Є. В. Курінного, Д. М. Лук'янця, О. Г. Кальмана, Є. В. Невмержицького, М. І. Мельника, В. В. Сташиса, А. О. Селіванова, С. Г. Стеценко, О. В. Ткаченко, С. А. Шалгунову. Їхні наукові праці є помітним внеском у вирішення зазначеної проблематики.

Виклад основних положень. Поряд із реформуванням органів внутрішніх справ, яке відбувається за умови неоднозначних і нестабільних суспільно-політичних процесів у державі, актуальним питанням, що впливає на ефективність діяльності ОВС, є протидія деліктам, котрі трапляються в діяльності їх співробітників. Як задекларовано у ст. 1 Закону України «Про міліцію», це – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань. Але, не таємниця, що наділені такими високими обов'язками співробітники правоохоронних органів учиняють делікти. Однією із форм протиправної поведінки працівників ОВС є корупція, що не оминула відомство, яке за призначенням покликане боротися з цим явищем. Корупція є психологічним і моральним явищем. Вона не існує поза людиною, а пов'язана з її поведінкою, діяльністю [1, с. 21]. Корупція – це не лише певні діяння, а й система негативних поглядів, переконань, установок [2], спосіб мислення, який обумовлює стиль життя. С. В. Степашин зазначає: «Корупція – не просто хабарі, не просто зловживання службовим становищем, не просто завуальовані види підкупу чиновників. Це хвороба більш глибока, яка має у своїй основі психологічну установку використовувати державну службу як невичерпне джерело для досягнення корисливої мети» [3, с. 2]. Морально-психологічні наслідки корупції проявляються в тому, що вона є потужним фактором деморалізації суспільства, девальвації моральних цінностей, деформації індивідуальної та суспільної психології; нищить духовні та моральні цінності; сприяє поширенню у суспільстві кримінальної психології; змінює мотивацію службових осіб у сфері державного управління, а також громадян у різних сферах соціального життя [1, с. 52]. Корупція в ОВС та системі правоохоронних органів загалом дає підстави вважати її вкрай небезпечним явищем – одним із проявів професійної деформації співробітників ОВС.

За результатами проведеного соціологічного опитування громадян у березні 2007 р. 51,7% опитаних респондентів вважають міліцію найкорумпованишим правоохоронним органом у державі [4]. Офіційні статистичні дані Департаменту інформаційних технологій МВС України свідчать про динаміку зростання правопорушень із боку співробітників органів внутрішніх справ. За проступки, які передбачені Законом України «Про боротьбу з корупцією», стосовно правоохоронців складено і направлено до суду у 2003 р. – 78 протоколів; у 2004 р. – 244; у 2005 р. – 429; у 2006 р. – 509; у 2007 р. – 802; у 2008 р. – 976.

Упродовж 2009 р. до Міністерства внутрішніх справ надійшло 1096 повідомлень про події, пов'язані з особовим складом. Із загальної кількості кримінальних справ більшість (564, або 76%) порушена за злочини, скоєні у сфері службової діяльності, зокрема: за перевищення влади – 158, хабарництво – 154, службове підроблення – 120, зловживання владою – 105, службову недбалість – 27. Упродовж цього року поширилася негативна тенденція щодо збільшення кримінальних справ, порушених за фактами хабарництва. Їх кількість зросла на 43,9% (з 107 до 154). В основному хабар давали за непритягнення правопорушників до кримінальної чи адміністративної відповідальності, за зміну запобіжного заходу, повернення особистих документів, викраденого автотранспорту тощо. Суми хабарів змінювалися залежно від соціального статусу громадян. Вимагають їх найчастіше у підрозділах ДІМ, де щодо працівників було порушено 37 кримінальних справ, ДАІ – 33, слідства – 27, карного розшуку – 25, ДСБЕЗ – 9, КМСД – 4*.

Поширення корупції в ОВС, на нашу думку, пов'язане з низкою обставин. По-перше, ОВС – найчисельніше правоохоронне відомство. По-друге, сфера діяльності органів внутрішніх справ доволі різноманітна і пов'язана зі здійсненням контролю за дотриманням різноманітних правил і приписів у різних сферах (це – безпека дорожнього руху, торгівля, міграція населення, охорона громадського порядку, зокрема превенція правопорушень), в яких закріплено найбільш важливі права і свободи громадян. Питання визначення причин, корупційних проявів серед працівників органів внутрішніх справ тісно пов'язане з тими, які характерні для всіх категорій працівників державного апарату.

Вирізняють два рівні корупції в ОВС – номенклатурний, що мало виявляється і винні (зазвичай керівництво органу чи його підрозділів внутрішніх справ) рідко притягаються до відповідальності, і низовий, що, так би мовити, «демонструється» рядовими співробітниками, чия «діяльність» частіше відображається у вирокі суду. Складно ви-

*За даними доповідної записки керівництву МВС України від 9 лютого 2010 р. № 2548.

значити, який з них небезпечніший: чи перший, що завдає відчутних збитків суспільству, чи другий, розповсюджений, адже з ним щоденно зіштовхуються громадяни держави. Слід погодитися з Є. В. Невмержицьким та Ф. П. Шульженком у тому, що збитки, які корупція серед правоохоронних органів завдає суспільству, неможливо виміряти загальною статистикою [5, с. 92]. Найбільша шкода від цього явища полягає у тому, що воно негативно впливає на довіру суспільства до міліції.

У межах цього пошуку доцільно проаналізувати два найбільш характерні і найбільш небезпечні прояви корупції в органах внутрішніх справ, які відображають певну тенденцію розвитку, і навіть поглиблення професійної деформації особистості, у нашому випадку працівників цих органів. Йдеться про отримання хабара і про зловживання посадовими повноваженнями.

Хабар – двостороння угода, в якій кожна зі сторін намагається отримати вигоду. Ініціатори такої «угоди», як правило, бувають громадяни, які зацікавлені у «послугах» співробітника органу внутрішніх справ, що полягають у: нейтралізації слідчих дій, оперативно-розшукових заходів, забезпеченні та отриманні офіційного прикриття тощо. Часто отримання хабара співробітником міліції спровоковано його вимогою, тобто ініціатором отримання винагороди в такому випадку є співробітник, і давання хабара відбувається не на добровільних засадах, а з примусу, здійснюваного посадовою особою. Деколи співробітника міліції ставлять у такі умови, за яких він вимушений одержати хабар. Це пов'язано з шантажем, погрозою розправи з ним чи його близькими, що призводить до того, що співробітник міліції опиняється в таких умовах, коли необхідно вибирати – отримувати хабар і поліпшити своє матеріальне становище, чи, відмовившись від нього, – побоюватися за своє і життя близьких, чи зазнати припинень. Часто злочинці, представники злочинних угруповань, провокують отримання хабара певним співробітником або «купують» його, щоб використовувати його послуги за необхідності. Невипадково в кримінальному середовищі з'явився вислів «посадити на хабар», за аналогією з відомим серед наркодилерів – «посадити на голку» [6, с. 6]. Сьогодні хабарництво, продаж посад, система підкупу посадових осіб, зловживання владою або службовим становищем із корисливих мотивів є найгострішою формою прояву корупції. О. Г. Кальман зважає на таку негативну тенденцію, як зрощення представників кримінального бізнесу з корумпованими представниками працівників правоохоронних органів. Одним із небезпечних і загрозливих факторів є те, що поза державним контролем залишається діяльність посадових і службових осіб у таких важливих сферах, як правоохоронні та судові органи. У системі державних органів, покликаних здійснювати соціальний контроль, спостерігається

тенденція зі створенням замкнутого середовища з певною системою взаємопідтримки та самозбереження, з корупційними зв'язками контролюючих і контрольованих органів [7, с. 6].

Лева частка зловживань, які вчиняються правоохоронцями, пов'язана з прагненням отримання матеріальної винагороди. Стало вже нормою надання фінансової допомоги ОВС з боку комерційних структур, які купують для них автомобілі, оргтехніку, меблі, паливно-мастильні матеріали. Натомість такі «спонсори» отримують від керівників ОВС індульгенції і охоронні грамоти, які надають їм право порушувати закон [8, с. 274]. Рядові співробітники ОВС, використовуючи формений одяг, табельну зброю, спеціальні засоби, здійснюють охорону підприємців або їх офісів, чинять «протекцію», створюючи так звані «дах» комерційним підприємствам і окремим підприємцям. Використовуючи своє службове становище, вони організують перевезення і охорону фальсифікованої алкогольної продукції, наркотиків, зброї, забезпечуючи їх безперешкодний пропуск через контрольно-пропускні пункти міліції, здійснюють здирництво з осіб, які заборгували їхнім друзям, знайомим чи за відповідний відсоток – будь-кому з громадян, які звернулися до них із таким проханням. Окремі співробітники ДАІ, використовуючи службове становище, ставлять на облік викрадені автомобілі або автомобілі, які не пройшли митну реєстрацію. Про це свідчать результати досліджень А. Н. Варигіна [9] і Ю. Н. Гармаєва [9], не вносять в інформаційний банк дані про викрадені автомобілі, інформують злочинців про осіб, які їх цікавлять, забезпечують форменим одягом, спецзасобами і навіть зброєю. Керівники ОВС та їх структурних підрозділів дають накази своїм підлеглим про припинення кримінального переслідування стосовно певних осіб, в яких вони зацікавлені, зокрема членів організованих злочинних угруповань.

Останніми роками спостерігається дедалі тісніше «зближення» співробітників органів внутрішніх справ з представниками організованої злочинності, що є однією із форм деформації професійної субкультури правоохоронця. Кожен із них намагається використати іншого в особистих цілях. Це виявляється не тільки в окремих дружніх стосунках мільйонера з представником організованого злочинного угруповання (наприклад, його колишнім товаришем, однокласником, товаришем по службі), що, до слова, доволі розповсюджено. Простежується встановлення, можна сказати, «професійних» стосунків між співробітниками органів внутрішніх справ і організованими злочинними угрупованнями. Відомі випадки, коли співробітники міліції навіть протегують організовані злочинні угруповання і ті «працюють» під їхнім контролем. Такі співробітники не тільки надають їм «допомогу», щоб вони могли уникнути кримінальної відповідальності, але часто

замість них виїжджають на так звані «розбори», арештовуючи конкурентів своїх «підшефних». Також від «завербованих» співробітників ОВС злочинці часто отримують оперативно-слідчу інформацію, яка їх цікавить, і використовують її у злочинних цілях. За такі дії корупціонери не тільки отримують винагороду грошима й іншими матеріальними благами, а й інформацію про діяльність інших організованих злочинних угруповань, окремих злочинців, яку вони можуть реалізовувати, звітуючи про результативність своєї оперативно-розшукової діяльності.

Наявність корумпованих зв'язків для організованих злочинних формувань і зв'язок корумпованого чиновник ОВС з такими формуваннями – це оптимальна з огляду досягнення злочинного результату і безпеки функціонування схема співіснування двох зазначених явищ. Організована злочинність заінтересована у створенні відповідних позицій у керівництві ОВС, активно вишукуючи відповідних посадових осіб, які би представляли її інтереси у сфері функціонування тіньової економіки, забезпечували сприятливі умови для здійснення протиправної діяльності. Тільки за матеріалами прокурорських перевірок у 2005 р. до дисциплінарної відповідальності притягнуто 21310 працівників органів внутрішніх справ, 1795 – податкової міліції, 245 – Служби безпеки України, 106 представників митних органів. За цей період до кримінальної відповідальності притягнуто 398 працівників МВС, 32 – митних органів і 20 – податкової адміністрації. Про стан законності у правоохоронних органах свідчить і те, що прокурорами всіх рівнів скасовано 15156 постанов про відмову у порушенні кримінальної справи. Тому проблема чистоти кадрів у правоохоронних і контролюючих органах залишається однією із головних у комплексі заходів щодо посилення протидії корупції у державі. Отже, поширення корупції неодмінно призводить до зростання організованої злочинності, а якісний і кількісний розвиток її неодмінно обумовлює збільшення кількості корупційних проявів і підвищення небезпечності їх характеру.

У своєму розвитку корупція й організована злочинність ідуть назустріч одне одному і неодмінно перетинаються на певному етапі свого розвитку. Зустрівшись, інтегрують свої зусилля, багаторазово збільшуючи свій злочинний потенціал. Цей рух назустріч є вигідним обом сторонам. І не завжди, як це інколи стверджують науковці, ініціатива належить організованим угрупованням [1, с. 91]. Посадові особи ОВС, як свідчить практика, і самі часто вишукують контакти з кримінальними елементами, щоб дорожче продати свої послуги. За результатами деяких досліджень, якщо у середині 80-х рр. на підкуп представників державних і правоохоронних органів витрачалося до третини кримінального капіталу, то наприкінці 80-х – вже близько половини [10, с. 8]. Просте-

жується симбіоз двох, на перший погляд, непримиренних ворогів – організованої злочинності і органів внутрішніх справ, які з нею борються. В його основі – корупція. В основі корупції – негативний продукт хибної побудови соціально-психологічних взаємозв'язків співробітника ОВС, і, як наслідок, девіантна професійна поведінка.

Доволі поширені інші факти зловживання службовим становищем співробітниками ОВС, які виявляються в різноманітних формах і не завжди мають корупційний характер. Зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 ККУ) – це умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби [11]. За вчинення таких деліктів посадові особи не виходять за межі наданих їм повноважень і ухвалюють рішення, які належать до їх компетенції, але чинять це всупереч інтересам служби, завданням чи нормальному функціонуванню організації. Іншими словами, це правопорушення, в основі яких: 1) зловживання службовим становищем; 2) корислива мета або інша особиста заінтересованість. Ці діяння визначають сутність корупції, становлять її серцевину.

Перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 ККУ) – це вчинення посадовою особою дій, які явно виходять за межі наданих їй прав чи повноважень і може виявлятися у вчиненні дій, які належать до компетенції вищої посадової особи; в одноособовому вчиненні дій, які повинні здійснюватися колегіально; у вчиненні дій, які не має права за жодних обставин учиняти посадова особа; у здійсненні дій, які можуть бути вчинені за наявності певних умов, чи за відсутності таких.

Корупція в правоохоронних відомствах спричиняє занепокоєння в суспільстві, адже ураження цим явищем значною мірою впливає на дотримання принципу верховенства права в державі. Сьогодні в структурі практично всіх правоохоронних органів створені спеціальні підрозділи – органи внутрішньої безпеки, які здійснюють нагляд за додержанням законності у процесі дізнання і досудового слідства, оперативно-розшукової діяльності та адміністративні практики, а у цілому за дотриманням законності у всіх сферах їхньої діяльності. Але якість їхньої роботи не відповідає потребам дня, рівень корумпованості працівників правоохоронних органів значно вищий, ніж серед суб'єктів корупції [12]. З метою недопущення випадків корупції серед працівників внутрішніх справ необхідно застосовувати комплекс заходів, який спрямований на усунення причин, що спонукають правоохоронців до зловживань і порушень.

Чимало науковців, які вивчають проблему корупції, вважають, що її можливо обмежити двома способами: за допомогою внутрішніх

структур державної влади та організацій, завданням яких є боротьба зі службовими правопорушеннями, а також за допомогою здійснення зовнішнього тиску з боку громадськості [13, с. 158]. Протидія корупції взагалі, в органах внутрішніх справ зокрема, – справа не одного дня. Якщо подолати це явище одразу неможливо, то потрібно його хоча би мінімізувати, зробивши прояви корупції чимось винятковим. Більшість фахівців дотримуються думки, що головними напрямками протидії корупції серед працівників органів внутрішніх справ є: а) жорсткий відбір кандидатів на службу та навчання у відомчі навчальні заклади; б) постійний контроль за виконанням службових обов'язків; в) дотримання системи постійної підзвітності за результатами діяльності; г) суворий контроль за дотриманням дисципліни і законності, виконанням вимог статутів, наказів, розпоряджень; ґ) обов'язкове реагування на скарги та повідомлення про випадки порушень вимог статутів, наказів, положень Етичного кодексу працівника органів внутрішніх справ, зловживань службовими повноваженнями, фактів корупційних проявів та інших порушень, пов'язаних із виконанням службових обов'язків та вчинення протиправних дій поза службою; д) обов'язкове притягнення до відповідальності винних у вчиненні протиправних дій.

Висновки. Ефективна боротьба з посадовими злочинами не може бути здійснена в результаті разових і короткочасних акцій будь-якого ступеня активності та суворості на будь-якому рівні, а потребує тривалих соціально-економічних, політичних і правових перетворень. Ця діяльність повинна ґрунтуватися на поєднанні профілактичних і репресивних заходів на загальносоціальному і спеціально-кримінологічному рівні. На нашу думку, ефективність запровадження заходів протидії корупції серед співробітників органів внутрішніх справ залежатиме від системності та узгодженості цих заходів з іншими нормативно-правовими актами, які регулюють питання організації проходження служби у підрозділах ОВС. Основними напрямками протидії корупції серед співробітників органів внутрішніх справ мають бути: 1) удосконалення антикорупційного законодавства; 2) формування в органах внутрішніх справ сучасного управлінського апарату; 3) превенція корупції; 4) удосконалення заходів щодо виявлення, розслідування, розгляд фактів корупційних діянь; притягнення винних осіб до передбаченої законом відповідальності за корупційні правопорушення у всіх випадках їх вчинення.

1. Мельник М. І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія / М. І. Мельник. – К.: Юридична думка, 2004. – 400 с.

2. Невмержицький Є. В. Корупція як соціально-політичне явище: особливості проявів і механізми подолання в сучасній Україні: автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / С. В. Невмержицький; Ін-т держ. і права НАН України. – К., 1999. – 19 с.

3. Степашин С. Против криминализации России / С. Степашин // Российская юстиция. – 2000. – № 1. – С. 2–3.

4. 51,7% украинцев считают милицию самым коррумпированным органом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kpk/org.ua/2007/03/06/517_ukraincev_scitajut_miliciju_samum_korruptirovannym_organom/html.

5. Невмержицький С. В. Корупція і національна безпека: навч. посібник / С. В. Невмержицький, Ф. П. Шульженко. – К.: Вид. центр КДАУ, 2000. – 194 с.

6. Долгова А. И. Определение коррупции и законодательство о борьбе с ней / А. И. Долгова // Коррупция и борьба с ней; под ред. В. В. Астанина. – М.: Российская криминологическая ассоциация, 2000. – 320 с.

7. Кальман О. Г. Організована економічна злочинність і корупція в Україні: проблеми протидії / О. Г. Кальман // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. Кн. 2. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – С. 5–30.

8. Уманец С. И. Роль и значение феномена гласности в борьбе с коррупцией в органах государственной власти и управления / С. И. Уманец, Е. Е. Тонков // Коррупция в органах власти: природа, меры противодействия, международное сотрудничество. – Н. Новгород, 2001. – С. 274.

9. Див. Варыгин А. Н. Коррупция в органах внутренних дел / А. Н. Варыгин // Общество. Культура. Преступность: межвуз. сб. тр. – Саратов, 2003. – С. 32; Гармаев Ю. П. Должностные преступления в таможенных органах / Ю. П. Гармаев. – М.: Юрлитинформ, 2002. – 173 с.

10. Данышин И. Н. Организованная преступность // Збірник наук. праць Харківськ. Центру з вивчення організованої злочинності спільно з Американським університетом у Вашингтоні. – Вип. 2 / И. Н. Данышин. – Х., 2001. – С. 4–31.

11. Див. Кримінальний кодекс України з текстами внесених у нього змін і доповнень, офіційно оприлюдненими станом на 1 листопада 2007 р. / укладач Б. О. Кириць. – Львів: Магнолія-2006, 2007. – 349 с.

12. Щокін Г. В. Виступ на розширеному засіданні колегії Генеральної прокуратури України 30 січня 2006 р. / Г. В. Щокін // Вісник прокуратури. – 2006. – № 2.

13. Роуз-Екерман Сьюзен. Корупція та урядування: причини, наслідки та зміни / Сьюзен Роуз-Екерман; пер. С. Кокізьюка та Р. Ткачука. – К.: К.І.С., 2004. – 296 с.

Кисиль Р.-В. В. Идентификация профессиональной стагнации и проявлений деформации личности сотрудника ОВД как методика ранней превенции коррупционных правонарушений

Изложены междисциплинарные обобщения относительно философско-правового и морально-психологического измерений оценки проявлений коррупции, ее актуальных тенденций, которые проявляются на данном этапе государственного строения. Рассмотрены вопросы социально-экономических последствий коррупции в онтологическом ракурсе.

Ключевые слова: *коррупция, проявления коррупции, противодействие, деонтологический аспект, профилактика.*

Kisil R.-V. V. Identification of professional stagnation and displays of professional deformation of law-enforcement workers as effective methods of early prevention of corruption offences

Synalagmatic generalizations concerning philosophic and legal as well as moral and psychological dimensions of interpreting corruption and its trends peculiar for modern stages of law and state formation processes are stated. The problem of social and economic consequences of corruption in ontological aspect is considered.

Key words: *corruption, displays, counteraction, deontological aspect, prophylaxis.*

Стаття надійшла 24 жовтня 2013 р.

УДК 342.951:353.214

М. В. Ковалів

**РОЗВИТОК ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ
СПІВРОБІТНИКІВ МВС УКРАЇНИ
З ОГЛЯДУ НА ЇХ МОТИВАЦІЮ**

Порушуються питання розвитку професіоналізму співробітників Міністерства внутрішніх справ України з огляду на їх мотивацію.

Ключові слова: *професіоналізм, співробітник, органи внутрішніх справ, мотивація, акмеологічний вплив.*

Постановка проблеми. В умовах проведення соціально-економічних реформ у країні набуває особливого значення забезпечення високої ефективності боротьби зі злочинністю. Дієвість цієї боротьби залежить від рівня професіоналізму співробітників органів внутрішніх справ, ступеня їх творчого ставлення до своєї професії, стійкої мотивації професійної діяльності. Результати соціально-психологічних досліджень засвідчують, що одним із найважливіших факторів, що сприяють зростанню злочинності, є низький рівень професіоналізму працівників правоохоронних органів.

Стан дослідження. Концептуальні основи проблеми розвитку професіоналізму працівників органів внутрішніх справ України досліджують такі провідні науковці: В. Г. Андросюк, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, О. Ф. Бондаренко, І. П. Голосніченко, В. В. Гриценко, А. В. Гутник, С. К. Делікатний, А. І. Жаров, М. В. Ковалів, З. Р. Кісіль, П. В. Мельник, Н. Р. Нижник, О. І. Остапенко, А. І. Папкін, О. М. Піджаренко, Г. П. Піс-

кун, П. Я. Пригунов, В. Д. Сущенко, Л. В. Терещенко, В. О. Шамрай, Г. О. Юхновець та інші.

Найкращим шляхом підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів є розроблення науково обґрунтованої системи формування та розвитку професіоналізму співробітників правоохоронних органів. Незважаючи на досягнення в галузі дослідження професіоналізму співробітників МВС України (далі – співробітники), доводиться констатувати відсутність системності у цих дослідженнях і, як наслідок, недостатнє опрацювання теоретичних основ щодо формування професіоналізму, які враховували б специфіку професійної діяльності співробітників з огляду на мотивацію.

Метою статті є розроблення теоретичних підходів до визначення шляхів розвитку професіоналізму співробітників органів внутрішніх справ України у сучасних умовах.

Виклад основних положень. Правозастосовна діяльність співробітників становить високопрофесійну, що вимагає глибоких знань, великого напруження, терпіння, виключної добросовісності, і високої відповідальності, працю, засновану на суворому дотриманні норм права.

Загальні та специфічні психолого-акмеологічні особливості професійної діяльності суб'єктів правозастосовної діяльності найбільшою мірою впливають на процес розвитку професіоналізму суб'єктів правозастосовної діяльності. Це насамперед високий рівень правової регламентації, владний, обов'язковий характер професійних повноважень співробітників [1, с. 24]. Для співробітників характерна процесуальна самостійність і персональна відповідальність, а також високий рівень перевантажень у професійній діяльності. Творчий, нестандартний характер професійної праці співробітників визначається розмаїтістю та неординарністю розв'язуваних фахівцем-юристом професійних завдань.

Професіоналізм означає високий рівень спеціальних професійних знань і оволодіння різними сферами службової діяльності, глибоке розуміння нагальних професійних проблем, ділову надійність та здатність успішно і безпомилково вирішувати широке коло професійних завдань.

Раніше здійснені дослідження засвідчили, що професіоналізм діяльності співробітника забезпечується такими загальними параметрами професіоналізму особистості: високим рівнем соціалізації і емоційно-вольовою стійкістю особистості співробітника; професійною компетентністю як властивістю особистості співробітника; організа-торськими здібностями та творчістю співробітника [2, с. 65].

Професіонал – це особистість, яка адекватно оцінює своє індивідуальне призначення; свідомо формує та розвиває себе під час праці, отримуючи задоволення від результатів своєї професійної діяльності,

що підвищує престиж своєї професії в суспільстві; спеціаліст ефективно та творчо реалізує свої професійно важливі якості, знання, вміння і навички в основних видах професійної діяльності [3, с. 23].

З уваги на те, що професіоналізм – це сукупні індивідуальні властивості особистості, які забезпечують максимальну ефективність і високу якість професійної діяльності за одночасної задоволеності трудовим процесом, можна стверджувати, що формування професіоналізму співробітників є не що інше, як розвиток їх здатності до певного виду (сукупності видів) діяльності, формування професійних знань, умінь і навичок шляхом організації та здійснення цілеспрямованого акмеологічного впливу на співробітників з урахуванням домінантних у них мотивів професійного самовдосконалення. В процесі розроблення системи формування професіоналізму співробітників слід виокремити мотивацію професіоналізму в якості основного, базового елементу.

Мотивація співробітника є основоположним компонентом його професійної діяльності. Мотивація професійної діяльності, будучи основою, що спонукає суб'єкта виконувати свої професійні обов'язки, виявляється у емоційному ставленні спеціаліста-юриста до професійної правозастосовної діяльності. Мотивація професійної діяльності співробітника – сукупність факторів і процесів, які на рівні психічного відображення суб'єкта професійної діяльності явищ дійсності спонукають і «направляють» його виконувати свої функціональні обов'язки і проявляються у вигляді його емоційного ставлення до професійної діяльності.

Мотиви професійної діяльності – відображення в психіці суб'єкта предметів його актуальних потреб (служіння інтересам України, виконання обов'язку громадянина, самоствердження, отримання матеріальної винагороди, професійне зростання тощо), що задовольняються за допомогою виконання своїх функціональних обов'язків і спонукають його займатися професійною діяльністю.

Мотиваційні чинники – це відображення в психіці суб'єкта певних реалій навколишньої дійсності, що впливають на появу та зміну мотивів його професійної діяльності. До факторів можна віднести рівень престижності професійної діяльності, соціальну стабільність у суспільстві, частоту реорганізацій професійних структур, суспільну значущість професійної діяльності тощо [4, с. 321].

Від мотивів професійної діяльності необхідно відрізнити мотивування – «раціональне пояснення суб'єктом причин дії за допомогою вказівки на соціально прийнятні для нього і його референтної групи обставини, які спонукали його до вибору даної дії».

Різке зниження життєвого рівня фахівців-юристів на тлі серйозного ускладнення умов діяльності державних структур стає найважли-

вішою причиною песимістичних оцінок фахівцями-юристами і особистих, і перспектив системи державної служби в цілому, стає основою формування мотивації звільнення державних службовців. Мотивація професійної діяльності кожного фахівця-юриста строго індивідуальна та визначається особистісною ієрархічною системою мотивів. Однак аналіз результатів досліджень мотивації професійної діяльності фахівців-юристів дозволяє виявити певні загальні тенденції, закономірні залежності, які виявляються в сучасних умовах.

Дослідження, здійснені останнім часом, свідчать про те, що в мотивації професійної діяльності юристів-держслужбовців спостерігається «зсув» у бік мотивів корисливого змісту, які раніше мали ієрархічно більш низьке положення. Це явище, на нашу думку, є результатом формування в суспільстві ринкових відносин, які природно переносяться в сферу професійної правозастосовної діяльності.

У зв'язку зі змінами економічної ситуації, а також в ідеології і морально-етичних орієнтирах чільними стають матеріальні стимули. Тому зниження матеріального добробуту негативно впливає на ефективність діяльності співробітників, заохочує неробство і створює умови для процвітання корупції, хабарництва, байдужого ставлення до підвищення свого професіоналізму. Тому необхідно вжити термінових заходів щодо вдосконалення системи зміцнення мотивації та розвитку професіоналізму співробітників.

Рівень професіоналізму визначається ступенем адекватності компонентів структури особистості і вимог, що встановлюються щодо неї специфікою конкретної діяльності. Досягти адекватності компонентів структури особистості можна кількома шляхами, і найбільш плідний – формування стійкої мотивації професійної діяльності. За високого ступеня мотивації можна досягти бажаного для успішної діяльності рівня. Другий шлях – компенсація недостатньо вираженого компонента або декількох компонентів у структурі особистості.

Час, необхідний для успішної професіоналізації співробітника, залежить, за інших рівних умов, від природних даних людини, рівня розвитку його професійно важливих якостей, а також домінуючих мотивів професійного самовдосконалення.

Діагностика професійно-ціннісних орієнтацій співробітників засвідчила, що для більшості співробітників найбільшу цінність становлять професійні традиції. Професійні традиції виражаються в повазі, прийнятті професійно-корпоративних норм, сукупності ідей, світоглядних позицій, системи поглядів, відносин, що існують у професійній субкультурі, з якою отожднюють себе співробітники, і їх дотримання [5, с. 221].

Означена спрямованість характеризується тим, що у мотиваційній ієрархії переважають мотиви, обумовлені професійно-предметною

діяльністю. Висловлено прагнення до пізнання, оволодіння новими навичками, захоплення процесом діяльності, зацікавленістю виконати завдання якомога краще. У колективі співробітники з такою спрямованістю професійної діяльності прагнуть обстояти свою думку, яку вважають правильною та корисною для досягнення результату. Співробітник із вираженою спрямованістю на виконання завдання займає лідерську позицію в досягненні групової поставленої мети, вміє правильно сформулювати ідею, резюмувати отримані результати.

Результати досліджень, проведених у країнах Європейського Союзу, підтвердили правильність обраного нами шляху розвитку професіоналізму співробітників та підвищення ефективності їх професійної діяльності через надання акмеологічного впливу з метою корекції та зміцнення мотивації їх професійної діяльності [5, с. 312].

Дослідження причин плинності кадрів довело що, на нашу думку, головними із них є: недостатній рівень грошового утримання; відсутність перспектив просування по службі; труднощі в сімейно-побутовій сфері (відсутність житла); конфлікти з вищим керівництвом.

Менш значущими причинами високого рівня плинності кадрів стали: недоліки в організації професійного праці; психологічне вигорання; недостатній рівень професійної підготовки; психічні перевантаження.

Найбільші проблеми та складнощі в професійній діяльності керівників різного рівня пов'язані з низьким рівнем професіоналізму. Це насамперед стосується питань спілкування з громадянами та вищим керівництвом, невмінням аргументовано доводити свою точку зору, долати упереджене ставлення громадян до органів, керувати емоційним станом, невмінням долати нетерпимість і невтриманість вищого керівництва, виступати перед аудиторією. Іншими словами, такі проблеми пов'язані з низьким рівнем розвитку комунікативних, інтерактивних, регулятивних, аутопсихологічних компетенцій, що становлять основу професіоналізму керівника [6, с. 87].

Крім цього, це положення пов'язано з низьким рівнем розвитку регулятивної компетентності керівника в питаннях ефективного управління мотивацією професійної діяльності підлеглих, зокрема в межах реалізації управлінських функцій. Зокрема, з одного боку, це виражається в нерозумінні підлеглими поставлених завдань, низькій дисциплінованості та старанності підлеглих. З іншого боку, це проявляється у формуванні професійного ядра, в підборі та розстановці кадрів, розподілі навантаження, виявленні причин та вирішенні конфліктів, постановці службових завдань, мобілізації колективу на виконання службових завдань в екстремальних умовах, проведенні оперативних нарад, діагностиці індивідуально-особистісних особливостей підлеглих.

Аналіз особливостей мотивації професійної діяльності співробітників підтвердив, що в сучасних умовах вона має виражену специфіку. Співвідношення цієї ієрархічно вибудованої специфіки з ієрархією труднощів, що виникають в управлінській діяльності, дозволяє зробити висновок про те, що найбільш гострі проблеми у професійній діяльності пов'язані з мотивацією професійної діяльності, а також із низьким рівнем професіоналізму і співробітників, і керівників різного рівня. Тому основні напрями вирішення цього питання полягають у формуванні стійкої позитивної мотивації професійної діяльності, а на її основі – успішного формування та розвитку професіоналізму і співробітників, і керівників різного рівня.

З огляду на те, що мотивація є одним із ключових компонентів, зокрема у професійній діяльності, на першому етапі рішення проблеми підвищення ефективності професійної діяльності необхідно формування стійкої позитивної мотивації професійної діяльності співробітників. Саме стійка позитивна мотивація професійної діяльності є основою для формування та розвитку професіоналізму і співробітників, і керівників різного рівня. За її відсутності, як доводить практика, позитивні зміни у професійній діяльності не спостерігається. Як результат – виникають системні проблеми в управлінні, а професійна діяльність характеризується низьким рівнем ефективності [7, с. 69–71].

Отримані результати реалізованого нами дослідження дозволили побудувати модель розвитку професіоналізму співробітників з уваги на мотивацію професійної діяльності.

Така модель відображає чотири етапи розвитку професіоналізму співробітників з огляду на мотивацію професійної діяльності.

На першому етапі здійснюється діагностика особливостей мотивації професійної діяльності та рівня розвитку професіоналізму співробітників.

На другому – формується стійка мотивація професійної діяльності, яка виступає базовим компонентом розвитку професіоналізму співробітників. Формування стійкої мотивації професійної діяльності охоплює низку рівнів зміцнення мотивації. Індикаторами цього процесу на першому рівні, як показують результати нашого дослідження, є суттєві зміни в системі ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості співробітників, позитивні зміни в рівні мотивації досягнень.

На третьому етапі, на основі стійкої мотивації професійної діяльності, використовуються психолого-акмеологічні технології розвитку професіоналізму співробітників.

Паралельно з цим процесом доцільно використовувати акмеологічний вплив на мотивацію професійної діяльності з метою подальшого зміцнення, розвитку та оптимізації мотивації професійної діяльності

співробітників. На другому рівні – подальшого розвитку мотивації професійної діяльності – окреслений процес має свої індикатори та виявляється у більшій впевненості в собі, спрямованості співробітників на досягнення професійного результату, усвідомленні співробітниками необхідності розвитку професіоналізму, підвищенні якості професійної підготовки, зміни стилю та професійного рівня керівництва в системі, цілеспрямованому формуванні позитивного іміджу працівника. На третьому рівні – оптимізації мотивації професійної діяльності – цей безперервний процес проявляється за допомогою активізації акмеологічних механізмів саморозвитку, самовдосконалення, самореалізації співробітника у професійній діяльності, розквіту особистості, досягнення нового рівня професійних відносин, отримання нового соціального статусу, суттєвого розширення професійних можливостей співробітників [8, с. 228–229].

На четвертому етапі знову проводиться діагностика динаміки зміцнення та розвитку мотивації професійної діяльності та рівня розвитку професіоналізму співробітників.

Висновок. Застосовуючи цю модель як базову, можливо, як засвідчують результати досліджень, внесення істотних коректив у функціонування психологічних механізмів професійної діяльності співробітників, значне підвищення її ефективності.

Технологічно на людину з метою управління її поведінкою та діяльністю можна чинити психологічний вплив, використовуючи м'які, тонкі психологічні технології, що дозволяють із високим ступенем ймовірності проникати через системи психологічного захисту особистості та безпосередньо вельми ефективно впливати на особистісне (мотиваційне) «ядро», керуючи поведінкою та діяльністю об'єкта такого професійного впливу. Як доводить аналіз реальної практичної діяльності, в тих же цілях використовуються грубі, жорсткі психологічні технології (психологічний тиск, погрози, шантаж тощо), які деформують психологічний захист особистості, а також її «мотиваційне ядро», не досягаючи бажаного ефекту.

Взаємозв'язок між м'якими та грубими психологічними технологіями в аспекті впливу на розвиток професіоналізму співробітників органів внутрішніх справ з огляду на їх мотивацію становить **перспективу подальших досліджень.**

1. Бандурка А. М. Психология управления: учебное пособие / А. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Е. В. Землянская. – Х., Титул, 2007. – 532 с.

2. Управління персоналом органів внутрішніх справ (психолого-педагогічний аспект): навчальний посібник / В. І. Барко, Ю. Б. Ірхін, Д. Й. Никифорчук, П. П. Підюков. – К.: Київський юридичний інститут, 2005. – 278 с.

3. Психологія управління: курс лекцій / В. І. Барко, В. М. Клачко, О. В. Волошина, Т. В. Остафійчук. – К.: АУ МВС, 2009. – 123 с.
4. Урбанович А. А. Психологія управління: учебное пособие / А. А. Урбанович. – Мн.: Харвест, 2003. – 640 с.
5. Юридична психологія: підручник. – 2-е вид., доопр. та доп. / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – К.: КНТ, 2008. – 352 с.
6. Юридична психологія: словник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. – Вид. 2-ге, уточ. та доп. – К.: КНТ, 2008. – 224 с.
7. Юридична психологія: практикум / за ред. Л. І. Казміренко. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. – 190 с.
8. Пальчевський С. С. Акмеологія: навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К.: Кондор, 2008. – 398 с.

Ковалив М. В. Развитие профессионализма сотрудников МВД Украины с учетом их мотивации

Освещаются вопросы развития профессионализма сотрудников Министерства внутренних дел Украины с учетом их мотивации.

Ключевые слова: профессионализм, сотрудник, органы внутренних дел, мотивация, акмеологическое влияние.

Kovaliv M. V. Professionalism development of workers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with regard to their motivation

The article raises the problems of professionalism of the workers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with regard to their motivation.

Key words: professionalism, worker, internal affairs organs, motivation, acmeological impact.

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

УДК 159.98

О. С. Колосович

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДИХ ОФІЦЕРІВ**

Аналізуються теоретичні аспекти та викладено результати опитування щодо психологічних особливостей професійної діяльності молодих офіцерів. Установлено, що психологічними аспектами є особливості, поєднані в такі групи, як об'єктивні (стандартні для будь-яких умов), суб'єктивні (відображають особливості молодого офіцера) та ситуативні (умови несення служби, особливості професійного колективу).

Ключові слова: *молодий офіцер, складнощі початку професійної діяльності, психологічні аспекти діяльності.*

Постановка проблеми. Формування нового вигляду Збройних Сил та інших військових формувань спрямоване на підвищення рівня їх боєготовності та мобільності. Й сучасний стан професійної діяльності командирів силових відомств України значно відрізняється від того, який був 20 років тому. Призов громадян на військову службу на контрактній основі повинен забезпечити якісне підвищення рівня професіоналізму військовослужбовців і бойової готовності підрозділів. Відбуваються суттєві зміни в укладі військової служби, насамперед в організації взаємодії та спільної діяльності військовослужбовців. Це передбачає зміну організаційно-штатної структури, що призведе до збільшення кількості молодших офіцерів. У результаті основний тягар роботи з безпосередньої організації виконання рішень командування, виховання та навчання підлеглих ляже на плечі молодших офіцерів, більшість із яких становлять молоді офіцери. Однак начальники не мають змоги постійно контролювати діяльність молодих офіцерів, відтак вимагають, щоб вони вже майже одразу після вступу на посаду повноцінно виконували службові обов'язки.

Досвід вказує, що психологічні особливості діяльності молодого офіцера відрізняється від решти колег, що мають більший досвід роботи. Це така категорія військовослужбовців, що проходить формування особистісних якостей, має недостатньо життєвого досвіду, однак має великі та складні обов'язки, у процесі виконання яких абсолютна більшість допускає вагомі помилки. Вони, хоча вже у професії як мінімум 4 роки, але ще майже нічого не знають, незважаючи на посилене навчання у навчальному закладі. Ці помилки можуть «дорого коштувати». Й багато командирів молодих офіцерів (а особливо тих, що мають підлеглих) намагаються застосовувати особливі методи роботи, що виявляються у моральному приниженні, систематичному контролі.

З огляду на індивідуально-типологічні характеристики молодих офіцерів та соціально-психологічні умови їх професійної діяльності можна вказати на те, що існує її узагальнена психологічна характеристика, яка вирізняє саме цей етап професійного становлення. Знання психологічних особливостей початку професійної діяльності сучасного офіцера має велике значення, оскільки дозволяє попереджувати низку проблем з дійсно адаптації до професії, інтеграцію до неї, формування справжнього професіонала, а не «деформацію» особистості під професію.

Стан дослідження. У військовій психології офіцер був об'єктом дослідження у наукових роботах різних авторів у контексті вирішення таких проблем:

– виявлення механізмів і факторів удосконалення професійної та психологічної підготовки офіцерів, формування професійно важливих якостей, освоєння ними професійної діяльності (В. В. Дударев, Л. Ф. Железняк, О. М. Комісаров, П. О. Корчемний, У. Ф. Перевалов, В. А. Пономаренко та ін.);

– організація психологічного забезпечення професійної діяльності офіцерів (О. Г. Караяні, А. Г. Маклаков та ін.);

– організація психологічної допомоги, що орієнтована на профілактику та подолання у офіцерів негативних станів і розладів, що зумовлені особливостями професійної діяльності (В. Д. Булавцев, К. К. Платонов, В. Е. Попов та ін.);

– оптимізація соціально-психологічних умов, що впливають на професійну успішність офіцерів, як суб'єктів спільної діяльності та спілкування (А. Я. Анцупов, В. В. Дев'ятко, В. В. Ковальов, Ю. І. Мягков, А. В. Носов та ін.);

– виявлення психологічних особливостей різних видів професійної діяльності офіцерів та обґрунтування психологічних чинників її ефективності (І. Ф. Баширов, В. Н. Дружин, С. Л. Кандибович, Г. В. Ложкін, Ю. К. Стрелков, І. В. Сиромятников, І. В. Сисоєв та ін.).

Зазначене свідчить про те, що до цього часу здійснено велику кількість досліджень, які спрямовані на вивчення окремих психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів, й настала необхідність їх узагальнення, що дасть змогу уточнити та конкретизувати їх емпірично.

Метою статті є визначення психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів ЗС та інших військових формувань України на основі теоретичного дослідження літературних джерел та опитування.

Виклад основних положень. А. С. Калюжний вважає, що професійна діяльність офіцера у системі військового психолого-педагогічного знання розглядається у двох аспектах:

1) військово-спеціальному (вирішення функціональних завдань, що здійснюється на особистісному рівні, де діють психологічні закони);

2) військово-адміністративному (виконання обов'язків як командира, а саме: навчання, виховання і психологічна підготовка підлеглих. Крім того, офіцер знаходиться в психологічній системі внутрішньоколективних відносин, динаміка яких впливає на кожного з його членів) [3, с. 27–28].

Б. П. Бархаєв та інші вказують, що професія офіцера виступає насамперед як складне структурне утворення, в якому представлено декілька самостійних видів діяльності: управління підрозділом у бою; керівництво підрозділом у мирний час; психологічна робота у підрозділі; навчання військовослужбовців; виховна робота у підрозділі; узго-

дження відносин у сім'ях військовослужбовців; регуляція своєї психіки в інтересах служби [8, с. 9]. Кожен із виділених напрямів роботи більшою чи меншою мірою є новим для молодого офіцера, тому новизна як у функціонально-рольовій позиції, так й змістова складова є новими для нього.

З уваги на те, що основним призначенням діяльності офіцера є його особиста підготовка та підлеглих до бойових дій, І. В. Іонкін дослідив це питання та зробив висновок, що управлінські навички офіцера в бойовій обстановці є стереотипізованими способами оцінки, проектування та регулювання психологічних та організаційно-діяльнісних параметрів керованої системи в стані постійної готовності до виконання бойових завдань. У результаті емпіричного дослідження щодо особливостей прояву управлінських навичок в бойовій обстановці він визначив офіцерів двох типів: універсально-пластичний і ригідно-фрагментарний. Їх розрізняє адекватність дій, повнота та якість засвоєння основних груп управлінських навичок, до яких він відносить міцність, функціональну пластичність, узагальненість, характер, їх актуалізації, число і характер помилок і труднощів, які виявляються або випробовуваних на різних етапах діяльності. І. В. Іонкін вважає, що ефективним офіцер у бою може бути тоді, коли засвоєно «репертуар» сенсорно-гностичних, інтелектуальних і поведінкових зразків-приймів вирішення професійних завдань, що розрізняються за параметрами узагальненості, автоматизації, міцності, функціональної пластичності. Тому ще однією особливістю є необхідність швидкого вироблення навичок із ефективного управління, готовності віддавати наказ і нести за нього відповідальність, іншими словами – змінюватися, розвиватися відповідно до вимог професії [2].

Про це ж указують результати дослідження І. В. Сиромятнікова, який визначив професійну суб'єктність офіцера як інтегральну психічну якість, що заснована на позитивному самоставленні, рефлексії та визнання у себе діяльних, активно-перетворюючих можливостей у професійній сфері. Окрім цього, критеріями професійної суб'єктності він вважає психологічні якості, що конструюють особистісний профіль офіцера (автономія і самостійність, відповідальність, активність, рефлексивність, цілісність, креативність, самоцінність), параметри якісної оцінки суб'єктної активності (мимовільність, вибірковість, усвідомленість, адекватність, продуктивність, своєчасність, спрямованість, включеність і обумовленість суб'єктної активності характером того чи іншого виду професійної діяльності).

Щодо динаміки розвитку професійної суб'єктності офіцерів І. В. Сиромятніков вказав на такий важливий її елемент у молодих

офіцерів як розширення самостійно виконуваних видів діяльності, посилення варіативності позиційного профілю взаємодії з об'єктом, перехід від виконавської тенденції відтворення соціально схвалюваних типових зразків вирішення професійних завдань (типізації) до індивідуалізованого підходу у їх вирішенні (індивідуалізації), підвищенням ролі внутрішньо детермінованою професійної активності. Саме на цьому етапі формується типологія офіцерів, яку І. В. Сиромятніков розподілив на відповідально активний, ціннісно-самодостатній, виконавський типи, що формуються внаслідок рефлексивного, мотиваційного та операційного факторів, особливості яких у молодих офіцерів проявляються у такому:

– мотиваційний – характеризує енергетично-активаційну функцію, що вимагає перебудови мотивації як суб'єкта професійної діяльності;

– операційний – забезпечує стабільність поведінки і діяльності, збереження їх характеру за зміни, ускладнення умов;

– рефлексивний – забезпечує самооцінку відповідності професійно-психологічного потенціалу нормам професії і цілям саморозвитку, формування самоставлення до себе як професіонала і суб'єкта різних видів діяльності, а також побудову індивідуалізованої системи вимог та критеріїв до якості професійної діяльності [9].

З огляду на вказане, психологічними особливостями діяльності молодого офіцера є необхідність швидкого вдосконалення до рівня майстерності військово-спеціальних навичок, набуття досвіду.

У монографії В. І. Осьодла [6, с. 267–385], яку він присвятив дослідженню професійного становлення офіцера, встановлено, що молоді офіцери відрізняються так:

– відкриті до нового досвіду та гнучкі, їх цікавлять соціальні контакти. Однак молодому офіцеру складно обрати правила поведінки у військовому середовищі, яке, своєю чергою, може позитивно чи негативно впливати на процес входження у професію. Це може залежати від соціально-психологічних особливості колективу й відмінність від попереднього професійного середовища спричиняє необхідність засвоєння нових норм, традицій та звичаїв;

– позиційність як готовність брати на себе відповідальність за виконання військово-професійних завдань, бачити себе у центрі подій та діяти під керівництвом інших. Серед способів досягнення професійних результатів на перших позиціях знаходять виконання наказів та інструкцій. Однак не завжди нормативні документи можуть дати відповідь на питання про те, як діяти, й зацикленість на інструкції знижує здатність діяти відповідно до ситуації, що спричиняє супротив у більш досвідчених підлеглих;

– є дещо зниженими рефлексивність, самостійність та оптимальність. Так, близько 50% молодих офіцерів не мають дифенційовано-го Я-образу та самозвинувачення має рівень нижче за середній. Також самореалізація є порівняно низькою. Вони на останні позиції переносять власні захоплення за рахунок спрямованості на навчання та професійне життя й цим намагаються повністю «віддатися» службі;

– у своїй професійній діяльності взаємодопомогу не вважають одним із основних способів вирішення професійних питань, а намагаються надіятись на себе. Тут спрацьовують вікові особливості, а саме: «юнацький максималізм» як намагання показати себе, проявити свої здібності для набуття достатнього соціального статусу у колективі;

– однак, є чутливими до військово-професійного середовища з позиції формування фрустрації та тривоги. Так, невдачі, оцінка оточення є вкрай важливими й жарти, звинувачення, образи особливо тяжко переживаються у цей період формування професіонала.

А. В. Половнев вказує, що сучасний рівень військово-професійної орієнтованості молодих офіцерів балансує на межі між орієнтованістю і дезорієнтацією й це вказує на невизначеність соціальної групи молодих офіцерів щодо перспектив продовження військово-професійної діяльності. Вони недостатньо орієнтовані в кар'єрних перспективах, простежується невизначеність, відсутність чіткого уявлення про необхідні власні дії та якості для професійного та кар'єрного зростання, приклади цивільної молоді викликають бажання змінити професію, що не є характерним для всіх офіцерів у всіх військових частинах і підрозділах [7]. Це є ситуативним чинником, який залежить від того, наскільки професійне середовище «стурбоване» проблемами молодого офіцера.

Це ж підтверджують результати дослідження М. С. Муравської, а саме те, що курсанти випускного курсу, які через нетривалий час стануть офіцерами, мають потребу в позитивній взаємодії і сприянні добробуту групи, а також біологічну потребу в афіляції. Вони зорієнтовані на досягнення особистого успіху завдяки компетентності (на противагу панування над людьми), а також на досягнення незалежності й автономності. Важливе місце у їхньому житті посідає новизна і змагання в житті, які необхідні для підтримання оптимального рівня активності організму [5]. Й невідповідність середовища до очікувань викликають або усвідомлення необхідності перетерпіти, або змінити хоча б колектив.

С. А. Козолуп вирізняє такі групи соціально-психологічних труднощів управлінської взаємодії молодих офіцерів із військовослужбовцями, що проходять службу за контрактом:

– організаційно-процесуальні – проблеми в організації різних елементів військової діяльності підлеглих (у застосуванні санкцій;

проблема вибору релевантних засобів впливу; труднощі організації і проведення занять і т. д.);

– оцінні – труднощі у оцінці учасників і результатів спільної діяльності (ускладнення в сприйнятті зворотного зв'язку; труднощі оцінки значущості різних проблем взаємодії; проблеми у виборі критеріїв оцінки; складність подолання невпевненості в собі; труднощі у визнанні своїх помилок і т. д.);

– комунікативні – труднощі спілкування і передачі інформації (проблеми у формулюванні повідомлення; ускладнення у виборі зрозумілих аргументів, що здатні вплинути на поведінку підлеглого військовослужбовця; відсутність єдиного розуміння предмета спілкування; труднощі у виборі засобів комунікації відповідних її цілям і т. д.). Цей фактор є основним, оскільки відображає показники, що пов'язані з інформаційною взаємодією молодого офіцера з військовослужбовцями;

– педагогічні – це змінні, що характеризують ступінь впливу молодого офіцера на військовослужбовців;

– адміністративний – показники стилевих форм управлінської взаємодії молодого офіцера з військовослужбовцями;

– владність – відображає позицію «сили» молодого офіцера у взаємодії з військовослужбовцями [4].

Отже, здійснений теоретичний аналіз результатів досліджень щодо психологічних особливостей професійної діяльності молодих офіцерів вказує, що виникла низка специфічних проблем, які впливають і на процес адаптації, становлення, й на ефективність служби. Однак, можливі й не вказані у попередніх дослідженнях аспекти. Тому для їх визначення проведено дослідження, що ґрунтувалось на опитуванні. У дослідженні психологічних аспектів професійної діяльності молодих офіцерів взяли участь 38 осіб із ВВ МВС і повітряних сил ЗС України. Встановлено, що:

48% офіцерів відчувають невпевненість перед підлеглими, оскільки багато з них є більш досвідченими та старшими за віком;

57% респондентів вказали на труднощі під час організації виконання наказу старшого начальника підлеглими через нерозуміння офіцером його доцільності;

84% опитаних указали на значні труднощі щодо налагодження контактів з багатьма підлеглими та іншими офіцерами підрозділу з тієї причини, що вони не можуть зрозуміти їх поведінку. Діяльність щодо здійснення виховної роботи передбачає педагогічну взаємодію між командирами і підлеглими, що спрямоване на досягнення виховних цілей в підрозділі. Виховання, як і навчання, покликане готувати лю-

дину до здійснення відносин з іншими, яких поки ще немає в його особистій практиці. Але в них теж ще недостатньо практики;

62% офіцерів зауважили на наявності в них підвищеної конфліктності, яку пояснюють недовірливим ставленням до них з боку старших офіцерів;

59% респондентів вказали на значні труднощі з найбільш оптимальних способів поведінки у різних ситуаціях. Офіцери вказують на проблеми за необхідності швидкого аналізу ситуації та відповідної швидкої адекватної поведінки. Невдалі рішення породжують невпевненість і розгубленість у інших складних ситуаціях.

Отримані результати підтверджують те, що на сучасному етапі молоді офіцери переживають низку проблем й це пов'язано саме з початком специфічної людської діяльності.

Висновки. Теоретичний аналіз результатів науково-прикладних досліджень і проведене опитування дало змогу визначити, що аспектами професійної діяльності є певні групи, які доцільно об'єднати так:

1. Об'єктивні, що охоплюють необхідність швидкої перебудови в уявленнях про власну структурно-рольову позицію, а саме – від підлеглого до начальника, прийняття нових норм, традицій та цінностей, набуття соціального та професійного статусу у колективі, досвіду з вирішення професійних питань та відображають вікові психологічні особливості.

2. Суб'єктивні, які відображають ставлення молодого офіцера до професії, його цілі, мотиви, особистісні якості, а особливо комунікативні, що формують певний рівень готовності до подолання труднощів служби.

3. Ситуативні, котрі характеризують умови несення служби (від комфортно-розслаблених до систематично стресогенних), особливості професійного колективу, що охоплює норми, традиції, цінності, з якими молодому офіцеру доводиться зіштовхуватися.

Напрямами подальшого дослідження є напрацювання шляхів із вироблення у молодих офіцерів навичок із подолання проблем початку їх професійної діяльності та запобігання деструктивним тенденціям особистісного характеру.

1. Вальков А. В. Развитие лидерских качеств офицера внутренних войск в образовательном процессе военного вуза // Александр Владимирович Вальков // Молодой ученый. – 2012. – № 8. – С. 312–315.

2. Ионкин В. Б. Психологические особенности проявления управленческих навыков у младших офицеров Сухопутных войск в боевой деятельности: автореферат дисс. на соиск. ученой степени канд. психол. наук / Вячеслав Борисович Ионкин. – М, 2009. – 19 с.

3. Калюжный А. С. Военная психология и педагогика в профессиональной деятельности офицера Военно-морского флота: учеб. пос. / А. С. Калюжный. – Н. Новгород: НГТУ, 2004. – 39 с.

4. Козолуп С. А. Социально-психологические трудности управленческого взаимодействия молодых офицеров с военнослужащими, проходящими военную службу по контракту: автореф. дисс. на соиск. научн. степени канд. психол. наук / Сергей Александрович Козолуп. – М., 2009. – 20 с.

5. Муравська М. С. Ціннісні орієнтації майбутніх військових офіцерів // Марина Сергіївна Муравська // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Том 11. Ч. 5. – К., 2009. – С. 124–131.

6. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера: монографія / Василь Ілліч Осьодло. – К.: ПП Золоті Ворота, 2012. – 463 с.

7. Половнев А. В. Военно-профессиональная ориентация молодых офицеров Вооруженных Сил Российской Федерации и ее формирование в современных условиях: автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. социол. наук / Андрей Викторович Половнев. – М., 2005. – 21 с.

8. Психология и педагогика профессиональной деятельности офицера в 2 частях / Б. П. Бархаев, П. А. Корчемный, Л. Н. Кузнецов, В. Ф. Перевалов, И. В. Сыромятников, А. Н. Харитонов; под ред. Б. П. Бархаева. – М.: Военный университет. – 1998. – 516 с.

9. Сыромятников И. Психология профессиональной субъектности офицеров вооруженных сил Российской Федерации: автореф. дисс. на соискание уч. степени докт. психол. наук / Игорь Васильевич Сыромятников. – М., 2007. – 45 с.

Колосович А. С. Психологические аспекты профессиональной деятельности молодого офицера

Анализируются теоретические аспекты и изложены результаты опроса относительно психологических особенностей профессиональной деятельности молодых офицеров. Определено, что психологическими аспектами являются следующие особенности, которые объединены в такие группы как объективные (являются стандартными для любых условий), субъективные (отражающие особенности молодого офицера) и ситуативные (условия несения службы, особенности профессионального коллектива).

Ключевые слова: молодой офицер, начало профессиональной деятельности, психологические аспекты деятельности.

Kolosovich O. S. Psychological aspects of young officers professional activity

This paper analyzes the theoretical aspects and the findings of the survey on psychological characteristics of young officers professional activity. It is found out that psychological aspects are those features that are combined into such groups as objective (standard under any circumstances), subjective (reflecting the characteristics of the young officer) and situational (conditions of service, particularities of professional staff).

Key words: young officer, difficulties of professional activity beginning, psychological aspects of activity.

Стаття надійшла 22 жовтня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ СТРЕСУ У ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Досліджуються чинники розвитку стресу особистості. Емпірично виявляються і наповнюються психологічним змістом чинники розвитку стресу у працівників міліції молодшого та середнього начальницького складу. З'ясовується їх сутність.

Ключові слова: стрес, чинники стресу, ознаки стресу, екстравертність, ригідність, тривожність, особистісний адаптивний потенціал, знання себе.

Постановка проблеми. Діяльність працівників органів внутрішніх справ становить особливий різновид стресогенних видів професій, що передбачає підвищену активність, відповідальність і високий рівень ризику. Зі стресом добре ознайомлені ті, хто працює в бізнесі, дрібних і великих компаніях – від простих виконавців до менеджерів з управління персоналом і керівників фірм, особливо – у правоохоронних органах. Стрес не знає меж, він інтернаціональний і пронизує всі держави, цивілізації та культури: і найбільш високо розвинені, і бідні. Чимало витрат і втрат, пов'язаних з плінністю кадрів, прогулами, опором до організаційних змін, деформацією особистості, зниженням продуктивності праці, надзвичайними подіями, обумовлені професійними невротами і стресами. Діяльність працівників міліції пов'язана з дефіцитом часу для ухвалення рішень та інформації, інтенсивними фізичними та психологічними навантаженнями, що робить їхню працю стресогенною. В таких умовах постає проблема з'ясування чинників розвитку стресу та регулювання його рівня.

Стан дослідження. Аналіз наукових джерел засвідчує, що стресу і чинників його розвитку досліджували чимало психологів, фізіологів, фахівців із психології праці, інженерної психології та менеджменту. Започаткував учення і ввів термін «стрес» канадський талановитий вчений Г. Сельє. Його дослідження набуло подальшого розвитку у працях Р. Лазаруса. Згодом чинники стресу з'ясовували: Л. М. Аболін, В. А. Бодров, О. М. Валуйко, Н. Є. Водоп'янова, Р. М. Грановська, О. В. Гошкодеря, Д. Грінберг, Л. Джуелл, Л. А. Китаєв-Смик, Т. Кокс, Г. Купер, І. Д. Ладанов, Л. Є. Паніна, Р. А. Тигранян, О. Я. Чебикін, Ю. В. Щербатих та інші дослідники. Значна кількість досліджень присвячена вивченню особливостей різноманітних стресових станів (Е. І. Бистрицька, В. А. Бодров, Дж. Віткін, Л. А. Китаєв-Смик, О. С. Ко-

піна, Н. В. Самоукіна, В. А. Татенко, О. Я. Чебикін, О. М. Черепанова, М. Борневасер, Д. Грінберг, Г. Купер, Л. Леві).

Однак, попри різноманітність досліджень проблем, пов'язаних із стресом і стресовими станами, уважного ставлення дослідників вимагає питання досі не вивчених чинників розвитку стресу, зокрема у працівників міліції, що дасть змогу регулювати рівень стресу та підвищувати працездатність та ефективність праці особового складу ОВС.

Мета статті – теоретичне дослідження та емпіричне виокремлення чинників розвитку стресу у працівників міліції молодшого та середнього начальницького складу ОВС, з'ясування їх сутності та психологічного змісту.

Виклад основних положень. У психологічній науковій літературі до чинників розвитку стресу належать [3; 7]:

1) вроджені особливості організму і ранній дитячий досвід, що охоплюють генетичну схильність, характер перебігу вагітності у матері, тип вищої нервової діяльності та ранній дитячий досвід. Згідно з психогенетичними дослідженнями, реакції людей на ті чи інші фактори середовища на 30–40% визначаються генами, отриманими від батьків, і на 60–70% залежать від виховання, життєвого досвіду, тренування, отриманих навиків, вироблених умовних рефлексів і т. д. [7]. Отож, деякі люди спочатку більш схильні до стресу, а інші – стійкі до нього. Шотландські вчені довели, що найбільш вразливий період вагітності припадає на третій триместр вагітності [3]. Фізіологічною базою для особистості є тип вищої нервової діяльності людини, який відображає силу і динаміку нервових процесів у мозку і мало схильний до змін. Психотравматичні переживання перших семи років ускладнюють протікання стресових реакцій упродовж подальшого життя. Сучасні методи психотерапії (НЛП) дозволяють частково «виправити» і «переписати» хворобливий дитячий досвід;

2) батьківські сценарії. У кожної людини є індивідуальний сценарій стресової поведінки. Про це писав Ерік Берн у своїх книгах, і життя підтверджує його гіпотезу. Цей сценарій засвоюється в дитинстві, коли батьки, переживаючи стреси, конфліктують на очах у дитини, мимоволі залучаючи її у свої проблеми. Дитина вбирає в себе приклади батьків, а потім неусвідомлено копіює їх у своєму дорослому житті. Засвоєний в дитинстві стресовий сценарій «запускається» майже автоматично;

3) особистісні особливості, які включають характер людини і риси особистості, рівень самооцінки, спрямованість людини, її установки і цінності. Схильні до гніву, ворожості, цинізму, дратівливості люди більше зазнають впливу стресу, а відкриті, доброзичливі люди, які володіють почуттям гумору, навпаки, більш стійкі до несподіванок

долі. Дослідження, у якому було задіяно 300 випускників Гарварда, довело, що люди з вираженим почуттям гумору легше долають стрес і живуть довше [3]. Інший підхід до впливу особливостей особистості на характер стресу, що переживається, полягає в тому, що деякі люди мають потребу в помірному стресі і страждають від його відсутності; інші ж надають перевагу якомога меншому рівню стресу.

Серед психологічних чинників велике значення має підвищена акцентуація особистості, тому що в умовах емоційного стресу вони володіють найбільшою вразливістю і не у змозі здолати виникнення нервового перенапруження (що також є стресом [6]). До інших особистісних особливостей, що обтяжують наслідки психогенних травм, психологи відносять: нейротизм; підвищену агресивність; хронічну тривожність; схильність до мотиваційних конфліктів і конфліктів інтимно-особистісного характеру. Особливу «групу ризику» становлять люди, що поєднують у собі підвищену сензитивність, тривожність і імпульсивність [5]. Вважається, що люди із заниженою самооцінкою більшою мірою виявляють ознаки тривожності (і на суб'єктивному, і на об'єктивному рівнях), ніж люди із адекватною самооцінкою [3].

Установлено, що адаптація до стресових умов достовірно краще здійснювалася в осіб, для яких була характерна висока мотивація досягнення успіху та низька мотивація уникнення неуспіху. Водночас не варто забувати й про фізіологічну ціну успіху: активні, честолюбиві, нетерпеливі, неспокійні, орієнтовані на успіх люди частіше зазнають стресу, ніж люди із низьким рівнем домагань, котрі не претендують на високе становище в суспільстві і високий грошовий дохід [4];

4) чинники соціального середовища, які охоплюють соціальні умови та умови праці і ближнє соціальне оточення;

5) когнітивні чинники охоплюють рівень сензитивності, вміння аналізувати свій стан і фактори зовнішнього середовища, минулий досвід і прогноз майбутнього. Рівень сензитивності (чутливості, вразливості) людини надзвичайно важливий під час стресу [3; 5; 7].

Людина сприймає ситуацію як потенційно стресову, якщо логічний аналіз фактів, що є в розпорядженні людини, спонукає її до висновку про виникнення загрози і реагує на неї відповідним чином. Людина з низьким рівнем мислення буде більш спокійною, тому що має меншу здатність до аналізу та синтезу інформації [7]. У цьому аспекті розвинене мислення, з одного боку, провокує стреси, виявляючи потенційну небезпеку там, де її ще немає, але, з іншого боку, допомагає урегулювати стресові ситуації. Часто стрес людини пов'язаний з аналізом минулих психотравмуючих подій. У цьому випадку когнітивні процеси тісно пов'язані з процесами емоційними. Негативний прогноз майбутнього також може бути джерелом стресу.

Стрес може бути не тільки шкідливим, але й корисним. Характер його впливу на людину залежить від багатьох чинників, серед яких можна вирізнити три найбільш важливі [6]: 1) інтенсивність стресу; 2) його тривалість; 3) індивідуальна сприйнятливості конкретної людини до даного стресора. До внутрішніх чинників з цього переліку належить третій чинник. Кожна людина має поріг чутливості до стресу – той рівень напруження, за якого ефективність діяльності підвищується (настає еустрес), а також критичний поріг виснаження, коли ефективність діяльності знижується (настає дистрес). Їх визначення важливе для того, щоб жити і працювати ефективно і не на шкоду своєму здоров'ю. Визначити ці «межі переходу» можна за об'єктивними чи суб'єктивними критеріями. Для цього застосовуються біохімічні, фізіологічні або поведінкові показники.

Дослідження психологічних чинників розвитку стресу у працівників міліції здійснювалось у 2011–2012 роках на базі Інституту дистанційного та післядипломного навчання Львівського державного університету внутрішніх справ. В емпіричному дослідженні взяли участь 44 слухачі – працівники молодшого та середнього начальницького складу ОВС, усі чоловічої статі, віком 25–31 рік. Емпірично виміряні такі діагностичні характеристики: «СЖП» (показник соціально-психологічної адаптації – шкала стресогенних життєвих подій, належить методиці Холмса-Рейха); «Інтелектуальні ознаки стресу», «Поведінкові ознаки стресу», «Емоційні ознаки стресу», «Фізіологічні ознаки стресу», «Комплексної оцінки проявів стресу» (належать до методики «Комплексної оцінки проявів стресу» Ю. В. Щербатих); «Схильність до стресу» (отриманого за методикою «Схильність до стресу»); «Знання себе», «Широта інтересів», «Сталість поведінки», «Увага до інших», «Продуктивність поведінки», «Інтегральний показник успішності» (належать до методики «Як Ви впораетесь зі справами?»); «Стресостійкість» (за Бостонським тестом стресостійкості); «Тривожність», «Ригідність», «Екстравертність» (належать до методики «Самооцінки екстравертності, ригідності і тривожності»); «Вірогідність» (В), «Особистісний адаптивний потенціал» (ОАП), «Нервово-психічна стійкість» (НПС), «Комунікативні здібності» (КЗ), «Моральна нормативність» (МН) (належать методиці Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність»).

У результаті дослідження з'ясовано, що найчастіше у працівників ОВС трапляються такі стресогенні події, як реорганізація на роботі, зміна фінансового становища, початок або завершення навчання зміна умов або годин роботи та інші.

За методикою «Комплексна оцінка прояви стресу» в одного опитаного, що становить 2,3%, виявлено стан сильного стресу, для успіш-

ного подолання якого бажана допомога психолога або психотерапевта. Така величина стресу засвідчує, що організм близький до межі можливостей чинити опір стресу. У 15 (34,1%) досліджуваних працівників міліції в цей момент життя значущий стрес відсутній. 18 (40,9%) опитаних відчувають помірний стрес, який може бути компенсований за допомогою раціонального використання часу, періодичного відпочинку і знаходження оптимального вирішення ситуації, що виникла. Для 10 (22,7%) опитаних потрібне застосування спеціальних методів подолання стресу. У них виражене напруження емоційних і фізіологічних систем організму, що виникло у відповідь на сильний стресорний фактор, який не вдалося компенсувати. Зобразимо ці дані на рис. 1.

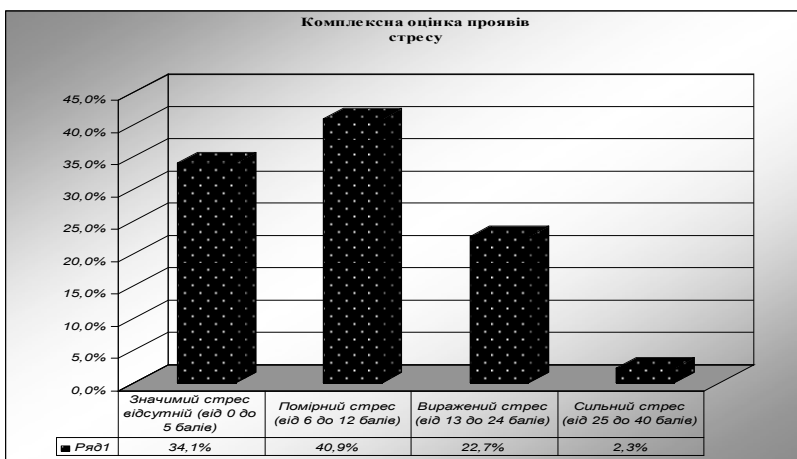

Рис. 1. Розподіл досліджуваних за методикою «Комплексна оцінка прояву стресу»

Унаслідок застосування методу математичної статистики, зокрема факторного аналізу до вимірних діагностичних критеріїв, виокремлено чотири латентні фактори, які впливають на індивідуальні відмінності і реагування на стрес.

Розглянемо психологічний зміст основних латентних факторів, що впливають на розвиток стресу у житті та професії досліджуваних працівників міліції.

Аналіз факторів засвідчує, що *чинник 1*, названий умовно «Тривожно-адаптивні індивідуальні відмінності в реагуванні», зумовлює зміни за такими п'ятьма діагностичними критеріями (в дужках подано факторне навантаження): «Тривожність (Т)» (0,78), «Особистісний адаптивний по-

тенціал (ОАП)» (0,93), «Нервово-психічна стійкість (НПС)» (0,90), «Комунікативні здібності (КЗ)» (0,76), «Моральна нормативність (МН)» (0,68). Зобразимо його секторною діаграмою на рис. 2.

Рис. 2. Зображення латентного чинника I
«Тривожно-адаптивні індивідуальні відмінності в реагуванні»

Психологічний зміст чинника I полягає в тому, що на розвиток стресу впливають тривожність особистості, особистісний адаптивний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність. Вплив тривожності особистості виражається у відчутті страху і недоброму передчутті, що супроводжуються посиленою і тривалою фізіологічною активацією. Особистісна тривожність – відображає неблагополуччя особистості.

Вплив особистісного адаптивного потенціалу виявляється у здатності до успіху в процесі і результаті активного пристосування до умов соціального середовища, до суспільних умов життя, що змінюються або вже змінилися. Показниками позитивного особистісного адаптивного потенціалу є успішне протікання соціально-психологічної адаптації, високий соціальний статус працівника міліції у своєму колективі та підрозділі, його психологічне задоволення цим середовищем загалом і його найбільш важливими елементами (зокрема, задоволення роботою, її умовами і змістом, винагородою, організацією роботи).

Вплив низької нервово-психічної стійкості виявляється у дезадаптації, тривожності, втраті контролю над потягами. Високий рівень психічної стійкості проявляється у рівності, стабільності, послідовності та цілеспрямованості поведінки.

Вплив низьких комунікативних здібностей виявляється некомунікбельності, замкнутості, недовірливості, байдужості і надмірній образливості, у відсутності у міжособистісних відносинах інтуїції, у негативізмі, упертості та егоцентризмі в поведінці. Високий рівень виявляється у здатності до спілкування, комунікації, до встановлення контактів і зв'язків, психологічної і іншої сумісності, товариськості.

Моральна нормативність виявляється у дотриманні чи недотриманні норм, принципів, правил поведінки людей, а також у людській поведінці (мотивах, учинках, результатах діяльності), почуттях, думках, що розглядаються з точки зору ставлення людей один до одного і до спільності (колективів, класів, народів, суспільства загалом). Вона підтримується громадською думкою і дотримується внаслідок переконань. Моральна нормативність може відображати (і відображає) інтереси різних класів, груп, верств. Вона в різних суб'єктів може охоплювати загальнолюдські принципи, норми, правила.

Аналіз факторів дозволяє виокремити *чинник 2* з умовною назвою «Особливості індивідуальних відмінностей прояву стресу» (див.: рис. 3). Він складається з таких діагностичних критеріїв (факторне навантаження подаємо у дужках): «Інтелектуальні ознаки стресу» (0,86), «Поведінкові ознаки стресу» (0,82), «Емоційні ознаки стресу» (0,84), «Фізіологічні ознаки стресу» (0,71), «Комплексна оцінка проявів стресу» (0,97).

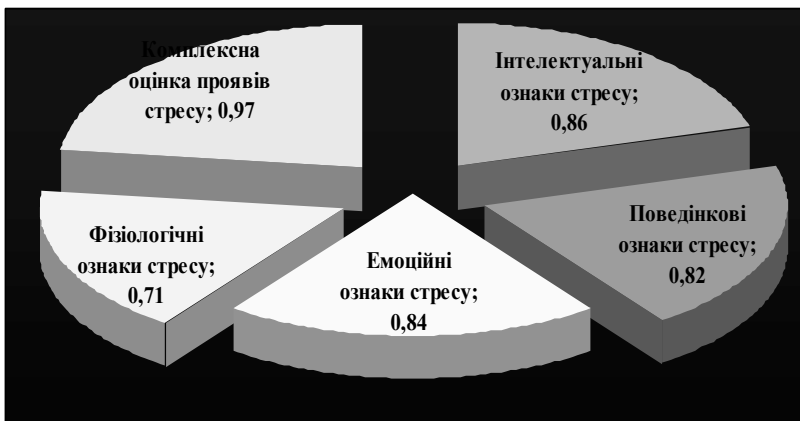

Рис. 3. Зображення латентного чинника 2:
«Особливості індивідуальних відмінностей прояву стресу»

Психологічний зміст *чинника 2*: «Особливості індивідуальних відмінностей прояву стресу» полягає у тому, що на розвиток стресу

працівника міліції впливають інтелектуальні, поведінкові, емоційні, фізіологічні ознаки стресу та їх комплексна оцінки прояву стресу.

Третім фактором, що впливає на індивідуальні відмінності в реагуванні на стрес, є *чинник 3* з умовною назвою «Особливості продуктивності особистості». Він складається із двох діагностичних критеріїв (у дужках подано факторне навантаження): «Широта інтересів» (0,73), «Інтегральний показник успішності» (0,86). Зобразимо його на рис. 4.

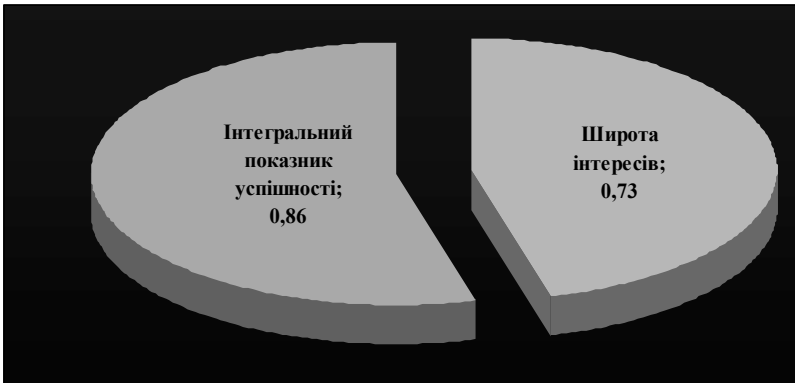

Рис. 4. Зображення латентного чинника 3:
«Особливості продуктивності особистості»

Психологічний зміст цього чинника в тому, що на розвиток стресу впливають знання про себе, загальна ерудиція та широта інтересів, стабільність і сталість поведінки, прояв уваги до інших і продуктивність поведінки.

Аналіз факторів дозволив виокремити *чинник 4*, що впливає на розвиток стресу. В цьому випадку він збігається з явним, тобто складається з одного діагностичного критерію з високим факторним навантаженням: «Знання себе». Тобто на розвиток стресу впливають знання про себе, знання особливостей своєї особистості, самоаналіз, самоконтроль поведінки і почуттів.

Висновки. Здійснене теоретичне та емпіричне дослідження дозволило виокремити чинники розвитку стресу працівників міліції, з'ясувати їх сутність і психологічний зміст. Факторний аналіз усіх діагностичних критеріїв дозволив емпірично з'ясувати чинники розвитку стресу у працівників міліції, а саме: «Тривожно-адаптивні індивідуальні відмінності в реагуванні», «Особливості індивідуальних відмінностей прояву стресу», «Особливості продуктивності особистості», «Знання себе».

Отримані результати дослідження свідчать про те, що на розвиток стресу у працівників міліції впливають: 1) тривожність особистості, особистісний адаптивний потенціал, нервово-психічна стійкість, комунікативні здібності, моральна нормативність; 2) інтелектуальні, поведінкові, емоційні, фізіологічні ознаки стресу та комплексна оцінки прояву стресу; 3) загальна ерудиція, знання про себе, широта інтересів, стабільність і сталість поведінки, прояв уваги до інших та продуктивність поведінки; 4) знання своєї особистості.

Перспективи дослідження. Подальшими дослідженнями маємо намір емпірично виявити чинники розвитку стресу у студентської молоді, зокрема у студентів-психологів факультету психології Навчально-наукового інституту права, психології та економіки ЛьвДУВС, перевірити існування взаємозв'язків чинників стресу і суб'єктивної задоволеності навчанням на факультеті.

1. Бодров В. А. Информационный стресс: учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2000. – 352 с. – (Современное образование).

2. Водопянова Н. Е. Психодиагностика стресса / Н. Е. Водопянова. – СПб.: Питер, 2009. – 336 с

3. Гринберг Дж. Управление стрессом. – 7-е изд. / Дж. Гринберг. – СПб.: Питер, 2002. – 496 с.

4. Джуелл Л. Индустриально-организационная психология: підручник для вузів / Л. Джуелл. – СПб.: Пітер, 2001.

5. Наугольник Л. Б. Тривожність у міжособистісних відносинах працівників міліції / Л. Б. Наугольник // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: збірник наукових праць; гол. ред. М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – Вип. 2 (1). – С. 295–304.

6. Селье Г. Стресс без дистресса: пер. с англ. / Г. Селье. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://bookz.ru/authors/sel_e-gans/distree/page-2-distree.html

7. Щербатых Ю. В. Психология стресса и методы коррекции / Ю. В. Щербатых. – СПб.: Питер, 2008. – 256 с.

8. Чепурин М. Ж. Стрес на робочому місці: Досвід застосування антистрессової програми у компанії. Ефективність застосування / М. Ж. Чепурин // Управління персоналом. – 2003. – № 9. – С. 74–75.

Наугольник Л. Б., Наугольник Р. З. Психологические факторы развития стресса в сотрудников милиции

В статье исследуются факторы развития стресса личности. Эмпирически выявляются и наполняются психологическим содержанием факторы развития стресса у работников милиции младшего и среднего начальствующего состава. Выясняется их сущность.

Ключевые слова: *стресс, факторы стресса, признаки стресса, экстремертность, ригидность, тревожность, личностный адаптивный потенциал, знание себя.*

Naugolnyk L. B., Naugolnyk R. Z. Psychological factors of police officers' stress development

The article examines the factors of personality's stress development. Junior and middle management staff police officers' factors of stress development are empirically discovered and filled with psychological content. Their essence is cleared out in the article.

Key words: *stress, factors of stress, signs of stress, extravercy, stiffness, anxiety, personal adaptive capacity, knowledge of yourself.*

Стаття надійшла 24 жовтня 2013 р.

УДК 159.9.01:159.9.075

О. В. Сахнік

**АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ
ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДЖЕННЯ
ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ ПРАЦІВНИКАМИ
ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ**

Висвітлено проблеми, пов'язані із загальною необхідністю суттєвого удосконалення психологічного супроводження проходження служби персоналом Державної пенітенціарної служби України з метою забезпечення його психологічного благополуччя та надійності.

Ключові слова: *психологічне супроводження, проходження служби, персонал Державної пенітенціарної служби України, ознаки девіантної поведінки.*

Постановка проблеми. Сучасний стан функціонування персоналу Державної пенітенціарної служби (далі – ДПтС) України характеризується низкою негативних особливостей організаційно-управлінського рівня, що відображається в психологічній складовій умов несення служби в установах виконання покарань. Науковці, що досліджують актуальні проблеми у галузі пенітенціарії, зазначають, що такими особливостями є:

- понаднормове службове навантаження, зумовлене загальним зростанням рівня злочинності та скороченням кількості працівників;
- недостатнє впровадження науково обґрунтованих засад організації професійної діяльності відомчого персоналу;
- часта зміна рішень організаційно-правового характеру щодо основних питань формування та функціонування кримінально-виконавчої системи [1, с. 32].

До зазначених особливостей слід додати специфіку професійної діяльності працівників ДПтС України, пов'язану з її складністю, багатовекторністю, екстремальними умовами праці, надзвичайною важли-

вістю досягнутих результатів [1, с. 35], підвищеною відповідальністю за якість виконуваних функцій.

Як свідчать результати аналізу якості життєдіяльності службових колективів кримінально-виконавчої служби, не кожна особистість, що зробила свій професійний вибір на користь органів та установ виконання покарань, здатна ефективно працювати у цій системі упродовж тривалого часу. Швидка поява ознак професійної деформації, що виникають під впливом особливостей професійної діяльності і виявляються у міжособистісних службових і неформальних стосунках, провокує скоєння працівниками ДПтС України надзвичайних подій [2].

Водночас наявні суттєві прогалини у роботі кадрових підрозділів за напрямом профілактики негативних явищ у колективах працівників кримінально-виконавчої системи спричиняють збої у функціонуванні їх психоемоційної сфери. Потребує суттєвого удосконалення психологічне супроводження проходження служби персоналом ДПтС України на кожному з основних етапів, а саме: входження в первинну посаду (професійна адаптація до специфіки службової діяльності), переміщення за посадами (призначення в посади з більшим обсягом роботи) на етапі професійної зрілості, що є найбільш сприятливим для прояву та прогресування поведінкових відхилень. Отож, доволі гостро постає питання щодо підтримання психоемоційної стійкості, витривалості працівників пенітенціарної системи упродовж всього часу проходження служби, здатності запобігати виникненню ознак соціальної дезадаптації, девіантної поведінки, спровокованих умовами щоденної праці.

Стан дослідження. Незважаючи на те, що професійне середовище суттєво впливає на формування та розвиток дорослої особистості, очевидною прогалиною у наукових дослідженнях можна вважати неопрацьованість зв'язку між категоріями «професія – девіантна поведінка». Науковцям добре відомі такі негативні феномени, як професійний стрес, професійне «вигорання», професійна деформація особистості, зокрема в правоохоронних структурах. Розгляд проблем професійної деформації співробітників ОВС України та пенітенціарних установ, їх теоретичні та прикладні аспекти вивчав В. С. Медведєв. Питання психологічної діагностики та корекції схильності до девіантної поведінки працівників ОВС України висвітлювались у працях Т. Ю. Ваврика, Ю. В. Александрова. Соціально-психологічні детермінанти виникнення, методи превенції та профілактики аутоагресивної поведінки працівників ОВС України розглядалися О. В. Тімченко. Водночас кількість наукових публікацій, присвячених проблемі впливу професії на зародження девіантної поведінки особистості та профілактики цього явища, є вкрай обмеженою [3].

Мета статті – висвітлення тісного взаємозв'язку між успішністю впровадження реформ кримінально-виконавчої системи України та якістю функціонування механізму психологічного супроводження проходження служби працівниками ДПтС України, пошук дієвих шляхів запобігання виникненню серед особового складу служби ознак професійної деформації.

Виклад основних положень. Як правило, науковці виокремлюють декілька груп факторів, що детермінують відхилення у поведінці особистості, серед яких слід назвати зовнішні соціальні умови; внутрішні спадково-біологічні та конституціональні передумови; внутрішньо-особистісні причини та механізми виникнення таких відхилень. З переліку груп пріоритетне місце відводиться тим факторам, що описують зовнішні соціальні умови, в яких перебуває особистість: характеристикам соціальних груп і мікросоціального середовища.

Через специфіку професійного середовища та характеристики спеціального контингенту, що є об'єктом перевиховання та носієм кримінальної субкультури, працівник пенітенціарної системи знаходиться в особливій зоні ризику щодо дотримання духовно-моральних, етичних, правових, політичних, організаційно-професійних соціальних норм у щоденній поведінці, збереження стійкості психоемоційної сфери. Збої у функціонуванні останньої неминує призводити до самореалізації за умов виходу за межі існуючих соціальних вимог, соціально-психологічної дезадаптації, стану блокування процесів успішного саморозвитку, виникнення поведінкових девіацій (злочинності, алкоголізації, наркотизації, випадків суїцидів, аморальної поведінки, корупції, бюрократизму тощо) [4, с. 5]. Особливістю поведінкових відхилень є те, що вони завдають реального збитку не лише іншим, дестабілізують порядок в організації (суспільстві), але й морально знищують особистість, погіршують стан її фізичного та духовного здоров'я.

Ситуація ускладнюється тим, що девіантна поведінка виступає не лише як індивідуальний акт, а й елемент соціального буття. З огляду на надзвичайну розповсюдженість поведінкових проблем у суспільстві, що спричинено змінами у якості загальноприйнятих норм існування у сучасному соціумі, поведінкові девіації активно проникають у всі сфери життєдіяльності людини, зокрема у колективи працівників кримінально-виконавчої системи, які мають бути взірцем дисципліни та законності.

Проблеми виникнення, розповсюдження та профілактики поведінкових девіацій мають декілька ракурсів вивчення.

Так, у праві під поведінковими відхиленнями розуміють все, що не відповідає прийнятим на цей час правовим нормам і заборонено під загрозою покарання. За характером і ступенем суспільної небезпеки

діянь їх розподіляють на злочини, адміністративні та громадянсько-правові делікти, дисциплінарні проступки [6].

У психології відхилення у поведінці розглядаються з точки зору їх відповідності критеріям девіантності, якими є погіршення якості життя, зниження критичності щодо власної поведінки, когнітивних викривлень (сприйняття та розуміння того, що відбувається), зниження рівня самооцінки, наявність емоційних порушень і стану соціальної дезадаптації включно до повної ізоляції особистості [3].

За певних умов відхилення у поведінці можуть набувати статусу патологічних і перетворюватися на об'єкти медичних досліджень, тобто залежна поведінка здатна переростати у системне захворювання. За Міжнародною класифікацією хвороб десятого перегляду у розділі «Класифікація психічних та поведінкових розладів» зазначаються такі їх види, характерні для людей дорослого віку: психічні та поведінкові розлади, що виникли внаслідок вживання психоактивних речовин; поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними порушеннями та фізичними факторами; розлади звичок і потягів; розлади сексуальних пріоритетів [7].

Відтак проблема попередження виникнення девіантної поведінки має правові, медичні, психологічні аспекти, тобто є комплексною та вимагає ґрунтового науково-практичного підходу до її вирішення.

У науковій літературі поведінкові відхилення у більшості випадків розглядаються з точки зору клінічного підходу як найбільш розробленого та звичного, що передбачає встановлення медичного діагнозу та надання медикаментозної допомоги. Важливішими є аспекти упередження (профілактики) такої поведінки, забезпечення оперативного психологічного впливу на особистість, зовнішні прояви якої характеризуються ознаками девіантності, запобігання проникненню в органи та установи державного значення осіб, схильних до деструктивних форм виходу з конфліктних ситуацій, примітивних (первинних, архаїчних) видів психологічного захисту.

Як відомо, профілактика поведінкових відхилень передбачає впровадження системи загальних і спеціальних заходів на різних рівнях їх соціальної організації (загальнодержавному, правовому, соціально-психологічному), умовою ефективності яких є комплексність, послідовність, диференційованість і своєчасність проведеної психо-профілактичної роботи.

Всесвітня організація охорони здоров'я пропонує виокремлювати первинну, вторинну та третинну профілактики [8, с. 160], що полягають у застосуванні щодо клієнтів методів психологічної превенції (попередження, профілактики) та психологічної інтервенції (подолання, корекції поведінкових відхилень, реабілітації особистості).

Первинна профілактика має бути спрямована на усунення несприятливих факторів, що викликають появу негативних психоемоційних станів, а також на підвищення психологічної надійності та стресостійкості персоналу.

Завдання вторинної профілактики – вчасне виявлення нервово-психічних порушень на початкових стадіях їх розвитку, впровадження заходів психокорекційного та психореабілітаційного впливу, проведення роботи з особами, що перебувають (або перебували) у кризових ситуаціях.

Третинна профілактика спрямована на лікування нервово-психічних розладів і медико-психологічне супроводження порушень поведінки особистості, відновлення її психічного здоров'я [3].

Державні установи, що забезпечують реалізацію соціально значущих функцій з підтримання правопорядку та законності у суспільстві, першочергове місце у роботі з персоналом мають відводити питанням його психологічної надійності, побудові дієвих захисних механізмів, які запобігатимуть проникненню до організацій психологічно незрілих і морально нестійких осіб, здатних зруйнувати внутрішній мікроклімат колективу, а також налагодженню системи надання психологічної допомоги тим працівникам, що потрапили у складні службові чи життєві обставини. Відтак нормативне закріплення заходів первинної, вторинної та третинної профілактики повинно стати одним із пріоритетних завдань для ДПтС України, що обрала шлях реформування пенітенціарної системи у напрямі демократизації, лібералізації виправного процесу, формування професійного кадрового ядра служби, спрямованого на якісне виконання вимог Європейських стандартів [9].

З огляду на це особливої актуальності набуває питання щодо чіткого визначення алгоритму здійснення психологічного супроводження проходження служби працівниками органів та установ виконання покарань, наукового обґрунтування доцільності включення до нього змістових компонентів, регламентації порядку впровадження окремих заходів, нормативного закріплення цього виду роботи у нормативно-розпорядчих документах ДПтС України.

В алгоритм такої діяльності повинні входити всі види роботи із забезпечення психологічної стабільності, здорового мікроклімату у колективах працівників пенітенціарної системи, що вплине на якість виконуваних ними функцій.

Для територіальних органів та установ виконання покарань особливо значення набуває ефективна первинна та вторинна профілактика відхилень у поведінці підпорядкованого персоналу, вдосконалення його професійно-психологічного потенціалу за рахунок максималь-

ного врахування індивідуально-психологічних особливостей особистості, використання психологічних резервів працівників.

До заходів первинної профілактики мають входити:

- професійна орієнтація цивільної молоді та військовослужбовців, що охоплює соціально-психологічну, психолого-педагогічну, психологічну та психофізіологічну складові;

- якісний професійно-психологічний відбір, консультування кандидатів на службу та навчання до відомчих навчальних закладів;

- супроводження процесів професійної адаптації молодих працівників до умов несення служби та під час переміщення працівників за посадами;

- здійснення періодичного контролю за рівнем психологічної готовності працівників до виконання професійних обов'язків (проведення експрес-діагностики, збір та узагальнення інформації про поточний психоемоційний стан членів службового колективу);

- вивчення та оптимізація соціально-психологічного клімату у підрозділах, виявлення негативних чинників, що суттєво впливають на його характеристики, погіршують показники службової діяльності, стан дисципліни та законності;

- організація роботи з резервом кадрів на висунення на вищі посади;

- проведення занять у системі службової підготовки працівників з психологічної тематики, спрямованих на розвиток професійно значущих психологічних якостей, підвищення психологічної стійкості під час виконання оперативно-службових завдань, особистої дисциплінованості, культури спілкування, толерантного ставлення до засуджених тощо;

- надання консультативної та практичної допомоги особам рядового та начальницького складу, членам їхніх сімей з психологічних питань.

Первинна профілактика не є гарантом збереження психологічної захищеності посадових осіб кримінально-виконавчої служби, підтримання належного стану психологічної готовності до дій у складних та екстремальних умовах, успішного подолання негативних наслідків психотравмуючих впливів, ефективного запобігання виникненню ознак професійної деформації, безперервного накопичення необхідних знань і навичок безпечної службової діяльності, створення позитивного соціально-психологічного клімату, керованих службових і особистісних взаємин у колективі.

Відповідно до зазначених особливостей професійної діяльності, під впливом життєвих обставин формується сприятливе підґрунтя для виникнення негативних відхилень у проявах і поведінці особистості, у структурі її морально-етичних цінностей, що вплине на якість професійного та особистого життя [10]. Отож, оперативне ви-

рішення завдань вторинної профілактики сприятиме подоланню психологічної кризи, що може виникнути у особи, яка під час проходження служби перебуває у ситуаціях підвищеного ризику, психоемоційного навантаження та постійного впливу стресогенних факторів, пов'язаних із специфікою службової діяльності. Головною метою такої профілактики є вчасність застосування правильно підібраних психокорекційних і психореабілітаційних заходів.

Такий вплив повинен мати характер психологічної допомоги у вигляді психологічної інтервенції, що передбачає психологічне втручання в особистісний простір посадової особи для стимулювання позитивних змін в її психоемоційній сфері, надання необхідної психологічної підтримки та вимагає добре організованої системи психологічного супроводження проходження служби. Толерантно поставитися до проблем колеги, простягнути руку допомоги у вирішенні складних життєвих чи службових питань, сприяти нормалізації настрою та підтриманню належних морально-ціннісних установок його поведінки – означає проявити турботу про стан психологічної надійності всього колективу органу державного значення, психологічного благополуччя його персоналу.

Висновки. Очевидною є взаємозалежність між успішністю реформування кримінально-виконавчої системи, спрямованого на підвищення ефективності правоохоронної й правозастосовної практики в органах і установах виконання покарань, та якістю функціонування системи психологічного супроводження проходження служби працівниками ДПтС України.

Перспективи подальших розвідок. Сучасний стан роботи у цьому напрямі потребує суттєвого розвитку та удосконалення. Основна увага науковців-пенітенціаріїв, посадових осіб кримінально-виконавчої системи має бути зосереджена на визначенні напрямів забезпечення психологічного благополуччя персоналу ДПтС України, розробці алгоритму впровадження заходів психопрофілактичного, психокорекційного та психореабілітаційного рівнів, нормативно-урегулюванні цього виду професійної діяльності, що дозволить значно підвищити рівень психологічної безпеки працівників у штатних і екстремальних ситуаціях.

1. Правові основи діяльності персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України: наук.-метод. посіб. / упоряд. І. Яковець. – К.: Паливода А. В. – 2011. – 232 с.

2. Дотримання прав ув'язнених в Україні – 2010. Доповідь. – «Донецький Меморіал», Донецьк. – 2011. – 54 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrprison.org.ua.

3. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Елена Валерьевна Змановская. – М.: Академия, 2004. – 288 с.

4. Гишинский Я. И. Социология девиантного поведения: учебн. пособие / Я. И. Гишинский, В. С. Афанасьев. – СПб.: Филиал Института социологии РАН, 1993. – 167 с.

5. Социальные отклонения / под ред. В. Н. Кудрявцева. – М.: Юрид. лит., 1989. – 366 с.

6. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: Норма и патология / Владимир Николаевич Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 211 с.

7. МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств. – Женева; СПб., 1998.

8. Кондратенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологические и психиатрические аспекты / Валентин Тимофеевич Кондратенко. – Мн.: Беларусь, 1988. – 206 с.

9. Про Концепцію реформування Державної кримінально-виконавчої служби України: Указ Президента України від 25.04.2008 № 401/2008.

10. Медведев В. С. Професійна деформація співробітників пенітенціарних установ: навч. посібник / Володимир Степанович Медведев. – К.: Вид-во ін-ту ВС, 1996. – 80 с.

Сахник Е. В. Актуальные проблемы психологического сопровождения прохождения службы сотрудниками Государственной пенитенциарной службы Украины

Статья посвящена обзору проблем, связанных с необходимостью существенного усовершенствования психологического сопровождения прохождения службы персоналом Государственной пенитенциарной службы Украины с целью обеспечения его психологического благополучия и надежности.

Ключевые слова: психологическое сопровождение, прохождение службы, персонал Государственной пенитенциарной службы Украины, признаки девиантного поведения.

Sakhnik O. V. Urgent aspects of psychological support of State penitentiary service of Ukraine officers' work

The article touches upon the problems connected with the urgent necessity to improve psychological support of State penitentiary service of Ukraine officers' work fulfillment with the purpose to provide its psychological well-being and reliability.

Key words: psychological support, service, personnel of the State Penitentiary Service of Ukraine, signs of deviant behavior.

Стаття надійшла 28 жовтня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У КОМУНІКАТИВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКА

За рівнем розвитку мови можна зробити висновок і про рівень розвитку суспільства. Основна функція мови – комунікативна. Мова повинна обслуговувати суспільство. З її допомогою члени суспільства спілкуються і отримують інформацію. Мовна свідомість правника формується за посередністю психологічної моделі світу, у якому існує.

Ключові слова: *мовна свідомість, мовленнєві навички, комунікація, правовий текст, комунікативна лінгвістика, сталі словосполучення, психологічна модель світу.*

Постановка проблеми. Однією з важливих тенденцій у розвитку сучасної лінгвістики розглядається та, основою якої є усвідомлення того, що пізнання мови бере початок від пізнання її носія – реального і дійсного користувача. Такий погляд на цю проблему у сучасному мовознавстві належить насамперед О. Потебні. Він зазначав, що знання людей про світ не є тотожними, і це відображається на тому змісті, який вони вкладають у слова. Слово є засіб із глибини людської природи. Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так і в ньому ж вона бачить ту закономірність, яку потім переносить на світ [4, с. 124].

Стан дослідження. Відомо, що процеси породження мовної свідомості та мовного висловлювання є об'єктом вивчення у психолінгвістиці. Найсучасніший погляд на мову та способи зміни переконань за допомогою психолінгвістичного програмування належить Робертові Ділтсу. Він узагальнив досвід учених-психолінгвістів Д. Гріндера, Н. Хомського, М. Еріксона, А. Кожибські, Дж. Лаборде і сформував власну теорію того, як уміле використання мови та мовлення дає можливість здійснювати вплив на інших людей. Мова є одним із ключових компонентів, з яких ми будуємо власні моделі світу. Вона здатна здійснювати величезний вплив на те, як ми сприймаємо реальність і реагуємо на неї [2, с. 21].

Конкретні обставини мовного спілкування диктують систему значень елементів висловлювання, які у конкретній мові реалізуються визначеною кількістю значень граматичних категорій, і в морфологічній теорії позначаються відповідними формальними конструкціями [2, с. 45].

Психологія мовної особистості у комунікації стала об'єктом вивчення для В. фон Гумбольдта (вчення про духовну енергію мови), О. Потебні (про зв'язок думки та мовлення), Х. Штейнталя та К. Бюле-

ра (етнопсихологічний розвиток), В. Вундта (експериментальна психологія мови).

Людське сприйняття багатомірне. Воно охоплює поняття обумовленості, операційні механізми та інші явища, над якими домінує концептуальність. Результатом концептуального сприйняття є формування звиклої здатності абстрагуватися, узагальнювати і розвивати поняття.

Відтворюючи концепт зовнішнього світу, його логічні поняття і категорії, людський індивід виявляє одночасно і «здатність сприймання» [2, с. 32]. Виділяючи у сприйнятому суттєве, він полегшує собі сприйняття через готові формули, утримуючи уявлення та ідеї у своєму внутрішньому світі, – «здатність пам'яті» [2, с. 32].

Характеристика сучасної комунікативної лінгвістики, об'єктом якої є комунікативна діяльність, зводиться до аналізу дослідження невербальної та мовної комунікації, що сягає за межі комунікативної лінгвістики і стає ще й об'єктом дослідження у когнітології, риторичі, психології, прагматиці та інших науках. Така важлива особливість комунікації, як її ефективність, характеризується безпосередньою зміною суб'єкта впливу, його емоційного стану, його знань про світ, ставлення до тих чи інших реалій світу, оцінок, тобто зміною його особистісного змісту. Ця перспективна, на думку О. Селіванової, – складна проблема комунікативної лінгвістики потребує глибоких досліджень і у галузі психології та риторичі. Відомо, що в центрі комунікативного акту перебуває людина, а поверхневе сприймання ефективності «як максимального наближення інтенції до інтерпретанти відображає лише гносеологічний аспект комунікацій, тобто оптимальне передавання інформації» [9, с. 121], на жаль, не створює професійний підхід до вирішення проблеми досягнення комунікативного ідеалу у межах формування мовної майстерності будь-якого фахівця.

Аби бути адекватно сприйнятим і зрозумілим для інших, а також правильно передати інформацію про світ, людина надає думкам словесних форм. Тому **мета** статті – виявити чинники впливу на формування комунікативної майстерності правника. Такими словесними формами та чинниками впливу у мові загалом і у мові права зокрема є сталі словосполучення – поєднання, які вийшли за межі вільного сполучення слів і певною мірою набули ознак сталості, однак ще не стали стійкими, тому їх не фіксує жоден із фразеологічних словників.

Виклад основних положень. Як зазначалося, дослідниця мовної компетенції та діяльності людини О. Селіванова крізь призму психолінгвістики наголошує на перспективності та монодослідженості у зв'язку з проблемою породження мовлення, питань «коректування та корегування комунікації, її складності, недбалості, частковості інтелектуалізації

мовлення, рекурсивності сприймання, пошуку істини, умовиводів, паратексту, контролю мовця за процесом спілкування ...» [9, с. 51]. Увага науковця (цілком закономірно) зупинена на ще трьох надзвичайно актуальних проблемах: розробці функціонального напрямку в сучасній лінгвістиці, сучасній теорії тексту та сучасній комунікативній лінгвістиці.

Щодо оцінки сучасної теорії тексту, то О. Селіванова зазначає, що «перехід від вивчення текстової інтегрованої структури до аналізу тексту як комунікативної системи, детермінованої такими її складовими як особистість мовця, у сукупності його психологічних, ментальних, соціально-культурних, етнічних та інших властивостей». На думку дослідниці, саме «лінгвістика тексту може найближче підійти до вирішення глобальної мовознавчої проблеми – дослідження мовного відображення менталітету ...» [9, с. 122].

Кожна людина прагне, аби її адекватно сприймали і розуміли. Тому за допомогою сталих словосполучень та їх заздалегідь відомого змісту, вкладеного в форму, сталі словосполучення зумовлюють ставлення слухача або читача до почутого або побаченого.

Правничий текст, на відміну від наукового чи художнього, характеризується низкою специфічних ознак. Сюди слід віднести насамперед практичну спрямованість, строгий документалізм, лаконічність, чіткість, адже, як зазначають упорядники «Словника термінів і понять, що вживаються в чинних нормативно-правових актах України» В. Сіренко, О. Менюк, С. Станік, «для правничої реалізації правових норм необхідно знати, яке значення вкладає в те чи інше поняття законодавець, правник» [10, с. 2]. Кожен вираз на означення того чи іншого поняття у мові правників є сталим словосполученням, оскільки характеризується не оказіональним, а рекурентним ужитком і має заздалегідь відоме значення.

Важливу роль сталі словосполучення виконують з позиції герменевтики правничого тексту, оскільки вони є цілісними лексичними сполученнями, що передають певні поняття, однаково відомі усім носіям мови. Саме вони допомагають реципієнтам адекватно сприймати авторський правничий чи то усний, чи то писемний текст, що є надзвичайно важливим у формуванні комунікативної майстерності правника.

З огляду на те, якого типу інформацію подає правник, використовуються ті сталі словосполучення, які стосуються галузі чи подієвої ланки. Глибина риторичної майстерності та відображувальної свідомості правника є основними чинниками, які шляхом синтезу стилістичних засобів якнайкраще відтворюють хід подій в уяві реципієнта.

Відомо, що за рівнем розвитку мови можемо зробити висновок і про рівень розвитку суспільства. Основна функція мови – комунікати-

вна. Мова повинна обслуговувати суспільство. З її допомогою члени суспільства спілкуються і отримують інформацію. «Саме визначення комунікативної функції мови як її суттєвої характеристики, в явній або завуальованій формі, подане у переважній більшості праць, і дозволяє звести до неї такі, часто виділювані функції мови, як експресивну (вираження думок), акумулятивну (нагромадження суспільного досвіду і знань)» [5, с. 15]. Ці функції настільки тісно пов'язані, що діють як одне ціле. А «однією з фундаментальних функцій мови, яку вона виконує за допомогою слів і словосполучень, є номінативна. Адже все, пізнане людиною, тільки тоді стає фактом свідомості народу, коли одержує назву. Саме тому мови сучасних розвинених народів мають у своєму словниковому складі до мільйона тільки загальноновживаних слів» [1, с. 3].

Отже, сталі словосполучення полегшують сприйняття викладеного матеріалу, обумовлюючи вже відомими мовними сигналами відповідні реакції у читача або слухача. Образні засоби метафоризації, підпорядковані яскравому зображенню подій, сприяють створенню певного настрою. Тобто для увиразнення своїх почуттів і думок у тексті автор використовує сталі словосполучення, які стають знаковими для описуваної ситуації. Наприклад, для **опису скоєння злочину**: *умисне вбивство; легке (важке) тілесне ушкодження, неумисне вбивство, умисне тяжке тілесне ушкодження, необережне водіння, яке спричинило смерть та ін.*; для **характеристики валютних операцій**: *валютний дериватив, валютні цінності, валовий прибуток, валютні кошти, обіг валюти та ін.*; для **характеристики договірної системи**: *договір страхування, договір схову, договір оренди землі, договір позики та ін.*; для **характеристики діяльності підприємств**: *підприємство зв'язку, підприємство з обмеженими інвестиціями, підприємство поштового зв'язку та ін.*

Сталі словосполучення, уміло введені в правничий текст, допомагають формувати потужне асоціативне поле, яке продукує в свідомості людини конкретні чуттєві образи. Працюючи над текстом, усним чи писемним, правник повинен ретельно добирати різноманітні мовні засоби, враховуючи при цьому інтелектуальні особливості адресата. Текст стає насамперед продуктом мовноетичної і розумової активності й діяльності правника. Ступінь же сприйняття й розуміння думок з боку аудиторії залежить від усіх компонентів мовного повідомлення: ситуації мовного спілкування, адресата, адресанта, протікання мовного повідомлення і самого мовного повідомлення. Будь-який текст, у тому числі й правничий, – це система знаків, у яких закодована інформація, а знак є символом, що відтворений у процесі пізнавальної діяльності людини. Саме сталі словосполучення полегшують процес сприйняття і

осмислення інформації, оскільки виконують роль своєрідних інформаційних кодів. «Процес декодування буде настільки легшим, наскільки знайомий читачеві або слухачеві код, а повторюваність є безумовна властивість знаку» [3, с. 9].

Одну і ту ж думку можна передати різними словами і способами, актуалізуючи ті сталі словосполучення, які автор виділяє як ключові. Водночас різні за формою висловлювання можуть передавати одну і ту ж думку, проте фрагмент пізнання слухач виводитиме все ж на основі ключових понять, які вкладені у стале словосполучення. Результативність розуміння залежить також від інтелектуальних можливостей і вмій реципієнта, його навичок виділяти у тексті опорні лексеми, які є носіями основного змісту тексту. Якість сприйняття залежить і від обізнаності реципієнта з тією проблемою, яка висвітлюється.

Специфіка мови правників робить можливим використання у ній не лише експресивно забарвлених стійких комплексів, але й експресивно нейтральних. Відповідно до визначеної тематики правники використовують сталі словосполучення не лише суто правового характеру, але й ті, які є найбільш виразно інформативними. У процесі побудови правничого тексту правник звертається до використання сталих словосполучень різних тематичних груп.

З моменту проголошення України незалежною державою ми є свідкам й активними учасниками її творення та утвердження. Важливим і необхідним чинником на цьому шляху є правова культура громадян. «Правова культура засвоюється особою шляхом набуття знань про право, про свої права, свободи, обов'язки, способи та методи їх захисту та гарантії для особи її недоторканості, недоторканості її сім'ї та власності» [8, с. 4].

Мова правників лаконічна та чітка. У різноманітній фаховій літературі, а також у фахових юридичних виданнях використовуються ті сталі словосполучення, які є широко вживаними у статтях Кримінального кодексу України. Значна частина таких сталих словосполучень позбавлена образності, що є виразною ознакою офіційно-ділового стилю правників. Наприклад: *правова основа, притягати до суду, кримінальна відповідальність, обстоювати рівні права, кримінальне переслідування, оскаржувати результат в суді, порушувати карну справу, криміногенна ситуація, брати під варту, визнавати правомірним, об'єкт переслідувань* та ін.

Значна частина (67%) сталих словосполучень юридичного характеру тяжіє все-таки до номінацій і термінологіки кримінального права. Наприклад, викриваючи злочинні дії окремих осіб, правники активізу-

ють у вжитку відомі широкому загалові сталі словосполучення на зразок: *карна справа, порушити справу, службове розстеження* та ін. Найчастіше пересічний читач натрапляє на повідомлення правничої і юридичної тематики на шпальтах газет. Наприклад: *Суд розглядає справу про позбавлення його депутатських повноважень як сумісника. У зв'язку з цим кримські депутати погодились скасувати свої рішення. У зв'язку з цим Верховний суд пропонує не кидати таких злочинців за ґрати, а накласти на них економічні санкції* (Українські вісті. – 1994, 5 червня). *Суд у Києві 24 січня відхилив позов матері загиблого журналіста Георгія Гонгадзе, яка оскаржувала рішення Генеральної прокуратури не притягувати до карної відповідальності президента України Леоніда Кучму* (Український голос. – 2000, 5 травня). *Мати загиблого журналіста каже, що не відмовляється звернутися з позовом до Європейського суду у справі свого сина* (Український голос. – 2000, 15 травня). *Родичі Ігоря Білозіра збираються оскаржити нещодавнє рішення Апеляційного суду Львівської області* (Свобода. – 2001, 21 серпня – 3 вересня). *Суд визнав винним у скоєнні вбивства групу осіб. Суд не повертатиме справу на повторний розгляд, ухвалить остаточне рішення, яке оскарженню не підлягає* (зі судових матеріалів).

Сталі словосполучення наявні і у виступах суддів, прокурорів. Викладаючи фактичну суть справи, правознавці дотримуються певної структури промови. Оскільки її зміст і побудова не можуть бути однаковими, правник повинен уміти не лише правильно встановити пропорції промови, але й добирати відповідні мовні засоби, які найкраще б допомогли окреслити обставини і хід справи. У цьому випадку, на відміну від повідомлень на правничу тематику у пресі, маємо значну кількість експресивно забарвлених сталих словосполучень. Наприклад: *Наш суд, покликаний вести боротьбу зі всякими кримінальними елементами, що порушують правопорядок, не може розглядати справу лише в межах чисто юридичного аналізу, не дослідивши тих причин, які привели на лаву підсудних поряд із зрабіжниками-рецидивістами шістнадцятирічних дівчаток – учениць середньої школи* [11, с. 207]. *На лаві підсудних сидить 20 морально зламаных людей. Відчуваючи докори тих, ким вони керували, ...ці люди назавжди тепер позбавлені можливості особисто творити зло* [7, с. 101].

Для успішного виконання завдань, які стоять перед правником у процесі формування його риторичної майстерності, одним із основних є завдання впливу на всю аудиторію. Для цього варто не лише добре знати аудиторію, її мотиви, інтереси, переконання, але й враховувати вік, емоційний стан, рівень уваги, зацікавленість слухачів [6, с. 41]. Правник – промовець повинен спонукати слухати себе. Цього можна

досягти, використовуючи голосові прийоми, зверненнями до слухачів з прямими запитаннями, пов'язаними зі змістом промови, жестами, мімікою, а також за допомогою засобів мовної та мовленнєвої виразності (прислів'їв, приказок, гумору, яскравих образів). Поряд з прийомами стилістичного синтаксису у правничих дискурсах використовуються і фразеологічні одиниці (крилаті вирази, афоризми, примовки, приказки, прислів'я), а також сталі словосполучення. Слід також пам'ятати, що правничий текст виконує комунікативну й інформативну функції. Кожен правник, «у відповідності зі своєю поцесуальною позицією, аналізує і дає оцінку зібраним доказам, формулює свої висновки і обґрунтовує їх тими даними, які були здобуті у процесі розслідування і судового розгляду справи» [6, с. 40].

Поряд із юридичними поняттями у мові правників застосовують сталі словосполучення на позначення економічного життя держави. Наприклад: *На засіданні Кабінету Міністрів... було зазначено, що внаслідок недосконалого податкового законодавства України 40% від усіх грошей в Україні обертається поза банківською системою, обслуговуючи тіньову економіку... Перший платіж в рахунок погашення протермінованої заборгованості і штрафних санкцій було здійснено у жовтні минулого року... Грошей, щоб вилізти з боргової ями, в Міноборони просто немає (Закон і честь. – 2001, 14 груд.).*

Окрім зазначених, широкоживаними у мові правників є такі сталі словосполучення: *добročинний фонд, ринкова економіка, державна казна, фінансова підтримка, торгова війна, штрафні санкції, пакет акцій та ін.*

Сталі словосполучення на позначення діяльності парламенту та уряду також становлять чималий відсоток у мові правників. Найчастіше ця тематична група використовується у повідомленнях про діяльність урядових органів законодавчої і виконавчої влади, офіційні переговори та ін. Наприклад: *У Верховній раді фактично зберігся статус-кво (Закон і честь. – 2000, 12 груд.).* Засобами актуалізації викладу є й такі сталі словосполучення: *законодавчий фундамент, накладати вето, скасовувати рішення, ухвалювати постанову, приймати закон, накладати мораторій та ін.*

Стосунки нашої держави з міжнародним співтовариством, які на етапі розвитку незалежної держави Україна набули стратегічно важливого значення, також відображені у мові правників, зокрема через сталі словосполучення, пов'язані з описом подій і фактів міжнародного життя. Наприклад: *Україна негативно поставилася до факту бомбардування Сполученими Штатами Америки Центру Іракської розвідки в Багдаді 27 червня 1993 року, оприлюднивши відповідну заяву НЗЕ,*

в якій акція США розцінювалася як надмірний захід, що йде всупереч нормам міжнародного права (Народна воля. – 1994, 26 лип.).

Наведемо приклади сталих словосполучень цього типу поза контекстом: *чужоземні інвестори, підписувати угоду, нота протесту, двосторонній зв'язок, стратегічне партнерство, зустріч на найвищому рівні та ін.*

Незначний відсоток становить тематична група сталих словосполучень, споріднених із *термінологією соціально-економічних наук*. Наприклад: *Факти будуть найретельнішим чином перевірені і винні у злочинах проти людства будуть притягнуті до відповідальності. 100 тисяч ізраїльтян провели біля стін старого міста в Єрусалимі демонстрацію на знак протесту проти американських пропозицій щодо розділення суверенітету над Єрусалимом між Ізраїлем і Палестиною (Народна воля. – 2001, 10 січ.)*. Сюди ж належать і сталі словосполучення *соціальне становище, економічна експансія, нота протесту та ін.*

Відомо, що цілком позбавленими емоційно-експресивного забарвлення є штампи та кліше. Саме вони становлять значний відсоток у мові правників. Прикладом кліше є сполучення слів на зразок: *ця довідка видана, документ посвідчує, довідку видано для пред'явлення та ін.* Через багаторазове механічне використання чимало сталих словосполучень правничої сфери втратили свою експресивність, унаслідок чого послабилося їх лексичне значення. Так, заштампованими можна вважати словосполучення: *питання надання допомоги, тісна співпраця, вирішення питання, конструктивний підхід, надавати широкі можливості, обговорювати широке коло питань та ін.*

У риторичних промовах правників є й нейтральні звороти на зразок: *мати намір, висловлювати недовіру, приходити до висновку, накладати стягнення, записати до протоколу, подавати позов та ін.*

Висновок. Отже, комунікативна майстерність правників, мова права не можуть бути відокремлені чи протиставлені загальнономовним процесам, адже вони становлять єдину систему, єдиний неподільний організм, у якому, поряд з професійними, збережені усі норми загальнонародного мовлення. Семантична наповненість сталими словосполученнями дозволяє найбільш повно реалізувати комунікативні задуми автора, виконати різні комунікативні функції – не лише подавати інформацію про щось, але й впливати на розум, емоції, почуття людини. Сталі словосполучення стають дієвим засобом у процесі формування комунікативної майстерності та становленні психології мовної особистості правника.

1. Демський М. Українські фразеологізми й особливості їх творення / М. Демський. – Львів, 1994. – 62 с.

2. Дилтс Р. Фокусы языка. Изменение убеждений с помощью НЛИ / Р. Дилтс. – СПб., 2000. – 245 с.
3. Крупський І. Українська газета як художньо-поліграфічний феномен: історія, сучасний стан, перспективи розвитку / І. Крупський. – Львів, 1994. – 101с.
4. Потэбня А. Полное собрание сочинений. Мысль и язык / А. Потэбня. – 1924. – Т. 1. – 208 с.
5. Мецлер А. Деякі аспекти функціонально-комунікативного аналізу мови / А. Мецлер, В. Скиба // Мовознавство. – 1988. – № 3. – С. 15–20.
6. Молдован В. Судова риторика: навч. посібник / В. Молдован. – К.: Кондор, 2006. – 328 с.
7. Нюрнбергский процесс: сб. материалов. – Т. 1. – М., 1955. – С. 101–102.
8. Основы правознавства / за ред. С. Ківалова, М. Орзіха. – К., 2001. – 368 с.
9. Селиванова Е. Когнитивная ономазиология / Е. Селиванова. – К., 2000. – 248 с.
10. Словник термінів і понять, що вживаються у чинних нормативно-правових актах України / за ред. В. Сіренко, С. Станік. – К., 1999. – 500 с.
11. Судебные речи прокуроров. Сб. 1. – М., 1956. – 349 с.

Скавронская И. Ю. Психология языковой личности в коммуникативной деятельности юриста

По уровню развития языка можно оценивать и уровень развития общества. Основная функция языка – коммуникативная. Язык должен обслуживать общество. При его помощи члены общества общаются и получают информацию. Языковое сознание юриста создается при посредничестве психологической модели мира, в котором существует.

Ключевые слова: языковое сознание, языковые навыки, коммуникация, правовой текст, коммуникативная лингвистика, устоявшиеся словосочетания, психологическая модель мира.

Skovronska I. Yu. Psychology of speech identity in communicative activity of a lawyer

The level of the society's development is defined by the level of language development. It is of great communicative and information significance. With the help of language the society members communicate and receive information. Language consciousness of a lawyer is formed through the psychological model of the world he lives in.

Key words: language consciousness, speech skills, communication, legal text, communicative linguistics, set expressions, psychological model of the world.

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р.

ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Здійснено аналіз психологічних досліджень професійно важливих якостей працівників органів внутрішніх справ у наукових працях вітчизняних і зарубіжних учених. Визначено, що основними групами професійно важливих якостей працівників органів внутрішніх справ є комунікативні, особистісні, морально-ділові якості та мотивація.

Ключові слова: професійно важливі якості, особистість, дослідження, працівники органів внутрішніх справ, професійна діяльність.

Постановка проблеми. Сучасний стан діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС) характеризується реформуванням усіх напрямів оперативно-службової діяльності практичних підрозділів ОВС та підготовки фахівців у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України. Реформування системи органів внутрішніх справ спрямовано на визначення нових вимог до професійної підготовленості працівників ОВС, розробку нових форм і методів усебічного формування їхньої високопрофесійної особистості. Відповідно виникає нагальна потреба у дослідженні психологічних особливостей та вимог до особистості працівника ОВС.

Стан дослідження. З'ясуванню професійно важливих якостей працівників ОВС присвячені праці В. Андросюка, Л. Балабанової, В. Барко, С. Бочарової, М. Варія, В. Доценко, О. Землянської, С. Ларіонова, П. Макаренка, Н. Мілорадової, В. Медведєва, Г. Попової, О. Тімченка, О. Цильмак, С. Яковенка та ін.

Метою статті є узагальнення наукових доробок з дослідження професійно важливих якостей працівників ОВС.

Виклад основних положень. В. О. Лефтеров, О. В. Тімченко характеризують професійну діяльність працівників органів внутрішніх справ як різноманітну та складну; яка має низку відмінностей від інших професійних діяльностей, зокрема, яким притаманні екстремальні, небезпечні умови праці. Вчені зазначають, що, по-перше, професія працівника органів внутрішніх справ характеризується надзвичайною різноманітністю вирішуваних завдань. Програма вирішення цих завдань може бути виражена в найзагальнішій формі, як правило, сформульованій у правовій нормі. По-друге, професія працівника органів внутрішніх справ за усієї її складності і розмаїтості цілком піддається

правовому регулюванню, і це впливає на особистість кожного працівника органів внутрішніх справ. Вже під час планування своєї діяльності будь-який працівник подумки зіставляє подальші дії з нормами законодавства, що регламентують ці дії. По-третє, для більшості видів професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ характерна висока емоційна напруженість праці, яка пов'язана з негативними емоціями, необхідністю їхнього подолання, тривалою відсутністю можливості психоемоційної розрядки. По-четверте, професійна діяльність працівників органів внутрішніх справ пов'язана зі здійсненням особливих владних повноважень, із правом і обов'язком застосувати владу від імені закону. Внаслідок цього у більшості правоохоронців розвивається професійне почуття підвищеної відповідальності за наслідки своїх дій. Поп'яте, працівнику органів внутрішніх справ доводиться постійно долати опір його діяльності з боку окремих осіб, а в деяких випадках – і мікрогруп, зацікавлених у певному русі справи [2, с. 7].

О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун, розробляючи професіограми юридичних професій, виділяють основні аспекти (сторони) професійної діяльності юриста [1, с. 292].

1. Соціальний – виражається в необхідності ухвалювати соціально значущі рішення в процесі тлумачення і реалізації правових норм, виступати як захисник прав і законних інтересів громадян, організатор боротьби з правопорушеннями на дорученій ділянці, включаючи їх профілактику, проведення правової пропаганди серед населення, а також перевиховання злочинця.

2. Пошуковий – полягає в застосуванні юристом професійних навичок щодо встановлення фактів, що мають юридичне значення, у зборі інформації, необхідної для вирішення юридичних справ.

3. Реконструктивний – полягає в аналізі та узагальненні всієї зібраної юристом інформації з юридичної справи з метою відтворення уявної моделі ситуації, що потребує правової оцінки.

4. Комунікативний – відображає сторони професійної діяльності юриста, пов'язані з постійним спілкуванням з людьми, – колегами, клієнтами, учасниками справи і тими, хто стосується справи.

5. Організаційний – передбачає ефективну реалізацію юристом посадових повноважень, що виражається у вольових діях щодо організації власної праці і ввіреного йому колективу.

6. Засвідчувальний – виражається у правильному документальному оформленні правових актів: рішень, постанов, протоколів, вироків та ін.

Дослідники зазначають, що ці аспекти характеризують професійну діяльність будь-якого юриста, проте їх зміст і значущість пови-

нні визначатися стосовно конкретної юридичної професії. У кожній із професій ці аспекти діяльності юриста виявляються в різному наборі, з неоднаковою інтенсивністю. Залежно від особистих якостей юриста вони набувають своєрідного, неповторного характеру.

Розглядаючи професійну діяльність працівників ОВС, слід зазначити, що згідно зі статтею 7 Закону України «Про міліцію» на міліцію в Україні покладені адміністративна, профілактична, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, виконавча та охоронна функції [4].

Характеризуючи оперативно-розшукову діяльність, зауважимо, що її здійснюють працівники ОВС із підрозділів карного розшуку, по боротьбі з незаконним обігом наркотиків, обласних управлінь (відділів) по боротьбі з організованою злочинністю, підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю, оперативних служб. Професійну діяльність цієї категорії слід віднести до складних та небезпечних професій, що, своєю чергою, висуває високі психологічні та психофізіологічні вимоги до кандидатів.

На думку низки дослідників та з огляду на рекомендації МВС України щодо організації та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органах внутрішніх справ України, визначений перелік професійно-важливих якостей, необхідних для працівників оперативних підрозділів у порядку важливості [3, с. 56–60, 5]. Серед них:

1. Комунікативні якості та вміння: здатність розташовувати до себе людей, викликати до себе почуття довіри; здатність швидко встановлювати необхідні контакти з незнайомими; вміння швидко підхоплювати тон співрозмовника, правильно вибрати форму спілкування залежно від психологічного стану і індивідуальних якостей особи, з якою проводиться робота; вміння об'єктивно оцінити дії інших людей; здатність та вміння обґрунтувати власну точку зору.

2. Інтелектуальні якості: уміння аналізувати інформацію, виділити із великого масиву отриманої інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання; здатність визначити декілька можливих шляхів вирішення одного і того ж завдання, вибрати найбільш ефективний, знаходити нестандартні рішення; вміння ухвалити правильне рішення за мінімуму інформації, правильно визначити напрям діяльності; відчуття наявності проблеми там, де здавалось, усе вирішене; здатність розглядати проблеми з декількох різноманітних точок зору, вміння уявити позицію іншої людини.

3. Особливості пам'яті: вміння запам'ятовувати зовнішність людини та її поведінку; вміння запам'ятовувати колір, величину, роз-

мір, рух, місце знаходження об'єкта і т. д.; здатність запам'ятовувати цифри, терміни, імена та прізвища; здатність згадати інформацію у потрібний момент; вміння точно та безпомилково передавати інформацію, яка була почута.

4. Увага: вміння помічати незначні деталі в поведінці осіб; вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший, з одного виду діяльності на другий і т. д.; здатність тривалий час підтримувати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники; вміння концентрувати увагу на одному об'єкті, а також помічати, що навколо.

5. Вольові якості: здатність брати на себе відповідальність у складних і небезпечних ситуаціях; здатність адекватно оцінювати власні можливості, сили та досягнення; наполегливість у подоланні труднощів.

6. Емоційні особливості: врівноваженість і самовладання в конфліктних ситуаціях; емоційна стійкість при прийнятті відповідальних рішень.

7. Моторні якості: здатність до швидких дій в умовах дефіциту часу; висока моторна реактивність (швидка реакція на раптове зорове враження).

Автори підкреслюють, що серед мотивів професійної діяльності оперуповноваженого найбільш значущі ті, які спричиняють відчуття свідомого існування і сприяють особистісному росту. Тому активне прагнення до самореалізації є показником мотиваційної готовності до служби в оперативних підрозділах ОВС.

О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун визначають необхідними якостями оперуповноваженого [1]:

– комунікативні: наполегливість; холонокровність; цілеспрямованість; зосередженість, об'єктивність, поєднання переконання й примусу за дотримання правових норм; здатність поставити себе на місце іншого;

– морально-ділові: розмаїтість видів мислення – наочно-діючого, образного й абстрактного; юридична логіка – поєднання аналізу і синтезу мислення, результатом якого є версії, план розслідування, оцінка доказів; самостійність ухвалення рішень; уява; неупередженість; вміння передбачати слідчу і судову перспективу кримінальної справи;

– особистісні: кмітливість; вміння зберігати таємницю; спостережливість (зокрема психологічна), забезпечувана наявністю чітко сформульованого завдання; терпіння; оперативність у прийнятті рішень; наполегливість; володіння широким спектром оперативно-розшукових навичок; сміливість; вміння оцінити значущість і достовірність отриманої інформації.

Діяльність дільничного інспектора міліції (далі – ДІМ) пов’язана з тісним і постійним контактом із населенням. Основними завданнями професійної діяльності ДІМ є проведення загальної та індивідуальної профілактичної роботи серед жителів адміністративної дільниці; охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки на території, що обслуговується, робота з населенням та громадськими формуваннями на адміністративній дільниці щодо охорони громадського порядку та громадської безпеки, профілактики правопорушень та боротьби зі злочинністю, участь разом з іншими службами та підрозділами органів внутрішніх справ у виявленні, попередженні, припиненні адміністративних правопорушень та злочинів, а також у розкритті злочинів, учинених на території адміністративної дільниці [3].

Аналіз проведених досліджень засвідчив, що для успішних дільничних інспекторів найбільш характерні такі психологічні якості: професійна спостережливість; врівноваженість, самовладання у конфліктах; здатність розташовувати до себе людей, викликати у них довіру; тонка спостережливість у душевному житті людини; уміння відстоювати свою точку зору; здібність до відтворення зображення за словесним описом; здатність до швидкодії в умовах дефіциту часу; уміння робити висновки із суперечливої інформації; пам’ять на зовнішність і поведінку людини; здібність до швидкого встановлення контактів з новими людьми [3, с. 84–85].

Учені обґрунтовують, що діяльність дільничного інспектора не встановлює надто високі вимоги до розвитку пізнавальних процесів, таких як сприйняття, увага, пам’ять, інтелект. Практично достатній є середній рівень розвитку цих функцій, характерний для здорового індивіда.

Дослідники зазначають, що професійний вибір дільничних є полімотивованим, тобто називаються причини і обставини, що входять до різних мотивів і чинників. Мотивами професійного вибору дільничних за ступенем значущості є: змістовно-смісловий – наслідувальний – етичний – соціально-економічний – особистий.

О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун визначають професійно важливими якостями дільничного інспектора такі [1]:

– комунікативні: товариськість; доброзичливість; тактовність; уміння привернути до себе співрозмовника; обов’язковість.

– особистісні: поважне ставлення до людей; неформальне ставлення до своїх обов’язків; любов до своєї професії; відчуття справедливості; увага; кмітливість; логіка мислення; оперативності; воля; зібраність; ініціатива; наполегливість; самодисциплінованість та ін.

Слідчою діяльністю в ОВС України займаються слідчі. Слідчий – це посадова особа, яка здійснює в передбаченому законом порядку розслідування діянь, що мають ознаки злочину [1, с. 294].

Для залучення в практичну діяльність працівників, які проводять слідчі дії, дослідниками визначені основні необхідні професійно важливі якості [3, с. 110–111].

1. Комунікативні: вміння встановлювати і підтримувати психологічний контакт; комунікативна компетентність (уміння слухати, доброзичливість, вільне володіння вербальними і невербальними засобами спілкування, самоконтроль); уміння розуміти внутрішній світ співбесідника, його мотиви, спонукання, психологічний стан; уміння застосовувати різноманітні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях; наявність організаторських і лідерських якостей; почуття гумору; наполегливість і принциповість у прийнятті рішення.

2. Мотиваційні особливості: розвинута мотивація досягнень; виражена мотивація самоактуалізації; обов'язковість, добросовісність, виконавча дисципліна, особиста дисциплінованість; перевага мотивів соціальної значущості в сфері професійної важливості; принциповість, чесність, високий рівень правосвідомості.

3. Пізнавальні процеси: високий рівень інтелектуального розвитку; гнучкість розумових процесів; здатність до аналізу і узагальнення інформації; вміння прогнозувати ситуацію, спостережливість; творче мислення; ерудованість, добра пам'ять, пізнавальна активність, критичність до інформації; відсутність емоційної деструкції.

4. Особистісні якості: стійка адекватна самооцінка; сміливість та активність; самоповага і відповідальність; самостійність і незалежність.

О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун визначають професійно важливими якостями слідчого такі [1]:

– комунікативні: уміння встановити контакт і уникати обговорення питань, що традиційно викликають розбіжності (наприклад, дискутувати про політику, релігію); уміння здійснювати контроль над ходом бесіди (допиту); уміння виявляти співчуття, коли це доречно; наполегливість; витримка; психологічна спостережливість – уміння уловлювати правду і неправду у відповідях, встановлювати істину; принциповість; володіння акторськими даними: здатність зобразити гнів, страх, радість та інші емоції, поза зв'язком із своїми міркуваннями і не розкриваючи свої справжні емоції у кожному випадку; уміння бути терплячим слухачем; поважне ставлення до співрозмовника: не можна принижувати його гідність, погляди або отриману від нього інформацію; емоційна стійкість; особисті якості лідера;

– морально-ділові: знання законодавства; цілеспрямованість; витривалість; спостережливість; уміння виділяти криміналістично значущу інформацію на місці події й в інших умовах; уміння концентрувати увагу і володіти її стійкістю; уміння дотримуватися вимог конспі-

рації і зберігати службові таємниці; вміло використовувати криміналістичну тактику і техніку; володіти арсеналом процесуальних прийомів і навичок розслідування; володіти табельною зброєю і прийомами самооборони;

– особистісні: справедливість; непримириме ставлення до злочинності в будь-яких її проявах; гуманізм; безкомпромісність; здатність поставити себе на місце іншого; психологічна витривалість; активна уява; логічне мислення; інтуїція; об'єктивність – високий рівень самоперевірки; творчий підхід; увага до подробиць; безпристрасність і неупередженість.

Патрульна служба міліції (далі – ПСМ) входить до складу міліції громадської безпеки і виконує службові обов'язки, які пов'язані з охороною громадського порядку та забезпеченням громадської безпеки, профілактикою правопорушень, охороною майна всіх форм власності тощо.

Метою адміністративно-наглядової діяльності є досягнення високого рівня особистісної та майнової безпеки громадян, безпеки суспільства за раціонального використання сил і засобів міліції. Висока і соціальна значущість цієї служби, тому що працівники оберігають і захищають громадян від злочинних посягань, знаходячись у взаємодії з населенням та громадськими організаціями.

Провідними в професійному виборі у працівників ПСМ дослідники визначають мотиви, пов'язані із: змістовними аспектами діяльності; необхідністю слідування зразку, ідеалу працівника ОВС; моральними аспектами служби працівників ОВС; соціально-економічною складовою служби в ОВС; схильністю до військової служби.

Зважаючи на специфіку діяльності, для використання в практичній діяльності працівників ПСМ дослідники виокремлюють такі необхідні професійно важливі якості [3, с. 123–125, 5]:

1. Комунікативні якості та вміння: здатність розташовувати до себе людей, викликати до себе почуття довіри; здатність швидко встановлювати психологічний контакт з різними людьми; вміння розуміти внутрішній світ співбесідника, його мотиви, спонукання, психологічний стан; вміння об'єктивно оцінити поведінку та дії інших людей; вміння застосовувати різноманітні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях; наполегливість та принциповість у відстоюванні власної точки зору.

2. Пам'ять: вміння запам'ятовувати зовнішність людини та її поведінку; запам'ятовувати колір, величину, розмір, рух, місце знаходження об'єкта і т. д.; здатність запам'ятовувати цифри, терміни, імена та прізвища; здатність згадати інформацію у потрібний момент; вміння точно та безпомилково передавати почуту інформацію.

3. Мислення: гнучкість мислення (вміння знаходити нестандартні варіанти вирішення проблеми); уміння аналізувати інформацію, виокремити із великого масиву отриманої інформації ту, яка необхідна для вирішення завдання; вміння робити висновки з суперечливої інформації; вміння ухвалювати рішення за нестачі часу та інформації; вміння швидко та вибірково відтворювати необхідну інформацію; здатність визначити декілька можливих шляхів вирішення одного і того ж завдання, вибрати найбільш ефективний, знаходити нестандартні рішення; здатність розглядати проблеми з декількох різноманітних точок зору, вміння уявити позицію іншої людини.

4. Увага: вміння помічати незначні деталі в поведінці осіб; вміння вести спостереження за великою кількістю об'єктів одночасно; вміння переключати увагу з одного об'єкта на інший, з одного виду діяльності на другий і т.д.; здатність тривалий час підтримувати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники; вміння вибрати за спостереження необхідну інформацію для вирішення конкретного завдання.

5. Вольові якості: здатність упродовж тривалого часу витримувати високі психоемоційні навантаження без зниження працездатності; здатність брати на себе відповідальність у складних і небезпечних ситуаціях; здатність адекватно оцінювати власні можливості, сили та досягнення; наполегливість за подолання труднощів; спроможність здійснювати цілеспрямований вплив на людей; низька навіюваність.

6. Емоційні особливості: рівноваженість і самовладання в конфліктних ситуаціях; емоційна стійкість під час ухвалення відповідальних рішень.

7. Моторні якості: здатність до швидких дій в умовах дефіциту часу; висока моторна реактивність (швидка реакція на раптове зорове враження).

Висновки. На підставі аналізу наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених визначено основними групами професійно важливих якостей працівників органів внутрішніх справ комунікативні, особистісні, морально-ділові та мотивацію.

Перспективним напрямом подальшого дослідження є визначення шляхів, форм і методів формування професійно важливих якостей працівників органів внутрішніх справ у вищих навчальних закладах Міністерства внутрішніх справ України.

1. Бандурка О. М. Юридична деонтологія: підручник / О. М. Бандурка, О. Ф. Скаун. – Х.: Вид-во НУВС, 2002. – С. 292–328.

2. Лефтеров В. О. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: монографія / В. О. Лефтеров, О. В. Тімченко. – Донецьк: ДІВС МВС України, 2002. – 324 с.

3. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел: справоч. пособие / под ред. Б. Г. Бовина, Н. И. Мягких, А. Д. Сафронова. – М.: Моспечать, 1997. – 167 с.

4. Про міліцію: Закон України від 20 грудня 1990 року №565-ХІІ (станом на 06.11.2012). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=565-12>.

5. Про організацію та проведення професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органах внутрішніх справ України: лист МВС України від 21 червня 2007 року № 6/2/1 – 3420.

Черкашин А. И. Психологическая характеристика профессионально важных качеств сотрудников органов внутренних дел

В статье проведен анализ психологических исследований профессионально важных качеств сотрудников органов внутренних дел в научных трудах отечественных и зарубежных ученых. Определено, что основными группами профессионально важных качеств сотрудников органов внутренних дел являются коммуникативные, личностные, морально-деловые и мотивация.

Ключевые слова: профессионально важные качества, личность, исследования, сотрудники органов внутренних дел, профессиональная деятельность.

Cherkashin A. Psychological characteristics of professionally important qualities of law enforcement officers

An analysis of psychological research of professionally important qualities of law enforcement officers in the scientific writings of domestic and foreign scholars are made in the article. Determined that the major groups of professionally important qualities of law enforcement officers are communicative, personal, moral and business qualities and motivation.

Key words: professionally important qualities, personality, research, law enforcement officers, professional activity.

Стаття надійшла 21 жовтня 2013 р.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Конференція

РЕЗОЛЮЦІЯ

Міжнародної науково-практичної конференції «ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ДЕРЖАВИ»

22 листопада 2013 року

Міжнародна науково-практична конференція «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» зібрала значну кількість науковців і практиків.

Серед 196-ти учасників представники близького і далекого зарубіжжя: Республіки Польща, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Грузії, Азербайджанської Республіки.

Всі учасники конференції відзначають науково-практичне та науково-теоретичне значення винесених для обговорення проблем, зокрема в контексті розбудови правової держави та становлення громадянського суспільства.

Україна, вступивши до третього тисячоліття як незалежна держава, розбудовує національну систему освіти з урахуванням світових і європейських тенденцій, відповідно до соціально-економічних, технологічних і соціокультурних змін у країні. Згідно з Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, освіта є стратегічним ресурсом соціально-економічного, культурного і духовного розвитку суспільства, забезпечення національних інтересів, зміцнення міжнародного авторитету й формування позитивного іміджу нашої держави.

Глобалізація економіки, посилення інтеграційних процесів, інформатизація суспільства висувають нові вимоги до вітчизняної системи освіти, що забезпечить стійкий рух і розвиток України, інтегрування її в європейський і світовий освітній простір.

Під час конференції розглянуто такі проблеми: науково-методичного забезпечення інноваційних процесів у ВНЗ; психологічного супроводу в процесі професійного становлення особистості; модернізації вищої освіти в контексті Болонського процесу; впливу глобалізації, інтеграції та інформатизації суспільства на розвиток європейської освіти; соціальної взаємодії у студентському середовищі; навчання впродовж життя в контексті реформування освітнього простору держави; соціально-правового

та економічного супроводу освіти; духовного та соціально-психологічного потенціалу гуманітарного розвитку сучасного освітнього простору держави; психолого-педагогічного забезпечення підготовки працівників правоохоронних органів і застосування психотехнологій у їх роботі тощо.

Заслухавши та обговоривши доповіді, у процесі конструктивної дискусії із зазначених проблем учасники конференції висловили думку, що сучасний період характеризується модернізацією всієї системи освіти, у зв'язку з чим значно зростає роль і визначаються нові функції психології та педагогіки.

З огляду на це та з метою активізації діяльності у сфері розвитку освітнього простору держави і досягнення нової якості сучасної освіти учасники Міжнародної науково-практичної конференції «Психолого-педагогічні умови розвитку освітнього простору держави» **рекомендують** скоординувати спільні дії з таких пріоритетних напрямів:

- забезпечення системного підвищення якості освіти на інноваційній основі, створення сучасного інформаційно-комунікативного, психолого-педагогічного та науково-методичного супроводу навчально-виховного процесу;

- приведення у відповідність нормативно-правової бази системи освіти держав-учасниць конференції у контексті європейських інтеграційних процесів;

- здійснення практико-орієнтованих психолого-педагогічних досліджень з актуальних проблем розвитку освіти;

- забезпечення психологічного проектування розвитку освітнього середовища;

- здійснення психологічної експертизи педагогічних інновацій (оцінка відповідності освіти обраним завданням, віковим і психологічним можливостям учнів, студентів, курсантів);

- розробка психолого-педагогічної системи нівелювання ризиків інноваційної діяльності в системі освіти;

- запровадження нових моделей діяльності психологічних служб на основі сучасних досягнень психолого-педагогічної науки;

- підвищення професійного рівня і кваліфікації практичних психологів;

- розробка інструктивно-методичних матеріалів щодо діяльності психологічної служби у навчальних закладах;

- розробка цілісної системи виявлення та психолого-педагогічного супроводу обдарованої молоді, забезпечення умов для її розвитку, соціалізації та подальшого професійного зростання;

- розробка програми превентивного виховання дітей і молоді з метою профілактики правопорушень, дитячої бездоглядності та безпритульності;

– розробка ефективних моделей розвитку життєвої компетентності та інтеграції в суспільство дітей і молоді з особливими потребами шляхом сучасного науково-методичного забезпечення змісту корекційної та інклюзивної освіти;

– унормування змісту психолого-педагогічної, науково-методичної, інформаційної, комунікативної та соціально-гуманітарної підготовки педагогічних і науково-педагогічних працівників відповідно до вимог інформаційного суспільства та змін, що виникають у соціально-економічній, духовній і гуманітарній сферах;

– створення системи мотивацій, стимулювання та заохочення інноваційної діяльності у сфері освіти;

– надання педагогічним і науково-педагогічним працівникам психологічної допомоги, використання тренінгових технологій, що мають на меті інтенсифікувати процес усвідомлення і подолання їх професійних деформацій та створення умов для постійного професійного вдосконалення.

Круглі столи

27 листопада 2013 року на факультеті психології Львівського державного університету внутрішніх справ відбувся круглий стіл на тему «**Психолого-педагогічні погляди В. Сухомлинського на навчально-виховний процес**». Організатор цього наукового заходу – кафедра педагогіки і соціальної роботи.

У роботі круглого столу взяли участь біля 40 осіб – науково-педагогічні працівники факультету психології, молоді викладачі, студенти Львівського державного університету внутрішніх справ, педагоги Львівського університету МАУП, учителі загальноосвітніх шкіл Львівської області, педагогічного коледжу тощо.

Учасники круглого столу у своїх виступах висвітлювали різноманітні аспекти педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського: гуманістично-інноваційна педагогіка В. Сухомлинського (кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник **Ю. Ц. Жидецький**), психолого-педагогічні погляди В. Сухомлинського на навчально-виховний процес (доцент **М. П. Козирєв**), погляди В. Сухомлинського на оздоровчу функцію освіти (кандидат педагогічних наук, доцент **Ю. Р. Сурмяк**); значення і роль музики у виховному та соціалізаційному аспектах педагогічної роботи (кандидат соціологічних наук **Т. Д. Матвійчук**), поняття дитинства у психолого-педагогічній спадщині В. Сухомлинського (ст. викладач **В. Й. Шишко**), практично-педагогічна діяльність В. Сухомлинського (магістр **Л. А. Готь**), виховання дітей за методикою В. О. Сухомлинським (магістр

М. Ганц), психолого-педагогічне проектування соціально-особистісного розвитку дитини в умовах школи-інтернату (**П. Тома, Н. Бухней** – учні 11 класу Строяківської школи-інтернату Старосамбірського району Львівської області)).

У результаті обговорення теми круглого столу її учасники зробили висновок про те, що педагогічна спадщина В. Сухомлинського не втратила свою актуальність, а навпаки, збагачує та наповнює сучасний освітній процес ідеями гуманізму, гармонійного розвитку особистості, бачення освітнього закладу як місця, де учень, студент повинні відчувати щастя, повноцінність свого духовного життя, радість праці і творчості, розвиватися як розумні, креативні особистості. Учасники круглого столу зазначили, що погляди В. Сухомлинського є потужним чинником у розбудові української національної школи, у якій панує повага до української мови, культури, історичної минувшини, виховуються патріоти, свідомі громадяни нашої держави. Актуальні ідеї про оздоровчу функцію освіти, утвердження оздоровчої освітньої парадигми, створення здоров'язберігаючого освітнього середовища та роль педагогів в їх реалізації.

Наголошено на ролі педагогічних працівників щодо збереження, захисту, розвитку та впровадження педагогічних надбань В. Сухомлинського з метою демократичного розвитку освітньої сфери суспільства, діяльності освітніх закладів, педагогічних колективів стосовно реалізації прав громадян на отримання повноцінної освіти, яка стає міцною основою їхньої успішної життєдіяльності.

Учасники круглого столу прийняли такі пропозиції:

1. Поглиблено вивчати та популяризувати творчий доробок мислителя і педагога світового масштабу В. О. Сухомлинського, використовувати його праці та ідеї у навчально-виховному процесі, навчанні й вихованні студентів і курсантів.

2. На рівні МВС України розробити заходи щодо формування високої загальної і педагогічної культури працівників ОВС, практичних умінь і навичок реалізації принципів гуманізму, демократії, поваги гідності і достоїнства як з боку правоохоронних органів, так і громадян, окремих установ та організацій, а також попередження та недопущення протиправних дій працівників ОВС.

3. У системі вишів МВС здійснювати формування у викладачів і студентів свідомого ставлення щодо розвитку та впровадження педагогіки життєтворчості, гуманної оздоровчої педагогіки на засадах поваги, честі, достоїнства, прав і свобод особистості.

4. Забезпечити співпрацю працівників ОВС західного регіону та науково-педагогічних працівників факультету психології щодо проведення тренінгових занять із метою формування високої педагогічної культури правоохоронців у службовій і повсякденній діяльності.

Круглий стіл на тему «Сучасні методи викладання у вищих навчальних закладах» відбувся на факультеті психології Львівського державного університету внутрішніх справ 5 грудня 2013 року. Організатор цього наукового заходу – кафедра педагогіки і соціальної роботи.

У роботі круглого столу взяли участь 35 осіб – науково-педагогічні працівники, працівники ОВС, керівники установ, закладів освіти, курсанти і студенти.

Учасники круглого столу у своїх виступах висвітлювали: сучасні методи викладання з розвитку дивергентного мислення (старший науковий співробітник **Ю. Ц. Жидецький**), інновації у педагогічній системі вищих навчальних закладів (доцент **Л. Й. Гуменюк**); методи навчання та їх класифікація (доцент **М. П. Козирев**); сучасний погляд на лекцію у вищому навчальному закладі (професор **Р. І. Сибірна**), застосування інтерактивних методів навчання в освітньому процесі ВНЗ (доцент кафедри **А. В. Марчук**), мозковий штурм як інноваційний метод викладання (доцент **Ю. Р. Сурмяк**); особливості викладання психологічних дисциплін (доцент **З. Я. Ковальчук**), валеологічний світогляд викладача (ст. викладач **В. П. Ясіньський**), вплив інтернет-ресурсів на формування молоді людини (викладач **П. М. Гетьманчук**), особливості презентації матеріалів практичного заняття з психодіагностики (доцент кафедри **І. В. Зубрицька-Макота**) тощо.

У результаті обговорення теми круглого столу її учасники зробили висновки про те, що важливим аспектом розвитку освітньої сфери Української держави є конструктивна, творча, педагогічна діяльність науково-педагогічних працівників щодо підвищення та вдосконалення і теоретичного, і методичного рівня їхньої педагогічної майстерності, спрямованої на ефективне розв'язання дидактичних і виховних завдань навчально-виховного процесу, а саме – формування особистості як конкурентоспроможного фахівця, якому властиві висока культура, розвинуті морально-політичні й ділові якості, креативність і лідерські якості. Реалізація цих завдань можлива за умови формування відповідного рівня педагогічної культури та вимогливості в педагогічних колективах і позитивної педагогічної взаємодії між педагогами і студентів та курсантами.

Педагоги, працівники освітньої сфери, перебуваючи у щоденному контакті зі студентами і курсантами, утілюють у їхній свідомості авторитет Української держави, її політику у сфері науки і освіти, дотримання сучасних підходів до надання освітніх послуг, формування їх як професіоналів і громадян. З огляду на це, ґрунтовні дослідження теоретико-методичних основ оптимізації педагогічного процесу, формування професійних знань, навичок і вмінь у майбутніх фахівців є важливим завданням науково-педагогічних працівників, оскільки це дає змогу проаналізувати стан педагогічної діяльності, відповідність педагогів сучасним вимогам до освітньої сфери.

Учасники круглого столу прийняли такі пропозиції:

1. З метою оптимізації та підвищення ефективності діяльності науково-педагогічних працівників вишів МВС проводити постійний моніторинг стану та ефективності діяльності науково-педагогічних працівників щодо впровадження та реалізації сучасних, інтерактивних методів навчання щодо формування майбутніх фахівців.

2. На рівні вишів МВС України розробити заходи забезпечення системного підвищення якості освіти на інноваційній основі, створення сучасного інформаційно-комунікативного, психолого-педагогічного та науково-методичного супроводу навчально-виховного процесу.

3. На рівні Львівського державного університету внутрішніх справ розробити заходи щодо покращення теоретико-методичного забезпечення педагогічної і навчальної діяльності науково-педагогічних працівників, курсантів і студентів.

4. Забезпечити підвищення теоретико-методичної підготовленості науково-педагогічних працівників факультету психології через цілеспрямований і систематичний аналіз якості навчальних занять, рівень навчальної успішності студентів і курсантів, стан їхньої навчальної дисципліни.

5. Сприяти створенню умов для розвитку і прояву педагогічної та пізнавальної творчості педагогів і студентів.

Публікації

Козирєв М. П. Соціологія: навчальний посібник / М. П. Козирєв. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 436 с.

У навчальному посібнику висвітлено основні питання історії, теорії, методології та практичних аспектів соціологічної науки. Розкрито її об'єкт, предмет, структуру, методи і функції. Суспільство проаналізовано як соціальну систему у структурно-соціологічному вимірі. Головну увагу зосереджено на аналізі спеціальних і галузевих соціологічних теорій. Розкрито методологію, організацію та технології проведення соціологічного дослідження.

Для студентів вищих навчальних закладів, соціологів-практиків, педагогів, фахівців у сфері соціологічних і соціально-психологічних досліджень.

Ковальчук З. Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії: монографія / З. Я. Ковальчук. – Львів: Сполом, 2013. – 600 с.

Розглянуто проблеми оптимізації педагогічної взаємодії в сучасному освітньому просторі. У контексті генетично-психологічної парадигми розкрито закономірності і специфіку міжособистісного спілкування учасників педа-

гогічного процесу, висвітлено системні комунікативно-перцептивні утворення їхньої взаємодії. Крізь призму генетичної психології здійснено багатовекторне теоретико-емпіричне вивчення психологічних особливостей педагогічного спілкування.

Для психологів, педагогів, викладачів, аспірантів, студентів, батьків.

Ковальчук З. Я. Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» / З. Я. Ковальчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 344 с.

У лекціях охарактеризовано внесок представників різних епох у формування психології як науки, окреслено можливі напрями досліджень шляхів розвитку її шкіл і теорій.

Матеріали лекцій органічно пов'язані з історією досліджуваних питань.

Для початківців у вивченні історії психології і усіх, хто цікавиться процесом становлення та розвитку психологічних знань.

НАШІ АВТОРИ

- Александров Д. О.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, полковник міліції
- Андрушко Л. М.** кандидат мистецтвознавства, доцент, доцент кафедри українознавства Львівського державного університету внутрішніх справ
- Андрушко Я. С.** аспірантка СНУ імені Лесі Українки, викладач кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Баранюк Н. І.** викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Венчик О. В.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Газда І. І.** викладач кафедри педагогіки та соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Галян І. М.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Галян О. І.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Гриців Н. С.** магістр психології
- Дуб В. Г.** аспірантка кафедри практичної психології соціально-гуманітарного факультету Дрогобицького державного університету імені Івана Франка
- Єсімов С. С.** кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
- Жидецький Ю. Ц.** кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології
- Калька Н. М.** доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Карпенко Є. В.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

- Кісіль З. Р.** доктор юридичних наук, професор, декан факультету психології навчально-наукового інституту права, психології та економіки Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кісіль Р.-В. В.** викладач кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Львівського державного університету внутрішніх справ
- Ковалів М. В.** кандидат юридичних наук, професор, завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін Львівського державного університету внутрішніх справ
- Ковальчук З. Я.** кандидат психологічних наук, доцент, заступник декана факультету психології з навчально-методичної роботи Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кожушко-Лозинська І. І.** бібліограф загальної бібліотеки Львівського державного університету внутрішніх справ, психолог
- Козирів М. П.** кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Колосович О. С.** доцент кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кудрик Л. Г.** кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри життєвих компетентностей Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Кузьо Л. І.** викладач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ
- Кузьо О. Б.** кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Липак Г. І.** магістр психології
- Лозинський О. М.** старший викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Майорчак Н. М.** викладач кафедри практичної психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Наугольник Л. Б.** кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Наугольник Р. З.** фахівець із соціальної роботи Золочівського районного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді

- Орищин Л. С.** викладач кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сахнік О. В.** кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії науково-дослідного Центру Інституту кримінально-виконавчої служби (м. Київ)
- Семенів Н. М.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри практичної психології факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сибірна Р. І.** доктор біологічних наук, професор кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сибірний А. В.** кандидат біологічних наук, доцент кафедри менеджменту Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сірко Р. І.** кандидат психологічних наук, доцент, заступник начальника кафедри практичної психології та педагогіки Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
- Сковронська І. Ю.** кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов Львівського державного університету внутрішніх справ
- Сурмяк Ю. Р.** кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Угрин О. Г.** викладач кафедри психології управління факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ
- Хомів О. В.** викладач кафедри фінансової і економічної безпеки Львівського державного університету внутрішніх справ
- Черкашин А. І.** кандидат психологічних наук, доцент, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ
- Ясінський В. П.** старший викладач кафедри педагогіки і соціальної роботи факультету психології Львівського державного університету внутрішніх справ

З М І С Т

Розділ I ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Андрушко Л. М., Ясінський В. П. Вплив білого кольору на психіку та фізіологічні функції людини	3
Баранюк Н. І. Теоретичний аналіз компонентів організаційної культури, необхідних для ефективного розвитку організації	13
Венцик О. В. Креативність як процесуальна характеристика творчого мислення	22
Калька Н. М., Гриців Н. С. Історичний аспект дослідження андрогінності як моделі гендерного континууму	33
Лозинський О. М. Психологічні впливи політичної корупції на історичний розвиток Стародавніх Афін і Риму	41
Майорчак Н. М. Історіогенез вивчення брехні у психолого-педагогічних дослідженнях	53
Семенів Н. М. Сучасні методи дослідження проблематики міжетнічних взаємин на міжособистісному рівні	60
Сибірна Р. І., Сибірний А. В., Хомів О. В. Правові аспекти соціальної роботи з психічно хворими людьми	69
Угрин О. Г. Адаптація методик дослідження батьківської сім'ї	78

Розділ II ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Галян І. М., Дуб В. Г. Психологічні особливості самоактуалізації майбутніх педагогів у процесі навчально-професійної діяльності	88
--	----

Кісіль З. Р. Рівень якості професійно-практичної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах: проблеми, шляхи подолання комплікативних позицій	97
Ковальчук З. Я. Вплив генетично-психологічного комунікативно-рефлексивного тренінгу на формування ціннісних характеристик оптимізації педагогічної взаємодії	114
Кожушко-Лозинська І. І. Психологічні аспекти формування соціально-психологічного клімату в колективі вищого навчального закладу	125
Козирєв М. П. Бар'єри педагогічного спілкування	136
Кузьо О. Б., Липак Г. І. Надання психологічної допомоги дітям молодшого шкільного віку, що стали учасниками булінгу	146
Сірко Р. І. Структура «Я-концепції» студентів-психологів вищих навчальних закладів Державної служби України з надзвичайних ситуацій	158

**Розділ III
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ**

Газда І. І. Проблема формування духовності у процесі професійного становлення особистості	167
Карпенко Є. В. Корекція мазохістичної характерології як чинник фасилітації процесу самоактуалізації особистості	175
Сурмяк Ю. Р., Кудрик Л. Г. Проблема духовного розвитку особистості і космізації людської свідомості у вченні В. Вернадського	184

**Розділ IV
ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ
ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ
СУЧАСНОЇ МОЛОДІ**

Галян О. І. Мотиваційний аспект професійного вибору майбутніх психологів (на прикладі студентів Центру перепідготовки)	194
--	-----

Жидецький Ю. Ц. Психолого-педагогічні чинники щастя студентів	202
Кузьо Л. І. Особливості часової перспективи студентів із різними рівнями фахового вивчення англійської мови	212
Орищин Л. С. Стрес і захисні стратегії сучасної молоді у професійній сфері	223

Розділ V ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Александров Д. О. Детерміністські засади особистісно-діяльнісного підходу до вивчення особистості працівника ОВС	237
Андрушко Я. С. Психологічні засади навчально-виховного процесу майбутнього правоохоронця за кордоном і в Україні	246
Єсімов С. С. Психолого-правові особливості забезпечення інформаційно-психологічної безпеки особистості працівника міліції	255
Кісіль Р.-В. В. Ідентифікація професійної стагнації та проявів деформації особи працівника ОВС як методика ранньої превенції корупційних правопорушень	261
Ковалів М. В. Розвиток професіоналізму співробітників МВС України з огляду на їх мотивацію	270
Колосович О. С. Психологічні аспекти професійної діяльності молодих офіцерів	277
Наугольник Л. Б., Наугольник Р. З. Психологічні чинники розвитку стресу у працівників міліції	286
Сахнік О. В. Актуальні аспекти психологічного супроводження проходження служби працівниками Державної пенітенціарної служби України	295

Сковронська І. Ю.

Психологія мовної особистості
у комунікативній діяльності правника 303

Черкашин А. І.

Психологічна характеристика професійно важливих якостей
працівників органів внутрішніх справ 312

НАУКОВЕ ЖИТТЯ 321

НАШІ АВТОРИ 328

СОДЕРЖАНИЕ

Раздел I ОБЩЕТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Андрушко Л. Н., Ясинский В. П. Влияние белого цвета на психику и физиологические функции человека	3
Баранюк Н. И. Теоретический анализ компонентов организационной культуры, необходимых для эффективного развития организации.....	13
Венчик О. В. Креативность как процессуальная характеристика творческого мышления	22
Калька Н. М., Грыцив Н. С. Исторический аспект исследования андрогинности как модели гендерного континуума	33
Лозынский О. М. Психологические воздействия политической коррупции на историческое развитие древних Афин и Рима	41
Майорчак Н. М. Историогенез изучения лжи в психолого-педагогических исследованиях	53
Семенов Н. М. Современные методы исследования межкультурных отношений на личностном уровне	60
Сибирная Р. И., Сибирный А. В., Хомив А. В. Правовые аспекты социальной работы с психически больными людьми	69
Угрин О. Г. Адаптация методик исследования родительской семьи	78

Раздел II ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Галян И. М., Дуб В. Г. Психологические особенности самоактуализации будущих педагогов в процессе учебно-профессиональной подготовки	88
--	----

Кисиль З. Р. Уровень качества профессионально-практической подготовки специалистов высших учебных заведений: проблемы, пути опровержения компликативных позиций	97
Ковальчук З. Я. Влияние генетико-психологического коммуникативно-рефлексного тренинга на формирование ценностных характеристик оптимизации педагогического взаимодействия	114
Кожушко-Лозинская И. И. Психологические аспекты формирования социально-психологического климата в коллективе высшего учебного заведения	125
Козырев Н. П. Барьеры педагогического общения	136
Кузьо О. Б., Липак Г. И. Психологическая помощь детям младшего школьного возраста, которые стали участниками буллинга	146
Сирко Р. И. Структура «Я-концепции» студентов-психологов высших учебных заведений Государственной службы Украины по чрезвычайным ситуациям	158

Раздел III АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ ЛИЧНОСТИ

Газда И. И. Проблема формирования духовности в процессе профессионального становления	167
Карпенко Е. В. Коррекция мазохистической характерологии как фактор фасилитации процесса самоактуализации личности.....	175
Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Проблема духовного развития личности и космизации человеческого сознания в учении В. Вернадского	184

Раздел IV ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Галян Е. И. Мотивационный аспект профессионального выбора будущих психологов (на примере студентов Центра переподготовки)	194
---	-----

Жидецкий Ю. Ц. Психолого-педагогические факторы счастья студентов	202
Кузьо Л. И. Особенности временной перспективы студентов с различными уровнями изучения английского языка	212
Орыщин Л. С. Стресс профессиональной среды и защитные стратегии современной молодежи	223

Раздел V ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Александров Д. А. Детерминистские основы личностно-деятельностного подхода к изучению личности сотрудника ОВД	237
Андрушко Я. С. Психологические основы учебно-воспитательного процесса будущего милиционера за рубежом и в Украине	246
Есимов С. С. Психолого-правовые особенности обеспечения информационно-психологической безопасности личности сотрудника милиции	255
Кисиль Р.-В. В. Идентификация профессиональной стагнации и проявлений деформации личности сотрудника ОВД как методика ранней превенции коррупционных правонарушений	261
Ковалив М. В. Развитие профессионализма сотрудников МВД Украины с учетом их мотивации	270
Колосович А. С. Психологические аспекты профессиональной деятельности молодого офицера	277
Наугольник Л. Б., Наугольник Р. З. Психологические факторы развития стресса в сотрудников милиции	286
Сахник Е. В. Актуальные проблемы психологического сопровождения прохождения службы сотрудниками Государственной пенитенциарной службы Украины	295

Скавронская И. Ю.

Психология языковой личности
в коммуникативной деятельности юриста 303

Черкашин А. И.

Психологическая характеристика профессионально
важных качеств сотрудников органов внутренних дел 312

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ 321

НАШИ АВТОРЫ 328

CONTENTS

Chapter I GENERAL THEORETICAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Andrushko L. M., Yasinsky V. P. Influence of white colour on psyche and physiological functions of a person	3
Baranyuk N. I. Theoretical analysis of the components of organizational culture needed for effective development of an organization	13
Ventsyk O. V. Creativity as a procedural characteristics of creative thinking	22
Kal'ka N. M., Hrytsiv N. S. Historical aspect of the research of androgyny as a model of gender continuum	33
Lozynskyi O. M. Psychological impact of political corruption on historical development of Ancient Athens and Rome	41
Mayorchak N. M. Historical genesis of study of lies in psychological and educational research	53
Semeniv N. M. The modern methods of studying interethnic relations at the interpersonal level	60
Sybirna R. I., Sybirnyi A. V., Homiv O. V. Legal aspects of social work with mentally ill people	69
Uhryn O. H. Adapting research methods of the parent family	78

Chapter II PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF IMPROVEMENT OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Halyan I. M., Dub V. G. Psychological features of selfactualization of future teachers in the process of educational-professional activity	88
Kisil Z. R. Level of the quality of personal trainings of the specialists of the higher educational institutions: problems, ways of overcoming of complicated positions	97

Koval'chuk Z. Ya. The influence of genetic and psychological communicative and reflexive training on the formation of valuable characteristics of optimization of pedagogical interaction	114
Kozhushko- Lozys'ka I. I. Psychological aspects of socio-psychological climate forming in the team of higher educational establishment	125
Kozyrev M. P. Pedagogical communication barriers	136
Kuzo O. B., Lypak G. I. Providing psychological assistance to children of primary school age who are participants of bullying	146
Sirko R. I. A structure of the 'I-concept' in the personality of students-psychologists in the higher educational establishments of Civil Service of Emergencies of Ukraine	158

**Chapter III
ACTUAL PROBLEMS
OF PERSON'S PSYCHOLOGY**

Gazda I. I. Problem of forming of spirituality in the process of the professional becoming	167
Karpenko Ye. V. Correction of masochistic characterization as a factor of facilitation of the process of a personality self actualization	175
Surmyak Yu.R., Kudryk L.G. The problem of spiritual development of the individual and of human consciousness cosmization in V. Vernadsky's doctrine	184

**Chapter IV
PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES
OF PROFESSIONAL FORMATION
OF CONTEMPORARY YOUTH**

Halyan E. I. Motivational Aspects of Professional Choice of Future Psychologists (Based on the Centre of Retraining Students)	194
Zhydetskyi Yuriy Psychologically pedagogical factors of the students happiness	202
Kuzo L. I. Time perspective peculiarities of students with different levels of professional learning English	212

Oryshchyn L. S. Stress and protective strategies of modern youth in the professional environment	223
---	-----

Chapter V
PSYCHOLOGICAL SUPPORT
OF LAW ENFORCEMENT ACTIVITY

Aleksandrov D. O. Deterministic principles of personal-activity approach to the study of personality of law enforcement worker	237
Andrushko Y. S. Psychological foundations of the future police officer educational process abroad and in Ukraine	246
Yesimov S. S. Psychological and legal peculiarities of information and psychological security ensuring of the personality of a police officer	255
Kisil R.-V. V. Identification of professional stagnation and displays of professional deformation of law-enforcement workers as effective methods of early prevention of corruption offences	261
Kovaliv M. V. Professionalism development of workers of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine with regard to their motivation	270
Kolosovich O. S. Psychological aspects of young officers professional activity	277
Naugolnyk L. B., Naugolnyk R. Z. Psychological factors of police officers' stress development	286
Sakhnik O. V. Urgent aspects of psychological support of State penitentiary service of Ukraine officers' work	295
Skovronska I. Psychology of speech identity in communicative activity of a lawyer	303
Cherkashin A. Psychological characteristics of professionally important qualities of law enforcement officers	312
SCIENTIFIC LIFE	321
OUR AUTHORS	328

**Вимоги до оформлення та подання статей у Науковий вісник
Львівського державного університету внутрішніх справ,
згідно з Положенням про організацію редакційно-видавничої роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ,
затвердженим наказом № 447 від 29 грудня 2011 р.**

Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ – це збірник наукових праць (статей), у якому публікуються матеріали й результати теоретичних та експериментальних досліджень наукових, науково-педагогічних працівників, здобувачів, ад'юнктів, аспірантів університету.

У Віснику можуть бути опубліковані аналогічні дослідження представників інших вищих навчальних закладів МВС і МОН України, практичних працівників органів внутрішніх справ, інших правоохоронних структур за відповідним клопотанням.

Автор має право на публікацію в одному випуску Вісника один раз; другий раз (навіть у співавторстві) – у виняткових випадках, за спеціальним рішенням редколегії.

Вісник видається у трьох серіях – юридичній, економічній і психологічній.

Вимоги до статей

До публікації приймаються рукописи наукових статей, що **відповідають тематичній спрямованості (серії) збірника.**

Рукописи статей, відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1, **мають містити:**

- індекс УДК;
- прізвище, ім'я, по батькові автора та назву статті українською, російською, англійською мовами;
- анотації статті українською, російською та англійською (не менше 500 знаків);
- ключові слова українською, російською, англійською;
- такі структурні елементи:

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними або теоретичними завданнями (5–10 рядків).

Мета статті і завдання, які необхідно вирішити для її досягнення.

Стан дослідження. Охоплює аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор; виокремлюються невирішені частини загальної проблеми, яким присвячена стаття. Цьому слід приділити належну увагу, адже саме на підставі аналізу публікацій попередників автор може фахово сформулювати мету своєї наукової розробки.

Виклад основних положень. Ця частина у рукописі охоплює майже 90% його обсягу. Тут автор має висвітлити окреслену в назві тему на підставі власних досліджень, аналітичних спостережень чи роздумів щодо висловлених іншими науковцями гіпотез, положень. Під час такого аналізу, зазвичай, вказуються підходи інших дослідників, тому важливо належно їх цитувати, зазначаю-

чи посилання. Вони у тексті подаються у квадратних дужках, де вказується порядковий номер джерела і цитованої сторінки (наприклад [12, с. 17]).

Висновки. Завершальна частина рукопису статті має відображати підсумок розглянутих, обґрунтованих, запропонованих автором в основному тексті положень, гіпотез, рекомендацій.

Список використаних джерел подається наприкінці тексту, має бути оформлений відповідно до державних стандартів. Повинен охоплювати всі наведені в тексті посилання. Джерела подаються в порядку згадування їх у статті.

Обсяг рукопису статті не повинен перевищувати 0,5 друк. авт. арк. (12 сторінок машинописного тексту); текст має бути набраний через 1,5 інтервала і віддрукований на папері формату 210x297,5 мм (А4), на сторінці – не більше 30-ти рядків, кегель 14 пт. Поля навколо тексту – по 2 см з усіх боків.

Рукопис має бути підписаний автором.

Стаття подається зі супровідними документами:

– для авторів без наукового ступеня – із завіреною позитивною рецензією фахівця з науковим ступенем і витягом із протоколу засідання кафедри про рекомендацію статті до друку;

– довідкою про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, контактний телефон, електронна адреса;

– електронним варіантом статті;

– для авторів, які не є працівниками ЛьвДУВС, – квитанцією про оплату публікації на розрахунковий рахунок університету:

Код ЄДРПОУ **08571995**

МФО **825014**

ГУДКСУ у Львівській області

р/р **31255201100729**

Вартість: 17,32 грн / 1 стор.

Призначення платежу: за публікацію у збірниках наукових праць.

Примітка:

Рукописи, подані з порушенням зазначених вимог і суттєвими мовностилістичними огріхами, до друку не приймаються.

Редакційна колегія зберігає за собою право, в разі необхідності, скорочувати і редагувати тексти статей або відхилити їх від опублікування.

Телефон для довідок:

Відповідальний секретар –

Козирев Микола Петрович: тел. моб. 8-098-319-55-92.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ЛЬВІВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Серія психологічна

Випуск 2

Редактор

А. С. Кузьмич

Редактор текстів англійською

І. Ю. Сковронська

Комп'ютерна верстка

А. М. Радченко

Друк

Н. Я. Ганушак

Підписано до друку 24.01.2014 р.

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 19,99.

Тираж 100 прим. Зам. 167-13.

Львівський державний університет внутрішніх справ

Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.